

**T.C.
BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**DİN VE EKONOMİ BAĞLAMINDA İSLAM MALİYE
TARİHİ VE MALİYE SİSTEMİ**

Şahin Yeşilyurt

Zonguldak 2014

**T.C.
BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**DİN VE EKONOMİ BAĞLAMINDA İSLAM MALİYE
TARİHİ VE MALİYE SİSTEMİ**

**Hazırlayan
Şahin Yeşilyurt**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Gökhan Dökmen**

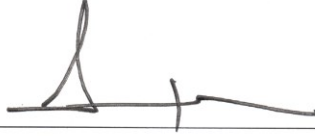
Zonguldak 2014

T.C.
BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Maliye Anabilim Dalında 125282109011 numaralı Şahin Yeşilyut'un hazırladığı “Din ve Ekonomi Bağlamında İslam Maliye Tarihi ve Maliye Sistemi” konulu YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 18/08/2014 Pazartesi günü saat 10:00’da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezinin onayına OYBİRLİĞİYLE karar verilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Muhlis BAĞDİGEN

Üye

Doç. Dr. Gökhan DÖKMEN (Tez Danışmanı)

Üye

Doç. Dr. Özcan SEZER

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

9/9/2014

Doç. Dr. Hakan SARIBAŞ
Enstitü Müdürü

ÖZET

Kurum	: BEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı
Tez Başlığı	: Din ve Ekonomi Bağlamında İslam Maliye Tarihi ve Maliye Sistemi
Tez Yazarı	: Şahin Yeşilyurt
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Gökhan Dökmen
Tez Türü, Yılı	: Yüksek Lisans Tezi, 2014
Sayfa Adedi	: 171

Din ve ekonomi bağlamında İslam maliye sisteminin tarihsel gelişimi ve günümüz maliye sistemi ile karşılaştırılmasını konu edinen bu çalışmada; din ve ekonomi kavramlarının birbirinden ayrı ve ilgisiz olmadığı, tam aksine birbirini destekleyen iki kavram olduğu ve bu kapsamda dini kurallar çerçevesinde bir maliye sisteminin mümkün olabileceği ele alınmıştır.

Araştırmanın sonucunda dinin insan hayatının her alanına hitap ettiği ve bu alanların başında maliye sistemleri geldiği ortaya konulmuştur. Böylece dini kurallar çerçevesinde tanzim edilen İslam maliye sisteminin kaynakları, gelişimi, tarihsel süreç içerisindeki uygulanışı ve günümüz maliye sistemi ile karşılaştırılması ele alınmıştır. İslam dini ve tarihi hakkında yapılan ikincil kaynakların temel alındığı bu çalışmada, küreselleşmenin ve modernleşmenin yaşanmasıyla dini kurallar çerçevesinde ortaya konulan bir maliye sisteminin giderek yok olduğu ve onun yerine küresel bağlamda bir maliye sisteminin oluştuğu ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Din, Ekonomi, Maliye, Maliye Tarihi, İslam Maliye Sistemi,

ABSTRACT

Institution : BEÜ Institute of Social Sciences, Department of Public Finance
Title : Islamic History and System in the Context of Religion and Economics
Author : Şahin Yeşilyurt
Adviser : Associate Professor Gökhan Dökmen
Type of Thesis, Year : MSc. Thesis, 2014
Total Number of Pages : 171

Religion and economics in the context of the historical development of the Islamic financial system and our present fiscal system to be compared with subjects in this study; separate and unrelated concepts of religion and the economy, whether it is on the contrary the two concepts supporting each other, and the religious rules in this context could be possible within the framework of a fiscal system are discussed.

As a result of the study of religion that appeals to all areas of human life and came to this area revealed that the beginning of the fiscal system. Thus, issued within the framework of religious rules of Islamic finance system resources, development in the historical process of the application and comparison with today's financial system is discussed. With studies which is secondary sources which about Islam and its history, globalization and modernization experienced by the religious rules laid down in a fiscal system gradually disappeared and in its place a global context of a fiscal system occurs has been demonstrated.

Keywords: Religion, Economy, Finance, History of Finance, Islamic Finance System

ÖNSÖZ

Bu çalışmada din ve ekonomi bağlamında İslam maliye tarihinin ve sisteminin gelişiminin analizi amaçlanmıştır. Bu kapsamda öncelikle din ve ekonomi kavramları ele alınmış ve bu iki kavramın birbirini destekleyen ve tamamlayan olgular olduğu ortaya konulmuştur. Buradan hareketle din ve ekonomi arasındaki ilişki ve etkileşim Semavi dinler açısından incelenmiştir. Semavi dinlerden ise İslam dininde ekonomik ve mali yapıya atfedilen önemin diğer iki Semavi din olan Hıristiyanlık ve Yahudilik dinine göre daha detaylı olduğu ortaya konulmuştur.

Mevcut literatürde din kavramı kuramsal bir bileşen şeklinde ele alınmış ve dinin ekonomi başta olmak üzere sosyal, kültürel ve toplumsal yapı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Ancak bu incelemede dini kuralların ekonomi ve mali yansıması ele alınmamıştır. İşte bu çalışmanın başlangıç noktası bu yansıma üzerindedir. Bu kapsamda çalışmada İslam maliye sisteminin kaynakları ve tarihsel süreç içerisindeki uygulanışı dönemler halinde ele alınarak; İslam maliye sistemi kapsamında ortaya konulan amaç ve araçların günümüz maliye sistemiyle çeliştiği ifade edilmiştir.

Bu çalışma yapılırken konunun seçilmesinden gelişimi ve tamamlanmasına kadar her süreçte yardım ve destekleriyle beni yönlendiren değerli hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Gökhan Dökmen'e katkıları için teşekkürlerim yetersiz kalacaktır. Ayrıca böylesi bir alanda çalışma yapmam konusunda eleştiride bulunan, beni teşvik eden ve her daim fikir alışverişinde bulunduğum bölüm hocalarıma ve arkadaşım Araştırma Görevlisi Tamer Güven'e teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak gerek eğitim ve öğretim hayatımda gerekse de bu çalışmanın her aşamasında desteğini, sabrını ve güvenini benden esirgemeyen ve üzerimde büyük emeği bulunan çok değerli aileme ve sevgili eşime şükranlarımı sunmaktayım.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1
1. DİN VE EKONOMİ	4
1.1. Din Kavramı ve Din Olgusu	4
1.2. Ekonomi Kavramı ve Ekonominin Temelleri	6
1.3. Din ve Ekonomi Arasındaki İlişki	8
1.3.1. Bağımlı Değişken Olarak Din	12
1.3.2. Bağımsız Değişken Olarak Din	13
1.4. Semavi Dinlerde Ekonomi	15
1.4.1. Yahudilik Dininde Ekonomi	16
1.4.2. Hıristiyanlık Dininde Ekonomi	23
1.4.3. İslamiyet Dininde Ekonomi	30
1.5. Ekonomik Sistemler ve İslam	39
2. İSLAM MALİYE SİSTEMİ VE SİSTEMİNİN GELİŞİMİ	42
2.1. Maliye Bilimi ve Diğer Bilim Dallarıyla İlişkisi	43
2.2. Maliye Tarihi ve Maliye Tarihinde Dinin Önemi	47
2.3. İslam Maliye Sistemi ve Kaynakları	49
2.3.1. İslam Maliye Sisteminin Genel Kaynakları	50
2.3.1.1. Kuran-ı Kerim	51
2.3.1.2. Sünnet	53
2.3.1.3. İcma	55
2.3.1.4. Kıyas	56
2.3.2. İslam Maliye Sisteminin Özel Kaynakları	57

2.3.2.1. Kalam	59
2.3.2.2. Tefsir	59
2.3.2.3. Tasavvuf	59
2.3.2.4. Edep	60
2.3.2.5. Tarih ve Coğrafya	61
2.3.2.6. Lahiyalar	62
2.3.2.7. Kanunnameler ve Adaletnameler	63
2.3.2.8. Sefaretnameler	63
2.3.2.9. Siyasetnameler	63
2.3.2.10. Fütüvvetnameler	64
2.4. İslam Tarihinde Maliye Sisteminin Dönemsel Gelişimi	64
2.4.1. İslam Öncesi Arap Yarımadasında Maliye Sistemi	65
2.4.2. İslamiyet Sonrası Maliye Sistemi	67
2.4.2.1. Hz. Peygamber (s.a.v.) Dönemi Maliye Sisteminin Dönemsel Gelişimi ve Uygulamaları	68
2.4.2.2. Dört Halife Dönemi Maliye Sisteminin Dönemsel Gelişimi ve Uygulamaları	75
2.4.2.3. Emeviler Dönemi Maliye Sisteminin Dönemsel Gelişimi ve Uygulamaları	80
2.4.2.4. Abbasiler Dönemi Maliye Sisteminin Dönemsel Gelişimi ve Uygulamaları	86
2.4.2.5. Selçuklular Dönemi Maliye Sisteminin Dönemsel Gelişimi ve Uygulamaları	93
2.4.2.6. Osmanlı Devleti Maliye Sisteminin Dönemsel Gelişimi ve Uygulamaları	97
2.4.2.7. Türkiye Cumhuriyeti Maliye Sisteminin Dönemsel Gelişimi ve Uygulamaları	105
3. İSLAM MALİYE SİSTEMİNİN GÜNÜMÜZ MALİYE SİSTEMİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI	111
3.1. Devlete Verilen Görev Açısından Değerlendirme	111
3.2. Kamu Maliyesi Araçları Açısından Değerlendirme	117
3.2.1. Vergiler Açısından Karşılaştırma	117
3.2.2. Kamu Harcamaları Açısından Karşılaştırma	122
3.2.3. Kamu Bütçesi Açısından Karşılaştırma	128
3.3. Kamu Maliyesi Amaçları Açısından Değerlendirme	136
3.3.1. Gelir Dağılımında Adaletin Sağlanması Amacı Açısından Karşılaştırma	137
3.3.2. Ekonomik İstikrarın Sağlanması Amacı Açısından Karşılaştırma	142
3.3.3. Ekonomik Kalkınmanın Sağlanması Amacı Açısından Karşılaştırma ..	146

SONUÇ	150
KAYNAKÇA	157

TABLULAR LİSTESİ

Sayfa

Tablo 2.1:	Hız. Peygamber (s.a.v.) Döneminde Ortaya Konulan Bütçe Gelir ve Gider Kalemleri	74
Tablo 2.2:	Osmanlı Devletinde Şeri Vergilerin Ağırlıkta Olduğunu Ortaya Koyan Tablo	99
Tablo 2.3:	Osmanlı Devletinde Örfi Vergilerin Ağırlıkta Olduğunu Ortaya Koyan Tablo	100
Tablo 2.4:	Günümüzde Maliye Sisteminin Temelini Oluşturan Vergilerin Alınmasının Sağlayan Vergi Kaynakları	109
Tablo 3.1:	İslam Maliye Sisteminde Vergilerin Kaynağı	120

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s.	Aleyhi selam
Bknz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
haz.	Hazırlayan
No.	Numara
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
P.	Page
pp.	Pagepaper
S.	Sayfa
s.a.s.	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Ss.	Sayfa Sayısı
TDK	Türk Dil Kurumu
Ter.	Tercüme
vb.	Ve Benzeri
vd.	Ve Diğerleri
Vol.	Volume
Yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

İnsanoğlunun hayatında önemli iki konu olan din ve ekonomi kavramları ile bu kavramlar arasındaki ilişki akademik yazında ya göz ardı edilmiş ya da yeterince ilgi duyulmamıştır. Kuşkusuz bunun en temel nedeni; din ile ekonomi arasında meydana gelen ilişkide, bu kavramların ilgilendikleri konular itibariyle farklı tabiatlara sahip olduğu iddiasıdır. Bu iddia uyarınca din ve ekonomi birbirinden ayrı ve ilgisiz iki kavram olarak ele alınmakta ve bunlardan ekonominin pozitif bir bilim alanı olması varsayımdan dolayı akademik bir yapıya uygun olduğu, dinin ise "Tanrıyı" tanıtan bir bilim alanı varsayılmasından dolayı akademik bir yapıya uygun olmadığı ileri sürülmektedir. Bu iddialar neticesinde ise, din ve ekonomi arasında bir ilişki kurmanın gereksiz olduğu; kurulmaya çalışılan çabaların ise yersiz olduğu ifade edilmektedir.

Din ve ekonomi arasında bir ilişkinin kısmen de olsa var olduğunu ortaya koyan görüşe göre ise; din ve ekonomi arasında bir ilişki bulunduğu kabul edilmektedir. Ancak mevcut olan bu ilişki genel itibariyle ya ekonominin gelişmesinde dinin sunabileceği destekleri göstermek ya da ekonominin gelişmesiyle dindeki gerileyişi ve aralarında ters orantılı bir ilişkinin olduğunu ortaya koymak amacıyla ele alınmaktadır. Bununla birlikte günümüzde din ve ekonominin iç içe olduğu ve dini kurallar çerçevesinde bir ekonomik hayatın mümkün olduğu ortaya konulmuş ve bu bağlamda din ve ekonomi ilişkisini ele alan çalışmaların sayısında artış yaşanmıştır.

Günümüz dünyasını etkileyen bu kavramlar arasında ilişkinin olmadığını ortaya koyan ya da bir ilişkinin varlığını kabul eden ancak bu ilişkide dinin ekonomiye sunabileceği katkıları ortaya koyan düşüncelerin aksine, din ve ekonominin aslında bir bütün olduğu ve dini kurallar çerçevesinde bir ekonomik hayatın mümkün olduğu kabul edilebilir bir gerçeklik olarak dikkat çekmektedir. Söz konusu bu gerçeklik dini sistemlerin, ekonomik sistemlerin bir parçası olan mali sistemleri etkilediği tartışmasının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu tartışmalarda dinin insan hayatının her alanına hitap eden ve nizamlar getiren bir kurum olması;

dini kurallar çerçevesinde oluşan bir ekonomik sistemin, maliye sistemini de şekillendirdiği iddiası güç kazanmıştır.

Din ve ekonomi bağlamında, din kuralları çerçevesinde bir ekonomik hayatın mümkün olduğunu ve bu durumda maliye sistemini etkilediğini iddia eden bu çalışmanın oluşturulmasında esas olarak hem ekonomi-maliye sistemlerini açıklayan ikincil kaynaklardan hem de İslam tarihi hakkında yapılan ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Özellikle İslam tarihi hakkında yapılan ikincil kaynakların yeterli bir düzeyde olması ve bu kaynakların İslam maliye sistemi açısından incelenmemiş olması, söz konusu çalışmayı önemli ve gerekli kılmaktadır.

Çalışmanın İslam dini açısından ele alınmasının gereği ise; İslam dininin Yahudilik ve Hıristiyanlık dini gibi Semavi dinler arasında yer almasından kaynaklanmaktadır. Semavi veyahut vahye dayalı ilahi dinler olarak kabul edilen bu dinler, gerek teolojik yapısı gerekse de insan hayatında benzer etkiler oluşturması açısından diğer dinlerden ayrılmaktadır.

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde, din ve ekonomi kavramlarının tanımlamaları yapılacak ve bu tanımlamalar çerçevesinde din ve ekonomi ilişkisi ele alınacaktır. Ele alınacak olan bu din ve ekonomi ilişkisi ise literatürde hâkim bir şekilde bulunan bağımlı değişken olarak din ve bağımsız değişken olarak din kavramları kapsamı dışında, dinin kuralları çerçevesinde mümkün olan bir din ve ekonomi ilişkisi şeklinde ortaya konulacaktır. Bu kapsamda din ve ekonomi ilişkisi Semavi dinler olarak kabul edilen Yahudilik, Hıristiyanlık ve çalışmanın esas araştırma konusunu oluşturan İslamiyet açısından incelenecektir. Birinci bölümde son olarak, İslam dini ile ekonomik sistemler arasında yapılan karşılaştırmaların gereği de ortaya konulacaktır.

İslam dini kuralları çerçevesinde ortaya çıkan İslam maliye sisteminin ele alınacağı ikinci bölümde ise, ilk olarak maliye sistemlerinin tarih alanı ile ilgili mevcut olan ilişkisi ile İslam maliye sisteminin ele alınmasının gereği ortaya konulacaktır. Bu bağlamda İslam maliye sisteminin genel ve özel kaynakları ile bu kaynakların İslam maliye sistemi açısından önemi ve gerekliliği ifade edilecektir.

İslam maliye sisteminin kaynaklarını ifade ettikten sonra ise, bu kaynaklar bağlamında İslam maliye sisteminin dönemsel gelişimi incelenecektir. Ancak bu dönemsel gelişimi incelemeyen önce İslamiyet öncesi Arap yarımadasında mevcut olan maliye sistemi ele alınacak ve daha sonra ise İslam maliye sisteminin dönemsel gelişimine geçilecektir. Bu dönemsel gelişim ise; İslam dininin ortaya çıkışı yani Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi ile başlayıp, Dört Halife dönemi, Emeviler dönemi, Abbasiler dönemi, Osmanlı devleti dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti dönemine dek sistematik bir şekilde incelenecektir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise, İslam maliye sistemi ile günümüz maliye sisteminin karşılaştırılması ele alınacaktır. Bu bağlamda ilk olarak her iki sistem açısından devlete yüklenen roller açısından bir değerlendirme yapılacaktır. Daha sonra ise İslam maliye sisteminin amaç-araçları ile günümüz maliye sisteminin amaç-araçları açısından bir karşılaştırma yapılacaktır. Bu bağlamda her iki sistemde de yer alan gelir ve kaynak dağılımı, ekonomik istikrar ve ekonomik büyüme ve kalkınma amaçlarının sağlanmasında; kamu gelirleri (vergiler), kamu giderleri ve bütçeler gibi araçlardan nasıl yararlandığı ve her iki sistemde de bulunan bu amaçlara nasıl bir önem atfedildiği ortaya konulacaktır.

1. DİN VE EKONOMİ

İnsanların hayatında büyük bir öneme sahip olan din ve ekonomi kavramları, varlıklarını insanlıkla birlikte sürdürmektedir. İlkel kabilelerden günümüz modern toplumlarına kadar hayatın her aşamasında yer alan bu iki kavram; önemini, geçerliliğini ve aralarındaki etkileşimi günümüzde de korumakta olup; aralarındaki ilişki giderek derinleşmiştir.

Bu bölümde din ve ekonomi arasındaki ilişki incelenecektir. Bu kapsamda dinin ekonomi üzerindeki etkisi ele alınarak dinin ekonomi politikası ortaya konulacaktır. Bu amaçla ilk olarak, İbrahim'i dinler olarak kabul edilen ve üç semavi din olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinindeki ekonomik yapı incelenecektir. Sonrasında ise günümüz dünyasında hâkim olan ekonomik sistemler ve bu sistemlerin İslam dini ile olan ilişkisi ele alınacaktır.

1.1. Din Kavramı ve Din Olgusu

Din, ilk insandan başlayıp günümüze kadar varlığını devam ettiren ve günümüzden sonrasında da insanlıkla bu varlığını sürdüreceği olan bir olgudur. Bu olgu hemen hemen tüm toplumlarda ve kültürlerde değişik kelimeler ile kendine yer edinmiştir. Din kelimesi; Eski Fars dilinde "den" ve sonraki dönemlerde "din", Eski Yunan'da "*thrioheya*", İslam'dan önce Türkler arasında "*drm, darm, non ve den*", İslam'dan sonra ise "*din*", Hint kültüründe ve Sanskritçe'de "*dharma*", Yahudilikte "*abodath ehohim*", Hıristiyan batı dünyasında ise Latince *religio* kelimesinden türeyen "*religion*" kelimeleri ile karşılanmıştır (Küçük vd., 2011:23)

Din, yalın toplumlardan son derece karmaşık toplumlara, eğitimsiz insanlardan iyi derecede eğitim almış insanlara, güçsüzlerden güçlülere, gençlerden yaşlılara kadar toplumdaki herkesi etkilemekte olup; bu yönüyle her toplumda kendine yer bulmuştur (Aydın, 2011:15). Öyle ki; inanç kaynakları ve değerleri toplumdan topluma, zamandan zamana farklılık göstermesine rağmen, insanlar mutlaka bir inanç sistemi içerisinde olmuş ve bu inanç sistemine dayalı tutum ve davranışlar sergilemişlerdir (Gündüz, 2010:17).

İnanç sistemlerinin oluşması ve varlığını devam ettirmesi birçok etkene bağlıdır. Bu etkenler; yaşanan çevre, coğrafya, benimsenen kültür, kabul görülen gelenek ve görenekler şeklinde sıralanabilir (Küçük vd., 2011:21). Bireylerin ve toplumların sosyal, kültürel, ekonomik ve politik dünyasını şekillendiren bu etkenler, zamandan ve mekândan bağımsız bir biçimde her koşulda var olagelmıştır. Bu yönüyle din olgusunu tanımlama çabaları farklı etkenleri içinde barındıracak ve subjektif unsurları kapsayacak bir yapıda olacaktır.

Bu nedenle din, kimilerine göre; kilise ve cami gibi toplumdaki sosyal kuruluşlarla iletişimi sağlayan ya da insanoğlunun evrenle ilişkisini kuran bir kurum olarak kabul edilirken; kimilerine göre ise özel ve kişisel bir kurum olarak kabul edilmektedir. Bu kapsamda Douglass C. North (2010:10-11), dini gelenek, görenek ve teamüller gibi toplumu etkileyen informel kurumlar arasında bulunduğu ifade etmektedir.

Fretheim (2012:6-7), dini kavramsallaştırma çabalarının çok anlamlı olmadığını ve dinin sadece sahip olması gereken görevlerin ortaya konulması gerektiğini vurgulamıştır. Bu kapsamda dinin tanımlanmasının mümkün olmadığı ve dinin sadece sahip olması gereken görevlerin ortaya konulması gerektiğini belirtip; bu görevleri şu şekilde göstermiştir:

- Dinin konusu insan olmalı ve insanlığa odaklanmalı,
- Gizem ve sembollere sahip olmalı,
- Mensuplarına bir takım sorumluluklar yüklemelidir.

Dinin tanımlanmasının mümkün olduğunu belirten düşünürlerden Hume, Marx, Engel, Freud, Spencer, Durkheim ve Comte gibi isimler ise dini şu şekilde tanımlanmıştır (Stark ve Finke, 2000:28-31):

- Din, rasyonel düşünceyi engellediği ve tiranları kutsallaştırdığı için topluma zararlıdır.

- Din, insan hayatından silinmek anlamında sona ermeye ve başarısız olmaya mahkûm olan bir olgudur.
- Din, hakiki bir varlığı olmayan gölge bir gerçekliktir¹.
- Din, bir grup veya topluluğun özelliği olarak sosyal bir olgu olmaktan ziyade, bireyin ruhsal durumuna ait bir özellikler barındıran bir olgudur.
- Din, sosyal sistemin bir boyutu olarak değil, bireyin bilincinin bir boyutu olarak incelenmesi gereken bir olgudur.

Yukarıda ifade edilen ve farklı noktalara vurgu yapan bu din tanımlarının bugünkü şartlarda geçerli olduğunu iddia etmek pek de mümkün görülmemektedir. Çünkü bize gerçeği anlamamızı sağlayan, insan hayatının merkezinde bulunan ve insanların günlük hayatları üzerinde etkiler meydana getiren din, insan hayatının her alanına nüfuz etmekte ve şekillendirmektedir (Welch ve Mueller, 2001:187; Crockett, 1998:1). Bu kapsamda Steve Bruce *Fundamentalizm* çalışmasında günümüz sosyal ve ekonomik yapının oluşmasında din olgusunun, monarşi yönetimlerinden ve hukuk devletlerinden daha güçlü bir etki oluşturduğunu ifade etmektedir (Bruce,2008:1).

Böylesine derin bir etkiye sahip olan din olgusu; sosyal hayattan siyasete, hukuk sistemlerinden ekonomik sistemlere kadar birçok yapı üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkiler barındırmaktadır (Tabakoğlu, 2010:94). Şüphesiz bu yapılar arasında etkileşimde bulunduğu en temel kurum ekonomik sistemlerdir (Keister, 2011:354).

1.2. Ekonomi Kavramı ve Ekonominin Temelleri

İnsanlar yaşamını devam ettirmek için birtakım ihtiyaçlara gereksinim duyar ve bu ihtiyaçları gidermek için çeşitli yollara başvururlar. Bu ihtiyaçlardan bir kısmı fizyolojik ihtiyaçlar iken; diğer kısmı ise sosyal ve kültürel ihtiyaçlardır. İnsanların söz konusu ihtiyaçları gidermek için gösterdikleri çabaların tümüne ekonomik

¹ Gölge gerçeklik: Herhangi bir sürecin işleyişine kayda değer bir katkısı olmayan, söz konusu sürecin bir yan ürünü olarak meydana gelen şeye denir (Demir ve Acar, 2005:170-171).

faaliyet denmektedir (Pekin, 1987:1). Ekonomi bilimi ise bu faaliyetleri ya da sınırsız ihtiyaçlar ile bu ihtiyaçları karşılayacak olan kıt kaynaklar arasındaki ilişkiyi inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanmaktadır (Welch ve Mueller, 2001:187).

Ekonomi bilimi, sınırlı (kıt) kaynaklarla sınırsız ihtiyaçları (istekleri) karşılama sorunu ile karşı karşıya olan bir kişinin ya da toplumun, tatmin düzeyini en yükseğe ulaşmasının yollarını aramaktadır. İşte insanların harcamış oldukları çabanın temel nedeni, kıtlık gerçeği ile karşı karşıya kalmış olmaları ve ihtiyaçlarını sınırlandıramamalarıdır. İnsanların sınırsız ihtiyaçlarını karşılayacak olan kaynakların kıt olması insanları kıtlıkla mücadeleye yöneltmektedir (Dinler, 1998:7-8; stnel, 1988:11; Wilson, 1997:8).

Günümüz modern ekonomik sistemin temelinde kaynak-ihitiya dengesizliği yer almaktadır. Bu bağlamda ekonomi bilimine bireysel ihtiyaçların karşılanmasına indirgenen bir anlam yüklenmiştir. Ancak ekonomi biliminin tanımına yüklenen bu anlamın yetersiz olduğu ifade edilebilir (Welch ve Mueller, 2001:187). nkn kıtlık, insanın gerekli olmayan ihtiyaçlarının artması sonucu ortaya çıkmış bir kavramdır. Dünya üzerinde yeterli kaynak ve üretim olmasına karşın, asıl problem insanların taleplerinin gittikçe artması ve bu talepleri sınırlandıramamalarıdır (Wilson, 1997:8-9).

Ekonomi bilimine yüklenen bu anlamın bazı açılardan sorgulanması ve modern ekonomik sistemin tanımında değişikliğe gidilmesi gerekebilir. nkn bu tanım, sanayileşişmiş, kapitalistleşişmiş modern dünyadaki ekonomik sistem tarafından benimsenmiştir. Bu açıdan kaynaklar sadece belli bir dönemde mi kıttır ya da gerçekten insanların ihtiyaçları sınırsız mıdır? şeklindeki sorgulama ekonomi biliminin tanımındaki eksik yönleri ortaya çıkartabilir. Gelecek yıllarda bu soruların etraflıca tartışılması ve yeni tanımlamaların ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir. nkn ekonomi, önceleri ahlak biliminin bir kolu durumunda iken, sanayi devrimi ile birlikte kapitalizmi açıklayan, onun teorisini oluşturan bir hale dnşmştir. Kökeninde tutumlu, idareli, itidalli olma ve tasarruf yapma anlamlarını barındıran bu kavram, zamanla bu özelliklerini kaybetmiş, kitle üretim ve tüketime dayalı bir sistem haline dnşmştir. Adeta bir harcama ilmi olmuş ve bu yönüyle oluştuğu

toplumun kültürünü, tabiatını kirletmiş ve yok olmasına zemin teşkil etmiştir² (Tabakoğlu, 2010:99-100).

İlgilendikleri konular itibariyle farklı tabiatlara sahip olduğu iddia edilen, ancak temelde birbiri ile iç içe varsayılan din ve ekonomi kavramları; günümüz toplumlarının oluşmasında rol oynayan ve tarihe yön veren iki önemli kavramdır (Kaymakçı, 2012:119). Bundan dolayı bu iki kavram arasındaki ilişkinin incelenmesi kaçınılmazdır.

1.3. Din ve Ekonomi Arasındaki İlişki

İnsan hayatında önemli bir yer tutan ve insan hayatını önemli derecede etkileyen din ve ekonomi kavramları arasındaki ilişkinin genel olarak iki şekilde ortaya çıktığı ve şu şekilde gruplandırıldığı ifade edilmektedir: Din ve ekonomi birbirinden tamamen bağımsız olduğunu savunan görüş ile din ve ekonomi arasında sıkı bir ilişki olduğunu savunan görüş.

Din ve ekonomi arasında ilişki olmadığını ifade eden sınıflandırmaya göre; din ve ekonomi birbirinden farklı ve ilgisiz konulardır. Bu iki kavram arasındaki temel farklılık, bu alanlardan birisinin parasal bir değer taşıması; diğersinin ise “Tanrı” hakkında ve onu tanıtan bir alan olmasıdır. Ayrıca dinin karakteristik yapısının akademik bir teoriye uymadığı ve dinin sadece “Tanrı” hakkında ve yarı-bilim olan bir alan olduğu ifade edilmektedir. Bu sebeplerden ötürü din ile ekonomi arasında bir ilişkinin olmadığı; ilişki kurma çabalarının ise yersiz olduğu ortaya konulmaktadır (Waterman, 1996: 9).

Ayrıca bu düşünce yapısında din temelli bir ekonomik sistemin topluma faydasından çok zararı olduğu iddia edilmektedir. Çünkü dinin, insanlara daha az

² Modern kapitalizmin ürünü olan günümüz ekonomisi, bir bilim dalı olmasından ziyade bir ideolojiler yumağıdır. *Homoeconomicus* ise bu ideolojinin modelleştirilmiş halidir (Tabakoğlu, 2010:100). *Homoeconomicus* (ekonomik adam); gelirini, refahını ve faydasını maksimum etmek isteyen adamdır. Faydasını ve refahını artırmak isteyen bu karakter, bunun yolunu daha çok tüketmekte bulmuştur. Daha çok tüketmeyi arzulayan bu karakter, oldukça da bencildir (Demirci, 2009:71). Ancak bu karakter günümüz dünyasını etkilese de, gerçek hayatta böyle birisini görmek zordur. Gerçek dünyada *homoeconomicus* karakteri bulunan ayrıca bu karakterle birlikte *homo ethicus* (etik adam) ve *homo religious* (din adamı) gibi karakterlere sahip olan, bu özellikleri taşıyan bireyleri görmek daha mümkündür (Wilson, 1997:4-9).

üretimin yapılmasını ve bu çerçevede daha az tüketilmesini tavsiye ettiği ileri sürülmektedir. Ancak sekülerleşen bir iktisadi yapıda bu tavsiyeleri bulmak olanaksızdır. Çünkü seküler bir sistemde üretim dinin tavsiye ettiği gibi ihtiyaç ölçüsünde değil, insanların talepleri nispetinde üretim yapılmaktadır. Bu üretim zinciri sonunda ise meydana gelen üretim artışı aynı zamanda toplumun gelişmesini sağlayacağı belirtilmektedir (Nelson, 1998:144).

Din ve ekonomi arasında ilişkinin varlığını ortaya koyan sınıflandırmaya göre ise; din ve ekonomi arasında yaşamın her aşamasında bir etkileşimin olduğu kabul edilmektedir. Bu görüşe göre dini düşünceler ve ekonomik sistemler, hiç şüphesiz birbirini etkileyen kavramlar olarak ele alınmakta ve dini düşüncenin, günümüz modern ekonomik sisteminin gelişmesini sağlayan ilk basamağı kabul edilmektedir. Bu nedenle günümüzde tartışmalarının yaşandığı en temel nokta; din ve ekonomik sistem (mikro ve makro düzeyde) arasında yaşanan bu etkileşimdir.

Bu etkileşimi inceleyen ve ortaya koyan kişi ise Adam Smith olmuştur. Adam Smith, tasarrufu ve çok çalışmayı öven; aşırı lüks, tefecilik ve üretken olmayan emeği yeren Protestanların önemli bir kolu olan Kalvinistlerden derinden etkilenmiştir. Bu nedenle *Ulusların Zenginliği (1776)* adlı çalışmasında, kiliselere ve onun oluşturacağı ekonomik refaha atıf yaparak, iktisadi sistemin oluşmasında dinin etkisinin ve gücünün farkında olunması gerektiğini; dini inançların ve kurumların özgür ve açık olmaları kaydıyla yararlı olabileceğini ifade etmiştir. (Fase, 2005:86; Skousen, 2011:25).

Din ve ekonomi arasındaki ilişkiyi ele alan bir diğer iktisatçı ise, Max Weber olmuştur. Max Weber, din ve ekonomik sistem arasındaki pozitif ilişkiyi ele almıştır. Böylece sanayi devriminin ortaya çıkmasında ve kapitalizmin gelişmesinde skolastik düşüncenin özellikle Katolik öğretisinin engel olduğunu ve bu engelin ise; yaşanan reform ve Protestan ahlakı çerçevesinde ortadan kaldırıldığını ve ayrıca modern kapitalizmin gelişmesinde Protestanlığın önemli bir rolünün olduğunu ortaya koymuştur (Demir, 2013:145; Fase, 2005:85).

Günümüzde sosyal ve iktisadi tarih açısından önemli bir tartışma başlatan ve Protestan ahlakı ile kapitalizm arasında pozitif bir ilişki öngören Weber'in tezi kısaca şu şekildedir:

“Skolastik düşünceye göre yüksek fiyat koymak, faiz alıp vermek veya öteki dünyadaki kurtuluşu hesaba katmadan sırf bu dünya için gelir sağlamak amacıyla iktisadi faaliyetlerde bulunmak ve bunda başarılı olmak bir günahkârlık göstergesiydi. Ayrıca bu dünyada çok iyi bir hayat sürmek için tüm gayretini sarf etmek, öteki dünyaya daha az zaman ayırmak, öteki dünyayı kaybetmeye de yol açacaktır. Böyle bir inancın sahiplerinin, doğal olarak, bu dünya için yoğun bir çalışma temposuna girmeleri ve yüklü kazançlar getirecek faaliyetlerde bulunmaları beklenemez. Ancak, Weber'e göre, Protestanlık, bu inanç biçimini kökten değiştirmiştir. Buna göre bu dünyadaki iktisadi başarı, ebedi kurtuluşa erildiğinin bir işaretini vermektedir. Çünkü bu dünyada başarılı olan insanların bu başarıları için yaptıkları çalışmalar, öteki dünyadaki kurtuluşların işareti olacaktır. Bu dünyada başarı, çok çalışmak, çok kazanmak ama israf etmemek ve lüks tüketime kaçmamakla desteklenecek ve bu şekilde nefis terbiyesi yapılacaktır. Sonuçta, Protestan ahlakı, Tanrının yeryüzündeki şanını yüceltmek için insanların çok kazanma ama az tüketme, yani zengin ve tutumlu olmaları sonucunu getirmiştir. Çok çalışsan ve çok üreten ama buna karşılık az tüketen insanlarda kısa zamanda kapitalizmin dinamiğini oluşturan büyük sermaye birikiminin sağlanmasına neden olmuştur” (Demir, 2013:146)

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında, din ve ekonomi arasındaki ilişkiyi³ inceleyen ve günümüz iktisadi sistemine yön veren bu iktisatçılar; dinin teolojik farklılıklarını göz ardı edip, onun yerine dini faktörlerin ekonomi ve birey üzerindeki etkilerini ele almışlardır. Ayrıca yapmış oldukları çalışmalarda ortaya konulan din ve ekonomi ilişkisini şu iki varsayım üzerinden açıklamışlardır: Çeşitli ekonomik davranışlardaki dini kimliğin etkisi ve dini ibadetlerde ve kurumlarda ekonominin etkisi (Chiswick, 2010:1). Başka bir ifadeyle, günümüz ekonomik sistemini derinden etkileyen bu düşünürler, din ve ekonomi arasındaki ilişkiyi tek taraflı ele almışlar ve dinin şekillendirdiği bir iktisadi hayattan ziyade, dinin etkisiyle başarıya ulaşan bir iktisadi yapıyı ortaya koymuşlardır. Böylece dini kurallar çerçevesinde oluşan bir iktisadi yapı yerine; dinin kuralları yoluyla başarıya ulaşan bir iktisadi yapıyı savunmuşlardır. Bu nedenle din, sadece ekonomik yapının nasıl başarıya ulaşmasını sağlayacak olan bir kavram olarak ele alınmış ve inanç sistemi olma özelliği göz ardı edilmiştir.

³ Din ve ekonomi arasındaki etkileşim ve ilişkiyi inceleyen çalışmaların günümüzde artmasına rağmen; aslında bu iki alanın ilişkisi daha öncelere dayanmaktadır. Bu etkileşimin geçmişini hem din adamı hem de iktisatçı olan Thomas Aquinas, John Kalvin ve Adam Smith'in çalışmalarında görmek mümkündür (Wilson, 1997:16).

Adam Smith ve Max Weber tarafından ortaya konulan din ve ekonomi ilişkisi, bu alandaki çalışmalara temel olmuştur. Bu bağlamda günümüzde din ve iktisat arasındaki ilişkiyi ele alan Welch ve Mueller; bu etkileşimin şu dört şekilde meydana geldiğini ifade etmiştir (Welch ve Mueller, 2001:187-199):

- Dinden ayrı olarak ekonomi,
- Dinin bir parçası olarak ekonomi,
- Ekonominin bir parçası olarak din
- Din ve ekonominin birleşimi

Din ve ekonomi arasındaki etkileşimin varlığını ortaya koyan çalışmaların artmasıyla din ve ekonomi ilişkisi yeniden sorgulanmaya başlanmış; unutulmuş ve ihmal edilmiş bir alan olan piyasa dışı davranışların oluşmasına sebep olan kaynaklar incelenmeye başlanmıştır. Böylece, piyasa dışı davranışların, değerlerin, normların ve inançların hangi ekonomik modelde düzenlenebileceğini ve dinin, ahlakın ve kültürün; bireylerin, grupların ve toplumların ekonomik tutum ve davranışları üzerinde nasıl bir etki yaptığı sorularının sorulmasına neden olmuştur (Iannaccone, 1998:14).

Din ve ekonominin etkileşimini inceleyen bu çalışmaların ortaya çıkması, aynı zamanda din sosyolojisini de etkilemiştir. Dikkatlerini din ile diğer sosyal ve kültürel faaliyet alanları arasındaki karşılıklı ve karmaşık ilişkilerinin etki ve tepkilerinin incelenmesi konusu üzerinde toplamış olan din sosyologlarının üzerinde önemle durdukları meselelerden biri de dini inançlar, düşünceler ve uygulamalarla ekonomik hayat ve faaliyet arasındaki ilişkilerin incelenmesi olmuştur (Günay, 1986:109). Çünkü onlara göre dinler; sadece bir inanç sistemi değil, aynı zamanda bu sistemlerin belirlediği sosyal, siyasi, hukuki ve iktisadi sistemlere katkı sağlayan köklü bir kurumlar olarak kabul edilmektedir (Tabakoğlu, 2010:94).

Tüm bu açıklamalarla birlikte din ve ekonomi arasındaki etkileşim, iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunlar, bağımlı değişken olarak din ve bağımsız değişken olarak din şeklinde gösterilebilir.

Bağımlı ve bağımsız değişken birbirine bağlı olarak değişen değerler olarak ele alınmaktadır. Bağımlı değişken, bağımsız değişkenlere tepki olarak değiştiği gözlenen değişkenlerdir. Bağımsız değişken ise; bağımlı değişkenlerde bir değişime neden olmak için bilinçli bir şekilde müdahale edilen değişkenlerdir (Tarı, 2010:15). Bu nedenle bağımlı değişken olarak din modelinde, din bağımlı değişken, ekonomi ise bağımsız değişken olarak kabul edilmektedir. Böylece bağımsız değişken olan ekonomide yaşanan gelişmelerin, bağımlı değişken olan din üzerinde nasıl etkiler ortaya çıkardığı incelenmektedir. Bağımsız değişken olarak din modelinde ise; din bağımsız değişken, ekonomi bağımlı değişken olarak kabul edilmektedir. Böylece bağımsız değişken olan dini hayattaki aktivitelerin, bağımlı değişken olan ekonomi üzerinde nasıl etkiler barındırdığı incelenmektedir.

1.3.1. Bağımlı Değişken Olarak Din

Bağımlı değişken olarak din modeli, ekonomik gelişmeler ve politik kuruluşların dini katılımcıları ve inanç sistemlerini nasıl etkilediği hakkındadır ve bu model sekülerizm olarak da bilinmektedir. Bu modelde ekonomik gelişmenin; bireylerin formel dini hizmetlere katılımını azalttığı, bireysel ibadeti ve dini inanışları zayıflattığı ve politikalar üzerinde dinin etkisini yok ettiğini savunulur (McCleary vd., 2006: 49).

Bu düşüncenin temelleri, Methodismin kurucusu olan John Wesley'in "*Use of Money*" vaazında ortaya konulmuştur. Bu düşünce akımı, Berger (1967) ve Wilson (1966) tarafından desteklenmiş, ayrıca bu görüşler Hume (1776) ve Freud (1939) tarafından da desteklenmiştir. Bağımlı değişken olarak din anlayışına göre din; tamamıyla korku ve cehaleti yansıtmaktadır. Bu anlayışına göre ayrıca dinin eğitimde ve bilimde düşüşe yol açtığı ifade edilmiştir. Benzer şekilde Marks'ta yapmış olduğu analizde dini eğilimlerdeki azalmanın modernleşmenin bir tezahürü olduğunu vurgulanmıştır (McCleary vd., 2006: 49).

Bu modele göre günümüz dünyasında insanlığın gelişmişlik seviyesini artıracak olan temel kurum, sekülerleşmiş bir ekonomik hayattır. Sekülerleşen ekonomik hayat ile birlikte toplumda mal ve hizmetlere olan talep artacaktır. Bu artış aynı zamanda üretim cephesine de yansıtacaktır. Tüm bu gelişmeler neticesinde ise toplumun genel refah düzeyinde artışlar yaşanacaktır. Ancak aynı refah artışını din temelli bir iktisadi sistemden beklemek yersiz olacaktır. Çünkü dünya üzerinde bulunan dinler ve bunların kendi içindeki varyasyonları düşünüldüğünde ortak bir ekonomik uygulanabilirliğinin imkânsızlığı ortaya çıkmaktadır.

Din temelli bir iktisadi yapı sonucunda Hıristiyanlık Ekonomisi, Lutheran Ekonomisi, Kalvin Ekonomisi, Yahudilik Ekonomisi ve İslam Ekonomisi gibi ekonomik sistemler ortaya çıkacaktır. Bu öğretilerin -inanç sistemlerinin- ise farklı iktisadi tutum ve davranışları içermesinden dolayı toplumun refah seviyesinde artıştan ziyade düşüşlerin yaşanacağı belirtilmektedir. Bundan dolayı bu sorunun en temel çözüm yolunun ise "*sekülerleşmiş bir ekonomik sisteminin*" kabulü olarak sunulmuştur (Nelson, 1998:155).

Ayrıca bu görüşe göre din, ekonomi tarafından etkilenmekte ve ekonomide meydana gelen gelişmeler dinin etkisini azaltmakta ve dinin etkisinin azalmasıyla ekonomideki gelişmeler varlığını hızla devam ettirecektir. Çünkü ekonominin gelişmesinin önündeki en büyük engellerden birisi din kabul edilmektedir.

1.3.2 Bağımsız Değişken Olarak Din

Bağımsız değişken olarak din kavramı, dinin; ahlak, dürüstlük, tutumluluk gibi ekonomik performansı etkileyen unsurlar vasıtasıyla bireyin karakterini nasıl etkilediğini içermekte ve Weber'in "*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*" çalışmasında ortaya konulmaktadır. Bu modele göre dini inançlar; etik, dürüstlük, güven, tutumluluk, yardımseverlik, misafirperverlik gibi özellikleri ve dahasını beslemek suretiyle ekonomiyi etkileyebilmekte ve bu özelliklerin artmasıyla da, dini inançların, yatırımları ve ekonomik büyümeyi teşvik ettiği ifade edilmektedir (McCleary vd., 2006:49-50).

Dinin ekonomiye sunabilmesi beklenen faydayı ortaya koyan bağımsız değişken olarak din modelinde, dine yeni görevler yüklenmiştir. Bu görevler; mülkiyet haklarının savunulması için din devleti desteklemeli, ayrıca insanların bilgilenmesine yardımcı olmalıdır. Böylece insanlar paylaşma ve mülkiyet haklarını geliştirmede rekabet sürecine girmiş olacak ve bu sürecin başlamasıyla nihai olarak ekonomik gelişmenin önünü açılmış olacaktır (Davies, 2004:40)

Bağımlı değişken ve bağımsız değişken olarak din modellerindeki temel amaç ya ekonominin gelişmesinde dinin sunabileceği destekleri ya da ekonominin gelişmesiyle dindeki gerileyişi ve aradaki ters ilişkiyi ortaya koymaktır. Ancak bu tanımlamalar yetersizdir. Çünkü ortaya konulan bu modellerde, din kuralları çerçevesinde oluşan ve gelişen bir ekonomik ve mali sistem göz ardı edilmekte ve modellerde tek yönlü (ekonomiden dine doğru) bir ilişki kurulmaktadır. Bundan dolayıdır ki bu etkileşimde tersten bir ilişki (dinden ekonomiye doğru) kurulması, yani dini olayların etkisiyle oluşan ve gelişen bir ekonomik sistem modelinin incelenmesi kaçınılmazdır.

Yeni bir çalışma alanı olarak ifade edilen bu sistemde iktisat bilimi, dini bilgiler çerçevesinde ele alınmakta olup; son dönemlerde tartışılan İslam Ekonomisi, Hıristiyan ekonomisi gibi ifadeler bu alanda yapılan çalışmaların ürünü olarak ortaya çıkmaktadır (Demir, 2013:13)

Günümüz devlet yapılarının; hukuk kurallarının, sosyal davranışlarının, ekonomik ve mali sistemlerinin gelişmesinde, üç temel inanç kaynağı olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dininin etkilerini görmek mümkündür⁴. Semavi

⁴ Rodney Wilson; *Economics, Ethics and Religion* çalışmasında, din ve ekonomi arasındaki ilişkiyi incelerken; Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi dünya üzerinde yaygın olan üç büyük dini ele almıştır. Çünkü bu dinlerin tek Tanrılı olması ve birer peygamberler aracılığıyla gönderilmiş olması ayrıca dünya üzerinde geniş bir alana yayılmış olması hasebiyle, din ve ekonomi ilişkisi bu üç din açısından ele almıştır (Wilson, 1997:2). Bu üç Semavi dini ele almasının nedeni ise; Ortadoğu coğrafyasına dayanan kökenleri, tarih boyunca birbirleriyle kesişen tecrübeleri, sahip oldukları bazı ortak teolojik, ahlaki ve pratik kurallar Yahudiliği belli noktalarda İslam ve Hıristiyanlıkla aynı çizgide buluşturmasıdır. Yahudilik ile Hıristiyanlığın benzerlik arz eden yanları, ortak kutsal literatürü, seçilmişlik ve kurtuluşla ilgili iken, Yahudilik ile İslam'ın benzerlik noktaları tek Tanrı inancı ve dinsel hukuka yönelik vurgu yapımlarıdır (Aydın, 2011:253). Aslında bu üç Semavi dinin böylesine ortak yönlerinin bulunması bunların tek bir kaynaktan çıktığı ve sonuç itibarıyla tek din (İslam) adı altında toplanmasını ifade ettiği belirtilmektedir.

dinler olarak kabul edilen dinler dışında insanlar tarafından ortaya konulan diğer dini akımlar her ne kadar yıllarca var olsalar da, bu üç inanç sisteminin dünya medeniyetlerindeki (özellikle ekonomik sistem alanında) etkisi gerek ortak bir merkezden çıkması gerekse de insanüstü olmasından dolayı oldukça büyüktür. Bu etkiyi daha iyi anlayabilmek için, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dininin izlerini ve ekonomik yapılarının incelenmesi gerekmektedir.

1.4. Semavi Dinlerde Ekonomi

İnsanlık tarihi kadar eski olan dinler, çeşitli açılardan farklı tasniflere tabi tutulmuşlardır. Yapılan bu tasniflerde, dinin kendisinden hareketle tasnifi yapan kişinin, dine yönelik algılamalarının etkili olduğu görülmüştür (Gündüz, 2010:29). Bu nedenle, bütün din bilginlerinin kabul ettiği bir din tarifi olmadığı gibi, net bir sınıflandırmada bulunmamaktadır. Yapılan bazı sınıflandırmalar ise şu şekilde sıralanmaktadır (Küçük vd., 2011:30-31):

- Kurucusu olan dinler-Geleneksel dinler,
- Milli dinler-Evrensel dinler-İlkel kabile dinleri,
- Sakramental (dini ayine, törene dayanan) din-Profetik (peygambere dayanan) din-Mistik (tasavvufi) din,
- Ensabi (soylara ait)-Eşkâli (biçimlere/şekillere ait) din.

Bu çalışmada dinin kaynağına dayalı sınıflandırma esas alınacaktır. Bu sınıflandırma da esas alınan konu; dinin kaynağı, çıkış noktasıdır. Bu sınıflandırmaya göre dinler: Hak dinler (Semavi dinler, Vahye dayanan ilahi dinler) ve Batıl dinler (Semavi olmayan dinler, Vahye dayanmayan dinler) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

Semavi din veyahut vahye dayanan ilahi dinler olarak da bilinen Hak dinler, Allah tarafından, peygamberler vasıtasıyla insanlara gönderilmiş olan dinlerdir. Bu dinler gönderiliş sırasına göre Yahudilik (Musevilik), Hıristiyanlık ve son olarak İslam dini şeklindedir. Bu dinlerin ilgi alanı, insanın bütün inanç, söz, fiil ve

davranışlarıyla ilgilidir. Başka bir ifadeyle Semavi dinlerdeki anlayışa göre din, din sanıldığı gibi insan ile Allah arasındaki ilişkileri düzenleyen bir kurum değil, tam aksine insanın bütün tutum, düşünce ve davranışlarını etkileyen, düzenleyen kadim bir olgu olarak kabul edilmektedir (Karagöz, 2007:29). Bu açıdan bakıldığında, Semavi dinler sadece Allah ile kulları arasında geçerli olan ve diğer tüm tutum ve davranışları göz ardı eden bir inanç ve ibadetler sistemi olmayıp, tam aksine insanlar arasındaki ilişkilerde belirli esasları ortaya koyan bir kurumdur. Bu nedenle böylesine geniş bir alana etki eden din kurumu, kendine mahsus bir medeniyet, siyasi hayat, kültürel değerler ve iktisadi yapı ortaya koymuştur (Yazıcı, 2010:7).

Semavi dinlerin ilgilendikleri konuların başında şüphesiz iktisadi sistemler gelmektedir. Çünkü iktisadi sistemler; toplumun günlük yaşantısını temelden etkileyen ve toplumsal sonuçlar ortaya çıkaran önemli bir olgudur. Bu nedenle Semavi dinlerdeki ekonomik sistemler hakkında yapılacak olan değerlendirmeler, ekonomik hayatı oluşturan üretim (üretim faktörleri), tüketim ve bölüşüm kavramları üzerinden yapılacaktır. Söz konusu ayrıca bu kavramların ele alınması neticesinde Semavi dinlerin piyasa mekanizmasının işleyişine atfettiği önemde ortaya çıkmış olacaktır.

1.4.1. Yahudilik (Musevilik) Dininde Ekonomi

Dinler tarihinde önemli bir yere sahip olan Yahudilik; yaşayan ve ilahi olarak nitelendirilen dinlerin ilki ve en eskisi olup, semavi dinler arasında mensubu en az olandır. Günümüzde Yahudiliği din olarak benimseyenlerin sayısı 25 milyon civarında olup, nüfusunun hemen hemen yarısı İsrail ve Amerika'da olan Yahudilerin geri kalanları ise değişik ülkelerde yaşamaktadır (Küçük vd., 2011:281; Wilson, 1997:22).

Yahudilik, Semavi bir din olup ve bu dinin kendisine özgü kutsal bir kitabı bulunmaktadır. Bu kitap Tanah veya diğer bir ismiyle Eski Ahit olarak bilinmektedir. Bu kutsal kitaptan dolayı bu bölümü⁵ yönlendirecek olan temel kaynak Tanah'tır.

⁵ Yahudi dini ekonomisi hakkında bakınız: Jocab Neusner, Meir Tamari, Ephraim Kleiman ve Werner Sombart çalışmaları. Bu isimlerden Werner Sombart'ın Yahudi dini ekonomisi hakkında ki çalışması dikkate şayandır. Max Weber'in Protestan Ahlakı açısından kapitalizmi açıklaması gibi, Sombartta

Çünkü Yahudilik dininin genel kurallarını ortaya koyan yegâne kaynak olup; hukuki, ekonomik ve günlük hayata dair birçok bilgiler içermektedir. Özellikle Tanah'ın Deuteronomy ve Leviticus gibi bölümleri iktisadi konular üzerinde önemle durmaktadır (Wilson, 1997:22-66).

Yahudiliğin iktisadi ilkeleri ve değerleri temel ekonomik konular üzerinde kurulmamış olup, bu kurallar dinin etkisiyle meydana gelen etik ve ahlaki kurallar çerçevesinde ortaya konulmuştur (Calance, 2012:1). Başka bir ifadeyle Yahudilik dini, ekonomik yönden emir ve yasaklar koyarken bunları birtakım ahlaki değerler üzerinden aktarma yoluna gitmiştir. Bu nedenle Yahudilik dininde ekonomik yapının inceleneceği bu bölüm şu sistematikle ele alınacaktır: Ekonomik yapı, ahlaki değer üzerinden şekillenen üretim, tüketim ve bölüşüm cephesinden irdelenecektir. Üretim, dinin günümüz ekonomik sistemin bir ayırıcı unsuru üretim faktörlerine indirgenerek Tanah'ta (Eski Ahit) yer alan açıklamalar çerçevesinde ele alınacaktır. Tüketim ve bölüşüm kavramları da tıpkı üretim kavramı gibi Kutsal kitapta yer alan açıklamalar ölçüsünde incelenecektir.

Yahudilik dininde ekonomik yapının üretim kapsamında ele alınacağı ilk kavram, üretim faktörlerinden sermayeye atfedilen önemdir. Bu kavrama atfedilen önem ise *faiz* ve *zenginlik* kapsamında ortaya konulmaktadır.

Yahudilik dininde üretim faktörlerinden olan sermayeye atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavramların ilki faiz. Günümüzde Yahudilik dininde var olan faiz yasağı Yahudiler tarafından uygulanmamasına rağmen, bu yasak Eski Ahit'te yer almaktadır. Ancak genel olarak yasak kabul edilen bu kural, Yahudilerde sadece kendi ırkları arasında uygulanmakta olup diğer toplumlara uygulanmasında bir engel bulunmamaktadır (Ahmad, 1982:47). Başka bir ifadeyle, Yahudilikteki inanca göre, hiçbir Yahudi, başka bir Yahudi'ye faizle para veya herhangi bir şey veremez, ama diğer hususlarda olduğu gibi, Yahudi olmayanlara verebilir.

Yahudilik ahlaki açısından ekonomiyi açıklamaya çalışmıştır. Sombarta göre; Weberi'nin yapmış olduğu kapitalizmin gelişmesinde Protestan ahlakının katkısının aslında Yahudiliğe dayandığını ve gelişmenin bu yolla sağlandığını ifade etmiştir (Wilson, 1997:53-54).

Faiz kavramı Tevrat'ta (özellikle Leviticus ve Deuteronomy bölümlerinde) birçok ayette ele alınmıştır. Leviticus'a göre faizin fakirlere uygulanması yasak kabul edilmiştir⁶ (Leviticus 25:35-38). Buradaki ifade ilk bakışta faizin sadece fakirlere uygulanmasının yasak olduğu, zenginler arasında uygulanabilir bir kavrammış gibi durduğu görülebilir. Ancak Deuteronomy'deki ayetlerle ele alındığında, faizin istenilmeyen bir durum olduğu ve uygulanmaması gerektiği ortaya çıkmaktadır⁷. Leviticus ve Deuteronomy bölümlerindeki tüm ayetlerle faiz konusu ele alındığında ise; aslında faizin Yahudiler arasında yasak olduğu ve Yahudi olmayanlara faizin verilebileceğini gerçeği ortaya çıkmaktadır (Wilson, 1997:33).

Yahudilik dininde üretim faktörlerinden sermayeye atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavramların ikincisi ise *zenginlik*. Yahudilik dininde zenginliğe büyük önem verilmektedir. Zenginlik, lütuf ve sorumluluk olarak kabul edilmekte ve zenginliğin getirmiş olduğu mal ve paraların diğer insanlarla paylaşılması şiddetle tavsiye edilmektedir. Çünkü zenginlik sadece Tanrıya aittir ve insanlarda bu zenginliği yönetmekle sorumludur (Calance, 2012:3).

Zenginliği bir lütuf ve sorumluluk olarak kabul eden Yahudilik dininde, fakirlik ise bir lanet olarak kabul görülmektedir. Fakirlik insanları soylulaştırmadığı, asilleştirmediği ve yüceltmediği gibi fakir olan bir kişinin bu fakirliğinden eğitim, çalışma ve iş olanakları sayesinde hemen kurtulması gerektiği belirtilmektedir (Sacks, 2010:3). Bundan dolayıdır ki Yahudilikte zenginlik tavsiye edilmekte ve zenginlik bir erdem olarak kabul edilmekte; fakirlik ise tavsiye edilmemekte ve bir erdem olarak görülmemektedir (Calance, 2012:3). Ayrıca Yahudilikte zenginlik, sadece Yahudilerin sahip oldukları mülkleri içermektedir. Yahudi olmayanların sahip oldukları ise bu zenginliğe dâhil edilmemektedir (Wilson, 1997:49).

⁶ "Kardeşinize para, yiyecek ya da faiz getiren başka bir şey ödünç verdiğinizde, ondan faiz almayacaksınız. Yabancıdan faiz alabilirsiniz ama kardeşinizden alamazsınız" (Tesniye 23/19-20).

⁷ "Faiz verenlerin kusursuz bir yaşam sürmeleri, adil olmaları ve gerçeği söyleyen kimse olmaları beklenemez" (Mezmunlar, 15/2-5). "Ayrıca doğru bir kişi olan kimse faiz ile para vermez ve aşırı kar gütmmez" (Hezekiel, 18/8).

Yahudilik dininde ekonomik yapının üretim kapsamında ele alınacağı ikinci kavram, dinin üretim faktörlerinden *toprağa* atfettiği önemdir. Bu kaynağa atfedilen önem ise, *özel mülkiyet* ve *hırsızlık* kapsamında ortaya konulmaktadır.

Yahudilik dininde toprağa atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavram olan özel mülkiyet ve hırsızlık kavramları Yahudilik dininde, Sina Dağında Hz. Musa'ya gönderildiğine inanılan On Emirde⁸ "*Çalmayacaksın*" ve "*Komşuna ait herhangi bir şeye göz dikmeyeceksin/imrenmeyeceksin*" prensibinde ortaya konulmuştur. Bu kurallar iktisadi sistemde yer alan özel mülkiyete sahip olmayı ve onu korumayı teşvik etmektedir (Calance, 2012:2; Wilson, 1997:26). Ayrıca Tevrat'ta Tanrı kendisine hür insanların ibadet etmesi gerektiğini belirtmekte; hür olmanın koşulunu ise şu iki kavramla açıklamaktadır: Özel mülkiyet ve ekonomik bağımsızlık (Calance, 2012:2). Özel mülkiyet ve ekonomik bağımsızlık Tevrat'ta, Kral Ahab ve İlyas'ın mücadelesinde (King, 1/21); Kralların ve yöneticilerin özel mülkiyete el koyamayacağı veya sınırlanamayacağını belirtmektedir (Sacks, 2010:3)

On Emir'de "*Çalmayacaksın*" emri olmasına rağmen, Yahudilerin Tanrısı Yahova, mukaddes milletine diğer milletlerin mallarını yemeğe ve onlara sahip olmaya çağırmaktadır (Erdem, 1990: 240). Faiz yasağında olduğu gibi bu yasak sadece Yahudi dinine mensup olanlar arasında geçerli olup, diğer dinlere mensup insanlar arasında geçerli olmamaktadır⁹.

Özel mülkiyeti ahlaki bir değer olan hırsızlık üzerinden anlatmaya çalışan Yahudilik dini, maddeye sahip olmayı bir yasak/günah olarak kabul etmemekte, tam aksine bunu teşvik etmektedir. Çünkü sahip olunan madde/nesne, Tanrı'nın bir hediyesi olarak kabul edilmektedir. Ancak bu sahiplik toprak için geçerli

⁸ Yahudilik dininin temelleri On Emir'de ortaya konulmuştur. Bu on emirden üçü doğrudan ekonomik olayları kapsamaktadır: Dini tatil gününde (Sabbath) çalışmayacaksın, çalmayacaksın ve komşunun sahip olduklarına göz dikmeyeceksin (Exodus, 20:8-11, 15, 17) (Wilson,1997:25).

⁹ Tanrı Yahova şöyle hitap etmektedir: "*Her kadın komşusundan, misafirinden gümüş, altın gibi şeyler ve elbiseler isteyecek ve Mısırlıları soyacaksınız*" (Çıkış, 3/21-22; 12/35-36). "*Milletlerin sütünü, kralların memesini emeceksiniz...*" (İşaye, 60/16). "*Milletlerin servetlerini yiyeceksiniz, onların şerefine malik olacaksınız...*" (İşaye, 61/6).

olamamaktadır. Çünkü toprağın asıl sahibi Tanrı'dır ve insanların bunu uzun süre elinde tutmaya hakları yoktur¹⁰ (Wilson, 1997:27-29).

Yahudilik dinindeki ekonomik yapı tüketim kapsamında ele alındığında ise; Semavi dinlerden olan Yahudilik dininin Kutsal kitabında bu alana dair kuralların yer almadığı görülmüştür. Bu kapsamda Yahudilik dininde, dini kurallara dayalı bir tüketim anlayışının olmadığı ifade edilebilir.

Semavi dinlerden olan Yahudilik dinindeki ekonomik yapı bölüşüm kapsamında ele alındığında ise *yardımlaşma* ve *faiz* kavramları önem kazanmaktadır. Yahudilik dininde bölüşüme atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavramların ilki *yardımlaşmadır*. Yardımlaşma, Yahudilik dininin en önemli değerleri arasında yer almakta olup, "*Tanrı'nın Taklidi*" olarak kabul edilmektedir (Lifshitz ve Gorra, 2011:3). Ancak Yahudilik dinindeki bu yardımlaşma sadece Yahudilik dinine mensup olanlar arasında geçerli olmaktadır. Çünkü Yahudilerin Tanrısı Yahova, sadece milletin kendi arasında yardımlaşmalarını emretmiş ve zenginlerin fakirlere yardım etmesini, üzerinden 7 yıl geçtiği halde borcunu ifa edemeyenin borcunu silmesini buyurmuştur¹¹ (Erdem, 1990:241).

Yahudilik dininde bölüşüme atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavramların ikincisi ise *faizdir*. Yahudilik dininde faiz kavramı her ne kadar üretim faktörlerinden sermaye kapsamında ele alınsa da; faiz ayrıca toplumda bölüşümün adaletli ve dengeli dağılmasını engelleyen önemli bir kavram olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle Yahudiler bu yasağı kendi milletleri arasında uygulamamaktadır. Ancak diğer milletlere karşı ise bu yasağı göz ardı etmekte ve yoğun bir şekilde uygulamaktadır.

Yahudilik dinindeki ekonomik yapının üretim, tüketim ve bölüşüm olguları kapsamında ele alındığında, bu dinin piyasa mekanizmasına atfettiği önem ortaya

¹⁰ Tevrat özel mülkiyete sahip olmayı 50 yıla sınırlandırmaktadır (Leviticus, 25:10).

¹¹ Tanrı Yahova Tevrat'ta yardımlaşma için şöyle buyurmaktadır: "*Rabbinin sana vaat etmiş olduğu gibi seni bereketlendirecektir. Birçok millete ödünç vereceksin, fakat sen ödünç almayacaksın ve çok milletlere saltanat edeceksin; fakat onlar sana saltanat etmeyecekler*" (Tesniye 15/6; 28/12). "*Kardeşin fakir düşerse senin yanında kudretsiz kalırsa, ona yardım edeceksin; ondan faiz ve kar alma, Rabbinden kork*" (Leviller, 25/35-36).

çıkılmaktadır. Yahudilik dini, piyasa üzerinde önemli kurallar ortaya koymakta ve piyasaya etki etmektedir. Tevrat'ta piyasa/pazar ekonomik hayatın doğal bir parçası olarak kabul edilmektedir. Piyasada meydana gelen işlemler de bu doğal parçanın önemli bir unsuru olarak ele alınmaktadır (Wilson, 1997:36-37). Şöyle ki Yahudilik dininde piyasada; dürüst davranılmasından adil bir fiyatlamanın olmasına, işçi-işveren ilişkisinden ekonominin çevre üzerindeki etkisine kadar birçok alanda dini kurallar söz konusudur. Bu kurallar (Friedman, 2001:74-79):

- Piyasada faaliyet gösteren bir kişiyi hile yapmamasını, ölçü ve tartı aletlerini doğru kullanması,
- Çalıntı ve bozuk malların satılmaması,
- Fiyatların adil olup aşırı kar güdülmemesi,
- Yanında çalıştırılan işçilere iyi davranılması, onları ağır şekilde çalıştırılmaması, ücretlerinin zamanında ve eksiksiz ödenmesi,
- Doğayı ve çevreyi israf etmeden ona zarar vermeden kullanılması, gerektiği şekilde sıralanmaktadır.

Piyasadaki ilişkiler hakkında kurallar koyan Yahudilik dini ayrıca, piyasadaki kaynakların dağılımı hakkında da kurallar tahsis etmiştir. Yahudilik dinine göre kaynakların dağılımını sağlayan Tanrı'dır. Tanrı'nın bu kaynak dağılımını sağlarken adilane davrandığını ancak; yaratmış olduğu insanlara verdiği farklı kabiliyetlerden dolayı, bazılarının daha çok kaynağa sahip olabileceğini ifade etmektedir (Wilson, 1997:29). Ancak bu durumun fiyatlar genel düzeyindeki dengeyi bozmaması gerektiği çünkü fiyatlarda meydana gelebilecek inişler ve çıkışların toplumda adaletsizliğe yol açabileceği ve toplumun refahında bozulmalara neden olabileceği ifade edilmektedir. Bundan dolayı Yahudilikte fiyatların istikrarı önemli bir durum olarak kabul edilmektedir (Wilson, 1997:47).

Piyasa konusuna büyük önem veren Yahudilik dini, devletin ekonomiye müdahalesini konusunda ise müdahaleyi uygun görmektedir. Bundan dolayı devlet,

gerektiğinde arz ve talep üzerinde etkiler meydana getirerek fiyatlarda artışın ya da düşüşün oluşabilmesini sağlayabilmektedir (Wilson, 1997:37). Tamari (1987:93), bu durumu Haham Shimom Ben Gamiel'in güvercinlerin satışına getirdiği yasakla desteklemektedir¹².

Devletin piyasada aktif bir rol almasını teşvik eden Yahudilik dini, devlete vatandaşlarından vergi toplama yükümlülüğü de getirmiştir. Yahudilerin kutsal kitabı Tanah'ta vergi ile ilgili birçok ayet yer almaktadır¹³ (Wilson, 1997:39).

Tanrı Yahova "*Rabbin tapınağı için yapılan bağışları; nüfus sayımından elde edilen geliri, kişi başına düşen vergiyi ve halkın gönüllü olarak Rabbin tapınağına sunduğu paraları toplayın*" (Krallar, 12/4) diye emir ederek halktan vergi adı altında para toplanmasını söylemiştir. Bu vergilerin toplanması durumunu ise "*Tanrı'nın kulu Musa'nın çölde İsrail halkına koyduğu vergiyi Rab'be getirmeleri için Yahuda ve Yevşalim halkına çağrı yapıldı. Bütün önderlerle halk vergilerini sevinçle getirdiler, doluncaya kadar sandığın içine attılar*" (Tarihler, 24/9-10) şeklinde ifade etmiştir.

Ayrıca "*Kâhinlerden, levililerden (İsrailoğullarından Levi'nin soyundan gelenler), ezgicilerden, tapınak görevlilerinden ve kapı nöbetçilerinden, Tanrı'nın tapınağının diğer hizmetkârlarından vergi almaya yetkiniz yoktur*" (Ezra, 7/24) diyerek halktan toplanan vergiler için muafiyet uygulamasını ortaya koymuştur.

Son olarak da modern ekonomide hala tartışma konusu olan adaletli vergi kavramı da kutsal kitapta yer almaktadır. Devletin bekası için "*Adaletle yöneten kral ülkesini ayakta tutar, ağır vergiler koyarsa çökertir*" (Özdeyişler, 29/4) kuralını ortaya koymuş ve devletin ayakta kalabilmesinin temelini adil bir vergi sistemine bağlamıştır.

¹² Yahudilik geleneğinde bulunan geleneğe göre; bir kadının çocuğa sahip olması ya da çocuğunun ölmesi durumunda güvercin azat edilmektedir. Ancak bazı kadınlar birden fazla güvercin alıp azat etmesinden dolayı güvercin fiyatlarında artışlar yaşanmaktadır. Haham Shimom bu fiyat artışını engellemek için birden fazla güvercinin satılmasını yasaklamıştır. Böylece güvercinlerin fiyatlarında düşüşün meydana gelmesi ve dengenin oluşması sağlanmıştır.

¹³ Bu ayetlerden bazıları şunlardır: Yaratılış (31/29, 37-41), Samuel (17/25), Krallar (23/35), Ezra (4/13).

1.4.2. Hıristiyanlık Dininde Ekonomi

Günümüzde dünyanın her tarafında mensubu bulunan¹⁴ ve sayıları 2 milyar civarında olan bu Semavi din¹⁵, Filistin Bölgesinde doğmuş ve milattan sonra I. yüzyılda Roma İmparatorluğunun gölgesinde yayılmış ve IV. yüzyılda Roma İmparatorluğunun resmi dini haline gelmiştir (Aydın, 2011:327; Küçük vd., 2011:349) .

Hıristiyanlık dininin temel kutsal kitabının "Bible" (Kitab-ı Mukaddes) olduğu kabul edilmektedir. Hıristiyanlık inancına göre Kitab-ı Mukaddes, Tanrı'nın Hz. Musa ile Sina'da yaptığı ahdi temsilen Eski Ahit ve Hz. İsa'nın havarileri ile son akşam yemeğinde yaptığı sözleşmeyi temsil eden Yeni Ahit olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir (Gündüz, 2010:69). Kitab-ı Mukaddes, Yahudilik dininde Tanah gibi, Hıristiyanlık ekonomisinin nihai kaynağı olarak kabul edilmekte olup (Meeks, 2014:5); Eski Ahit'te yer alan *Genesis, Exodus, Isaiah, Leviticus, Ezekiel* ve *Deuteronomy* bölümleri ile Yeni Ahit'teki *Luke, Matthew İncilleri* özellikle iktisadi konular içermektedir (Wilson, 1997:68). Bu nedenle Hıristiyanlık dini ile ekonominin iç içe olduğu kabul edilmektedir.

Hıristiyanlık dini ile iktisadi konuların iç içe olduğunu ve her daim etkileşimde olduğunu ifade edenlerin başında Thomas Aquinas gelmektedir. Aquinas "*Summa Theologica*" çalışmasında ekonomik konuları ve dini kuralları ele almaktadır. Bu çalışmasında "*adil fiyat nedir*", "*yoksullukla nasıl baş edebiliriz*" şeklinde sorular ile ekonominin temel dinamiklerini incelemeye çalışmıştır. Benzer bir durum John

¹⁴ Hıristiyanlar hemen hemen dünyanın her yerine yayılmış durumdadırlar. Avrupa ülkesinin büyük çoğunluğunun, Kuzey ve Güney Amerika, Rusya, Avustralya, Orta ve Güney Afrika'nın ekseriyeti Hıristiyan'dır. Sadece Ortadoğu ve Kuzey Afrika'dan Çine, Güneydoğu Asya ve Japonya'ya kadar olan bölgede Hıristiyanlık azınlık durumundadır (Aydın, 2011:327-328).

¹⁵ Günümüz dünyasında; Avrupa ve Amerika'da Hıristiyanlık büyük oranda seküler bir bağlamda varlığını devam ettirmektedir. Varlığını sürdürürken bulunduğu toplumun kültürüne kendini uyarlamaktadır. Hıristiyanlık dininin günümüzdeki yapısına baktığımızda 3 temel (Roma Katolik Kilisesi, Protestanlık, Doğu Ortodoks Hıristiyanları) grubun hâkim olduğunu görürüz. Bunlardan en büyüğü merkezi Vatikan'da bulunan Roma Katolik Kilisesidir ve oldukça merkezîyetçi bir yapıya sahiptir. Bir diğeri ise XV. yüzyıldan itibaren reform hareketleri sonucunda gün yüzüne çıkan Protestanlıktır. Katoliklerden sonra ikinci büyük grup olan Protestanların 400 milyona yakın mensubu bulunmaktadır. Günümüzde Protestanlar; Luteryan, Kalvinist, Presbiteryan, Methodist, Baptist, Anglikan ve Pentakstal gibi çeşitli alt mezheplere bölünmüştür. Hıristiyanlığın üçüncü büyük grubu ise Doğu Ortodoks Hıristiyanlarıdır. Eski Yunan teolojisine bağlılık gösteren Doğu Ortodoks Hıristiyanlarının 190 milyona yakın mensubu bulunmaktadır (Aydın, 2011:327-328).

Calvin açısından da geçerli olup; yazarın "*Hıristiyan Dininin Kuralları*" adlı çalışmasında din temelli bir ekonomik yapı incelenmiştir. Bu çalışmalar göstermiştir ki; Hıristiyan dinine mensup olan kimseler, ekonomik hayatın Hıristiyan düşüncesinin alanının dışında olduğunu kabul etmemektedirler (Anderson, 2001:1).

Semavi bir din olan ve dünya üzerinde geniş bir alana yayılan Hıristiyanlık dini, tıpkı Yahudilik dininde olduğu gibi insan hayatının her alanına nüfuz etmiş ve kurallar koymuştur. Bu alanlar arasında ise üzerinde önemle durduğu konuların başında iktisadi konular gelmektedir (Meeks, 2014:3). Ayrıca bu iktisadi konular tıpkı Yahudilikte olduğu gibi ahlaki değerler üzerinden aktarılmaktadır. Bu nedenle Hıristiyanlık dininde ekonomik yapının inceleneceği bu bölüm, Yahudilik dininde olduğu gibi, şu sistematikte ele alınacaktır: Ekonomik yapı, ahlaki değer üzerinden şekillenen üretim, tüketim ve bölüşüm cephesinden incelenecektir. Üretim, dinin günümüz ekonomik sistemin bir ayırıcı unsuru üretim faktörlerine indirgenerek Kitab-ı Mukaddes'te yer alan açıklamalar çerçevesinde ele alınacaktır. Tüketim ve bölüşüm kavramları da tıpkı üretim kavramı gibi Kutsal kitapta yer alan açıklamalar ölçüsünde irdelenecektir.

Hıristiyanlık dinindeki ekonomik yapıya üretim cephesinden bakıldığında ele alınacak ilk kavram, üretim faktörlerinden birisi olan *sermayedir*. Hıristiyanlık dininde sermaye olgusuna atfedilen önem, *faiz* ve *zenginlik* kavramları ile açıklanacaktır. Hıristiyanlık dininde sermayeye atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavramların ilki faiz yasağıdır. Hıristiyanlık dininde faiz yasağı, faizsiz borç alıp verme faaliyetleri, Kutsal Kitap'ta detaylı bir şekilde ele alınmış ve faiz kesinlikle yasak edilmiştir. Çünkü faizin borca, borcun fakirliğe, fakirliğinde köleliğe yol açtığı kabul edilmiştir (Meeks, 2014:17). Bundan dolayıdır ki faizle yapılan işlemlerde borç alanın borç verene köle olmasını engellemek için bu yasak kabul edilmiştir (Kings, 4/1; Sam, 22/2).

Hıristiyanlık dinin temel kuralları arasında bulunan faiz yasağı, hem Kutsal Kitapta (Matta, 6:35; Luke, 6:34-35; Exod, 22:26-27) hem de kilise öğretisinde geçmektedir. Ancak bu yasak 13. yüzyılda Thomas Aquinas tarafından

temellendirilerek ve bazı istisnai durumlar belirtilerek bu yasağın esnetilmesine yönelik çeşitli istisnalar ortaya çıkmıştır. Faizi meşru gören bu istisnai durumlar;

- Borç verenin zarar girmesi durumu,
- Borç verenin kârı kaçırması durumu,
- Gecikmeli ödemeler
- Risk durumunda ek ödemeler,

şeklinde gösterilebilir (Wilson, 1997:85-88).

Thomas Aquinas tarafından ortaya konulan bu istisnalar yoluyla faiz yasağı Hıristiyan toplumunda sahip olduğu etkiyi yitirmeye başlamıştır. Ayrıca bu istisnalar John Calvin tarafından geliştirilerek ve genişletilerek faizin aslında Hıristiyanlık öğretisinde yasak olmadığı ve ekonominin vazgeçilmez bir parçası olduğunu belirtmiştir (Cowan, 2011:1-2). 16. yüzyıla gelindiğinde sanayileşmede meydana gelen artış ve kilisenin etkisinin azalmasıyla faiz iktisadi sistemdeki yerini artık sağlamlaştırmış ve sonraki süreçlerde meydana gelecek ekonomik faaliyetler artık bu kural etrafında oluşturulmuş ve günümüz modern iktisadi sistemin temelleri atılmıştır¹⁶ (Mills, 1989:2).

¹⁶ Rönesans ve reformun etkisi ve matbaanın yaygınlaşması ile birlikte; okuma, araştırma, başka dillerde yazılmış eserlerden tercüme yapma ve bilgi alışverişi artmıştır (Küçük vd., 2011:416). Bunun sonucunda ise Hıristiyanlık bünyesinde yeni mezhepler ortaya çıkmıştır (Aydın, 2011:349). İşte bu ortamda Luther, kilisenin ne kadar kutsal bir özelliği olursa olsun hiç kimsenin günahını affetme yetkisine sahip olmadığını ve kurtuluşun, günahların itirafı ve kiliselerin aracılığıyla veya iyi amellerle değil ancak "*Tanrı'nın inayeti*" ve Hz. İsa ile bütünleşmek ile mümkün olduğunu belirtmiştir. İşte bu yaklaşım Protestanlığın temelini oluşturmuştur. Bu itiraz üzerine Luther ve destekçileri, papa tarafından aforoz edilmiş ve "*protesto edenler, itiraz edenler, başkaldıranlar*" anlamında Protestan olarak adlandırılmıştır (Küçük vd., 2011:416-417). Protestanlık, tarihi süreç içerisinde geniş bir coğrafyaya yayılmış ve böylece birçok gruba ayrılmışlardır. Grup içerisinde etkin olan ise Calvinistler olmuştur (Küçük vd., 2011:419). John Calvin'in (1509-1564) diğer reformculardan farklı olarak "*kader*" konusuna vurgu yapmıştır. Calvin'e göre kurtuluşun, insani bir tercihe bağlı olmadığı, kurtuluşun ancak Tanrı tarafından belirlenip hükme bağlandığını belirtmiştir. Yani insanların kurtuluşa erebilmeleri için Tanrı tarafından seçilmiş olmaları gerekmektedir. Seçilmiş olmanın alameti ise insanların doğru davranışta bulunmalarıdır. Bu doğrultuda Calvin, Hıristiyanları Tanrı'nın sonsuz ihtişamı adına sürekli bir gayretle çalışıp, hayatın zorluklarını yenmeye ve dünya hayatında etkin olmaya çağırılmaktadır. Bundan dolayıdır ki her birey bu dünyada ki mesleğinde çok çalışmalı ve başarılı olmalıdır (Olgun, 2010:127). Nitekim onların bu özellikleri "*Protestan iş*

Hıristiyanlık dininde sermayeye atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavramların ikincisi ise *zenginliktir*. Hıristiyan inancına göre zenginlik kötü bir durum, kavram ya da istenilmeyen bir durum olarak kabul edilmemekte, tam aksine tüm insanlara tavsiye edilmektedir. Ancak bu zenginliğin elde edilmesinde ve kullanılmasında bir takım sınırlamalar ortaya konulmuş ve uyarılarda bulunulmuştur. Bu uyarılardan en önemlisi ise; zenginliğin bir üstünlük oluşturan bir durum olmadığı ve zenginlerin fakirler üzerinde hegemonya kurmaması şeklindedir (Meeks, 2014:8-9). Çünkü bu inanç sisteminde zenginlik bir güç olarak değil, toplumda bireyler arasında bağ kuran bir araç olarak kabul görmüştür.

Hıristiyanlık inancında zenginliğin zıt durumu olan fakirlik kavramı da detaylı bir şekilde ele alınmış ve fakirliğin bulunduğu iktisadi sistemi başarısız olarak kabul edilmiştir¹⁷ (Meeks, 2014:10). Yani fakirliğin hâkim olduğu bir iktisadi sistemin aslında etkin çalışmadığını ve iktisadi bir başarısızlığın bulunduğunu iddia edilmektedir.

Hıristiyanlık dinindeki ekonomik yapı üretim cephesinden ele alındığında incelenecek bir diğer üretim faktörü ise *topraktır*. Bir üretim faktörü olan toprağa atfedilen *özel mülkiyet* kapsamında incelenecektir.

Hıristiyanlık dininde toprağa atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavram olan özel mülkiyet uyarınca, özel mülkiyete sahip olmanın önünde herhangi bir engel bulunmamakta, hatta teşvik edilmektedir. Ancak bu inanç sisteminde özel mülkiyete sahip olmak için bir takım şartlar ortaya konulmakta ve bu şartların sağlanması durumunda izin verilmektedir.

Hıristiyanlık inancında özel mülkiyet kavramı, tıpkı zenginlik kavramında olduğu gibi, toplumda adalet ve refahın sağlanmasına yönelik olarak ele alınmıştır. Bu inanç sistemine göre özel mülkiyet; biriktirme/malları yığma şeklinde değil, insanların hizmetine kullanılması amacıyla ele alınmaktadır (Meeks, 2014:14). Başka bir ifadeyle özel mülkiyete sahip olmanın koşulunu, sahip olunan mülkiyeti toplumda

ahlakının" gelişmesine olanak sağlamıştır. Calvin'in bu düşünce yapısı batı dünyasında kapitalist fikirlerin gelişmesine önemli katkılar sunmuştur (Aydın, 2011:352).

¹⁷ Deuteronomy, 15/5; Luke, 6/35

bulunan fakirlere ve yoksullara yardım edilmesi ve toplumsal refahın artırılması şartı belirlemektedir.

Hıristiyanlık dininde ekonomik yapının tüketim kapsamında ele alındığında ise; Semavi dinlerden olan Hıristiyanlık dininin kutsal kitabı Kitab-ı Mukaddes'te bu alana dair kurallar getirmediği ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda, Yahudilik dininde olduğu gibi, Hıristiyanlık dininin üretime ve bölüşüme yönelik kurallar getirmiş olduğu; ancak tüketim kavramına önem vermediği gerçeği görülmektedir.

Ekonomik yapı bölüşüm kapsamında ele alındığında ise; bu kavrama atfedilen önem *yardımlaşma*, *sevgi* ve *faiz* kapsamında ortaya konulmaktadır. Bölüşüme atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavramların ilki *yardımlaşmadır*. Yardımlaşma konusu Yahudilik dinine göre daha kapsamlı bir şekilde ele alınmış ve şu ilkeler kapsamında ortaya konulmuştur (Erdem,1990:242):

"İnsanların size nasıl davranmalarını istiyorsanız, sizde onlara öyle davranın" (Matta, 7/12). "Senden dilekte bulunana ver ve ödünç isteyenini geri çevirme" (Matta, 5/42). "Öyleyse birine yardım ederken önünde boru öttürme. İkiyüzlülerin sinagoglarda, sokaklarda insanlarca övülmek amacıyla takındıkları tutumdur bu. Size derim ki, onlar karşılıklarını aldılar. Birine yardım elini uzatırken, sol elin sağ elin ne yaptığını bilmesin. Yardımını gizlice yap" (Matta, 6/2-3-4).

Görüldüğü gibi (Yahudilikte bulunan yardımlaşmanın aksine) Hıristiyanlık dinindeki yardımlaşma hükmü yumuşatılarak, dilekte bulunan herkese yardım yapılabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca karşındakini zora sokmadan, rencide etmeden ve kimseye duyurmadan yardımın ifa edilmesi gerektiğini söyleyerek, yardımlaşmanın nasıl yapılacağı belirlenmiştir.

Bu din sisteminde bölüşüme atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavramların ikincisi ise *sevgidir*. Hıristiyanlık dininin ve ekonomisinin merkezini oluşturan bu kavram, Büyük Emir olarak ifade edilmekte ve hem Kutsal Kitap'ta hem de Hz. İsa'nın sözlerinde yer almakta olup; Hıristiyanların Tanrı'yı ve insanları (komşularını) sevmeleri istenmektedir. Tanrı'yı ve komşuları sevme emri, iktisadi yapıyı oluşturan ve sınırlayan önemli ilkelerin başında

gelmektedir. Bu ilke uyarınca, Hıristiyanlar karşılık beklemezsiniz birbirini sevmeli ve birbirine yardımda bulunmalıdır¹⁸ (Meeks, 2014:7-8).

Hıristiyanlık dininde bölüşüme atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavramların üçüncüsü ise *faiz*. Faiz yasağı, Yahudilik dinindeki gibi, her ne kadar üretim faktörlerinden sermaye kapsamında ele alınsa da; toplumsal adaleti ve refahı sağlayan bir kavram olmasından dolayı iktisadi yapı içerisinde adil bölüşümün sağlanmasında önemli bir yer tutmaktadır. Ancak Hıristiyanlık dininde yaşanan reformlar çerçevesinde bu yasağın uygulanabilirliği ortadan kalkmıştır.

Ekonomik yapısı üretim, tüketim ve bölüşüm olguları kapsamında açıklanmaya çalışılan Hıristiyanlık dininde bu olgulara dayalı olarak piyasa mekanizmasının oldukça önemli olduğu ifade edilebilir. Kutsal Kitap'ta geçen özel mülkiyet, bireysel sorumluluk ve girişimcilik gibi ifadelerden dolayı Hıristiyanlığın kapitalist bir ekonomiye uygun olduğu iddia edilmektedir. Ancak Hıristiyanlık dininin özel mülkiyeti yasaklaması ve devlet müdahalesine izin vermesi gibi kavramları ele almasından dolayı sosyalist bir ekonomiye de uygun olduğu ifade edilmektedir (Wilson, 1997:112).

Hıristiyanlığın sosyalist bir ekonomik sistemle uyumlu olduğunu iddia edenlere göre; merkezi kontrole dayanan sosyalist bir ekonomide, kaynakların dolayısıyla gelirin adil dağılabileceği; özel mülkiyete sahip olmanın ise açgözlülüğe ve kıskançlığa yol açabileceği ifade edilmektedir. Bu dinin sosyalist bir ekonomik sistemle beslediği düşüncesi "*Dünyadaki her şeyin yaratıcısı Tanrı'dır ve tüm kuralları koyan O'dur*" inancı ile desteklenmektedir. Bu bakış açısı özel mülkiyeti dışlayan bir şekilde genişletici bir yorumla açıklanması; Tanrı'nın tek yetkili olduğu ve mülkiyet ve zenginlik üzerinde insanların birbirinden farklı mülk ve zenginlik iddiasında bulunmadığı bir toplum ortaya çıkabilir. Bu ise sosyalist sistemi besleyen bir düşünce biçimini karşımıza çıkarmaktadır. (Beisner ve Borgquist, 1989:7).

Sosyalist sistemin aksine Hıristiyanlığın kapitalist bir ekonomik sistemle uyumlu olduğunu iddia edenlere göre ise; özel mülkiyet Tanrı'nın vermiş olduğu bir

¹⁸ "*Tanrı'yı tüm kalbinle, ruhunla, gücünle ve aklınla sevmelisin, ayrıca komşunu da en az kendin kadar sevmelisin*" (Luke, 10/27; Mark, 12/30; Matt, 22/27; John, 4/20; Tim, 1/5)

hak ve sorumluluk olarak kabul edilmekte ve "*tembel eller fakir insan yapar, fakat çalışkan eller zenginlik getirir*" önermesi ile özel mülkiyeti tavsiye etmektedir. Ayrıca İncil'de organize olmanın, serbest piyasada yoğun ticari işlemlerin yapılmasının, yatırımların ve üretimin artırılmasının önemli olduğunu ortaya koymakta ve bundan dolayı Hıristiyanlığın kapitalist bir ekonomik sistemle uyumlu olduğu iddiası ileri sürülmektedir (Abbott, 1889:447-453).

Hıristiyanlık dininde devlet önemli bir aktör olarak ele alınmaktadır. Ancak devlete yüklenen görev ekonomiye doğrudan müdahale biçiminde olmayıp; insan doğasını şekillendirme şeklinde dolaylı bir biçimde ele alınmıştır. Hıristiyanlık dininde Kutsal Kitap, insanın yapısının tanımlanmasına katkı sağlamakta ve böylece ekonomik sistemin nasıl başarılı olabileceği hakkında ipucu vermektedir. Hıristiyanlık inancına göre Kitab-ı Mukaddes, insanın yapısını/doğasını iki şekilde ele almaktadır: Birincisi insanlar Tanrı tarafından yaratılmıştır ve bundan dolayı ekonomik sistemi kontrol edebilirler. İkincisi ise, insanlar günahkârdır ve bundan dolayı bencillik, açgözlülük ve istismar gibi konularda eğilimleri vardır. Bu eğilimlerden dolayı, ekonomik sistem içerisinde faaliyet gösteren insanlar bu günahlardan korunmalıdır (Anderson, 2001:2). Hıristiyanlık dini bu görevi devlete yüklemektedir. Devlete ayrıca özgürlüğün ve mülkiyetin dolandırıcılardan, hırsızlardan, şiddet gösterenlerden ve hile yapanlardan korunması görevi de yüklenmektedir (Beisner ve Borgquist, 1989:16).

Bu inanç sisteminde devletle ilişkilendirilecek bir diğer iktisadi kavram ise vergilerdir. Toplumsal hayatın vazgeçilmez bir unsuru olan vergiler Hıristiyanlık dininde de ele alınmış ve bir takım kurallara tabi tutulmuştur. Bu kurallar neticesinde Hıristiyanlık dini toplumsal adalet ve adil dağılımın sağlanması amacıyla şu vergiler ihdas etmiştir: Kilise vergisi (*temple tax*), öşür (*agricultural tithing*) ve zekât (*maaser kesafim*)¹⁹ vergisi (Chodorow, 2008:53). Bu temel vergilerin esas dayanağı Kutsal Kitap olup, bunların tahsil amaçlarının toplumda adaletin sağlanmasına yönelik olduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle Hıristiyanlık dininde bu vergilerin

¹⁹ *Maaser* kelime anlamı onda bir; *kesafim* ise gümüş ya da para şeklindedir. Bu kelime grubu "paranın onda biri şeklinde kullanılmakta olup; yardım amaçlı kişinin gelirini diğer insanlarla paylaşması şeklindedir (Chodorow, 2008:54).

toplanmasında artan oranlı bir tarifenin uygulanması tavsiye edilmektedir (Chodorow, 2008:53).

1.4.3. İslam Dininde Ekonomi

İslam²⁰, Hz. Âdem'den başlayan ve vahiy geleneğinin son halkasını oluşturan Hz. Muhammed'in (sav) tarafından tamamlanan, fakat zaman içinde unutilan ya da insanlar eliyle bazı sapmalara uğratılan ilahi mesajın kıyamete kadar kalıcı olmak üzere yeniden ifade edilişin adıdır (Harman, 2001:5). Bu ad, herhangi bir kimse veya grup tarafından değil, doğrudan doğruya dinin kutsal kitabından gelmektedir (Küçük vd., 2011:445). Diğer Semavi dinlerden²¹ Hıristiyanlık adını Hz. İsa'dan, Yahudilik ise Yahuda kabilesinin dini anlamında bir kabileden almıştır. Ancak İslam dininin adı hiçbir şahıs, kabile ve soyla ilintisi yoktur. İslam dini Arap yarımadasında şekillenip, oradan tüm dünyaya yayılmış olmasına rağmen, hiçbir şekilde bir Arap dini olarak nitelendirilemez. Çünkü İslam evrensel bir dindir (Balcı, 2011:396-398). Evrensel bir din olan İslam, günümüzde tüm dünyaya yayılmış ve 1,5 milyar civarında mensubu bulunmaktadır.

Tüm insanlığa sunulmuş olan İslam dini²² ve onun kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim²³, insanlığın mutluluğunu sağlayacak olan birçok kurallar koymuştur. Bu

²⁰ “Kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak; teslim etmek, vermek; barış yapmak” anlamındaki “silm” kökünden türemiş olan İslam kelimesi, Kuran-ı Kerim’de 8 yerde geçmektedir, ayrıca çok sayıda ayette aynı kökten fiil ve isimler bulunmaktadır (Sinanoğlu, 2001:1).

²¹ Semavi dinlerden Yahudiliğe mensup olanlar, Hz. Muhammed (sav) ve Hz. İsa’yı, Hıristiyanlığa mensup olanlar ise Hz. Muhammed’i (sav) peygamber olarak kabul etmezler. (Küçük vd., 2011, 455). Ancak İslam dini ise bu dinlere gönderilen peygamberleri kabul eder ve bu kabul İslam’ın temel prensipleri arasında yer almaktadır. İslam dini, önceki peygamberleri ve onların getirdikleri ilahi mesajları kabul etmektedir (Gündüz, 2010:62). Kuran-ı Kerim’de “İşte o peygamberler Allah’ın hidayet ettiği kimselerdir; sende onların yoluna uy” (En’an, 90) diye emredilmiştir. Ayrıca İslam dini bu dinlere gönderilen kutsal kitapları da kabul etmektedir. “Biz Allah'a iman ettiğimiz gibi, bize ne indirildiyse; İbrahim’e, İsmail’e, İshak’a, Yakub'a ve torunlarına ne indirildiyse; Musa'ya, İsa'ya ne verildiyse ve bütün peygamberlere Rableri tarafından ne verildiyse hepsine iman ettik. O'nun elçilerinden hiçbirini ayırt etmeyiz. Ve biz, ancak O'nun için boyun eğer Müslümanlarız” (Bakara, 136). Ancak bu kitaplarda meydana gelen değişmelerle, aslına uygun halini kayıp etmişlerdir. Kuran’da mevcut diğer kutsal kitapların tahrife uğradığına işaret edilmektedir (Küçük vd., 2011:458; Döndüren, 1991:189).

²² Genel olarak İslam dininin Miladi VII. Yüzyılda Hz. Muhammed’le (sav) başladığı düşünülür. Ancak İslam kendi tarihini, başlangıcını ilk insan Hz. Âdem’e kadar götürür. Buna İslam tarihi insanlık tarihi ile başlayıp günümüze kadar devam eden ilk ve son dindir. Zira İslam, Allah’ın insanlık için öngörmüş olduğu yegâne inanç sistemidir (Maide, 3). İslam’a göre bütün peygamberler birer İslam peygamberi, onlara vahiy olunan bütün ilahi mesajlarda insanlara İslam’ı öğreten ilahi kitaplardır (Gündüz, 2010, 35-36). Yunus Suresi 72. Ayette Hz. Nuh “*Bana Müslümanlardan olmam*

kurallar zinciri, insanlara sadece ibadetlerin şeklini sunmamış, bu ibadetlerin topluma verebileceği faydaları da sıralamıştır. Ayrıca ibadet kavramı sadece namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek gibi dini mefhumlarla sınırlandırılmamış, İslami kurallar çerçevesinde insanlığın faydasına olabilecek her şey ibadet kavramı içerisinde ele alınmıştır. Dürüst bir birey olan ve İslami kuralların sınırları içerisinde ticaret yapan bir tacir, ölümden sonraki hayatta, şehitlerle, peygamberlerle birlikte olabileceği, bizzat hadislerde geçmektedir. Ayrıca bu düsturlar çerçevesinde kazanç elde eden bir tacirin ailesine, akrabalarına yapmış olduğu günlük harcamalar dahi ibadet hüviyetinde sunulmuştur.

İnsanın günlük hayatını doğrudan etkileyen ve günlük faaliyetler arasında yer alan konuları dini, iktisadi, siyasi ve hukuki gibi sınıflandırmalara tabi tutmayan İslam dini; bu konular ile insanın ve toplumun nasıl iç içe olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle Semavi dinlerden olan İslamiyet, insanlığın sosyal, siyasal, hukuki, iktisadi ve mali konuları ile yakından ilişki içindedir. Başka bir ifadeyle İslam dini, insanlara sadece ibadet etmelerini emretmemiş; aynı zamanda hayatın tüm aşamalarına ve noktalarına hitap ederek, kurallar getirmiştir. Şüphesiz bu alanların başında iktisadi ve mali hayat gelmektedir (Wilson, 1997:115).

İslam dini; Hıristiyanlık ve Yahudiliğin tahrife uğraması sonucunda bu dinlerin mükemmelleştirilmiş bir hali olması (Döndüren, 1991:182) ve İslamiyet'in tüm insanlığa gönderilmiş olması sonucunda, İslam dini iktisadi ve mali hayatın tüm hücrelerine etki etmiştir.

İslam dininde yer alan ekonomik kurumlar ve kurallar Yahudilik ve Hıristiyanlık dinine göre nispeten daha geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bunun en

emrolundu". Bakara Suresi 131. Ayette Hz. İbrahim'e Müslüman olması emredilmekte ve Maide Suresi 44. Ayette İsrail oğullarına gönderilen peygamberlerde İslam kelimesiyle aynı kökten gelen fiil ve isimlerle Allah'a teslim olmuşlardır. İşte Hz. Muhammed (sav) bu peygamberlik zincirinin tamamlayıcı ve ilahi vahyin son temsilcisi olmuştur. Hz. Muhammed (sav) gönderilen kitap Kuran-ı Kerim ise bu dinin temel dayanağı haline almıştır. Kuran-ı Kerim'de Al-i İmran Suresi 19. Ayette "*Allah'ın din İslam'dır,*" ve "*Her kim İslam'dan başka bir din ararsa asla kabul edilmez ve o, ahirette hüsrana uğrayanlardan olur*" (Al-i İmran, 85) denilerek bundan sonra insanlığa ne yeni bir din ne de yeni bir peygamber gönderilmeyeceği beyan edilmiştir.

²³ Yeryüzünde mevcut kutsal kitaplar arasında Kuran-ı Kerimden başka aslını muhafaza etmiş bir başka kitap yoktur. Kuran-ı Kerimin muhafaza edileceği bizzat Allah tarafından vaat edilmiştir (Hicr, 9). Ayrıca, İslamiyet'te, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi bir kitaplar dizini söz konusu değildir. İslamiyet'in kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim tek kitaptır (Küçük vd., 2011:458-460).

temel örneği ise; İslam dininin kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim'de yer alan 6226 ayetten 1400'ünün hatta daha fazlasının iktisadi ve mali konuları ele almış olmasıdır²⁴ (Wilson, 1997:117).

Kendinden önceki Semavi dinlerde olduğu gibi İslam dini de ekonomik hayata getirmiş olduğu kuralları aktarırken bu kuralları birtakım ahlaki değerlere bağlamıştır. Bu nedenle İslamiyet dininde ekonomik yapının inceleneceği bu bölüm, şu sistematikte ele alınacaktır: Ekonomik yapı, ahlaki değer üzerinden şekillenen üretim, tüketim ve bölüşüm cephesinden ele alınacaktır. Üretim, dinin günümüz ekonomik sistemin bir ayırıcı unsuru üretim faktörlerine indirgenerek, Kuran-ı Kerim'de yer alan açıklamalar çerçevesinde ele alınacaktır. Tüketim ve bölüşüm kavramları da tıpkı üretim kavramı gibi Kuran-ı Kerim'de yer alan açıklamalar ölçüsünde ele alınacaktır.

İslam dininde ekonomik yapının üretim kapsamında ele alınacağı ilk kavram, üretim faktörlerinden sermayeye atfedilen önemdir. Bu kavrama atfedilen önem ise, faiz ve kumar yasağı kapsamında ortaya konulmaktadır. Faiz, gelir dağılımını bozan en önemli sorunların başında gelmektedir. İnsanların mallarını karşılıksız olarak alınmasına yol açmakta ve tembelliği teşvik etmekte, ayrıca insanlar arasında güvenin yok olmasına ve böylece ödünç para vermeyi ortadan kaldırmaktadır. Böylece faiz gücünü elinde tutan adına zayıfı daima ezen bir zulüm aracı olmasından dolayı yasak kabul edilmektedir. (Erdem, 1990:242-243).

İslam dininde faiz kesin bir dille yasaklanmıştır²⁵ (Bakara, 275-278; Al-i İmran, 130). Hz. Peygamber (sav) Veda Hutbesinde:

²⁴ Kuran-ı Kerim'de yer alan ayetlerin sayısı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı İslam düşünürlerinin Kuran'da ayet sonu olarak kabul ettiği yerleri diğerlerinin kabul etmemesi, Sure başlarındaki besmelelerle yine bazı Surelerin başında bulunan harflerin her birinin ayet sayılıp sayılmamasına göre; 6666, 6660, 6214, 6219, 6225, 6236 gibi sayılar tespit edilmiştir (Yavuz, 1991:243).

²⁵ Faiz (riba), İslam ekonomisinin kesin emirleri arasında yer almaktadır. Ancak günümüzde bu yasağın tanımı hakkında bir takım eleştiriler bulunmaktadır. Bu eleştiriler genel itibarıyla günümüzde var olan faiz ile İslam'ın ilk dönemlerinde ki faiz arasında anlam farklılığının bulunduğu yöneldir. Bu düşünceye göre günümüzde var olan basit faizin İslam inancında yasak olmadığı şeklindedir. Faiz hakkında ki bir diğer tartışma ise, enflasyon düzeyinde bir faizin geçerli olup olmadığı yönünde ki düşüncedir. Bu düşünceye göre, enflasyon düzeyinde yahut altında bulunan bir faiz, İslam dininde uygun olduğu şeklindedir. Ancak enflasyonun tam olarak hangi mal grubundan kaynaklandığını ve

“Kimin yanında bir emanet varsa, onu hemen sahibine versin. Biliniz ki faizin her çeşidi kaldırılmıştır. Allah böyle hükmetmiştir. İlk kaldırdığım faizde Abdullmüttalibin oğlu (amcam) Abbas'ın faizidir. Lakin anaparanız size aittir. Ne zulmediniz nede zulme uğrayınız”

şeklinde buyurarak faiz kavramının her türlüşününün yasak olduğu hem ayetlerde hem de hadislerde beyan edilmiştir. Ayrıca faize alışveriş diyenlerin ise büyük bir günah içinde olduğunu yine Kuran-ı Kerim belirtmiştir (Bakara, 275). Kuran-ı Kerimde faizli mala sahip olanların ve o malları yiyenlere, Allah ve O'nun elçisi (sav) tarafından savaş açılacağı belirtmiştir (Bakara, 275-279).

Genel olarak faiz, borç verenin borç alana yeni külfetler yüklemesi ve ek talepte bulunması sonucunda, borç alan kişiden borç verene gelir transferine yol açmaktadır. Faizin uygulandığı bir iktisadi sistemde²⁶ ve toplumda fakir kesimden (borç alandan) zengin (borç verene) kesime doğru bir servet akımı ortaya çıkmaktadır. Bu döngü sonucunda ise adil dağılım bozulacak ve fakir daha fakir, zengin ise daha zengin olacak ve toplumdaki sosyal denge altüst olacaktır (Wilson, 1997:125).

Faiz gibi kumarda İslam dininde yasaktır ve bunların insanlara zararları büyüktür (Bakara, 219; Maide, 90,91). Toplumda adaletsizliğe yol açması, haksız kazanç elde ettirmesi ve üretken²⁷ bir alan olmamasından dolayı faiz ve kumar İslam dininde yasak edilmiş faaliyetler arasında yer almaktadır.

farklı dönemleri kapsadığı düşünüldüğünde bu düşüncenin geçerli olduğunu söylemek pek de mümkün görülmemektedir (Wilson, 1997:124-126).

²⁶ İslam iktisadındaki faiz yasağı günümüz Keynezyen görüş ile karşılaştırıldığında; her ikisinde de stok yapmaya ve biriktirmeye karşıdır. Çünkü stok yapma/biriktirme gibi faaliyetler, iktisadi kaynakları sınırlandırmakta ve ekonomik faaliyetleri azaltmaktadır. Faizde biriktirmeyi/stok yapmayı teşvik etmesinden dolayı adaletsiz görülmektedir. Ancak Neo-klasik görüş açısından faiz ele alındığında ise; faiz, tüketimi erteleme nin bir ödülü olarak kabul edilmekte ve teşvik edilmektedir (Wilson, 1997:126-127).

²⁷ İslam dinine dayalı iktisadi sistem ile klasik batı iktisadi sistemi ekonomiyi, üretken alan ve üretken olmayan alan olmak üzere iki bölümde ele almaktadır. Batı dünyasında ekonomiyi bu şekilde ele alan isimlerin başında Adam Smith gelmektedir. Adam Smith, bir alanın üretken olup olmadığı o sektörün ülkenin refahına (zenginliğine) yaptığı katkıya göre belirlemektedir. Yani yapılan tanımlamaya göre; bir ekonomik faaliyet eğer ülkenin gelirinde artış meydana getiriyorsa bu üretken bir alan kabul edilmekte, ancak gelirden bir artış oluşturmuyorsa bu üretken bir alan olarak kabul edilmemektedir (Wilson, 1997:119). İslam iktisadı ise bu tanımlama üzerinde ki görüşleri Batı ekonomisine göre farklılık arz etmektedir. İslam ekonomisinde üretken olmayan iktisadi faaliyetleri tanımlanırken; herhangi bir çabanın ürünü olup olmadığı özelliğini dikkate alınmaktadır. Yani yapılan iktisadi faaliyette bireyin çabası varsa bu üretken bir faaliyettir. Ancak, herhangi bir çaba ortaya konulmadan

İslam dininde ekonomik yapının üretim kapsamında ele alınacağı ikinci kavram, dinin üretim faktörlerinden emek faktörüne atfettiği önemdir. Bu kavrama atfedilen önem rızık kapsamında ortaya konulmaktadır. İslam dininde emek faktörüne atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavram olan rızık kavramı, esasında bütün üretim faktörlerini kapsamakla birlikte özellikle emek faktörüne atıf yapmaktadır. Çünkü Kuran-ı Kerimde “*Rızıkı veren Allah’tır*” (Yunus, 31; Hicr, 21; Ankebut, 17,61; Sebe, 24,39; Fatr, 3; Zariyat, 58); “*Allah tüm canlıların rızıkını verir*” (Hud, 6); “*Allah canlıları temiz nimetlerle rızıklandırmıştır*” (Mümin, 64). “*Rızıkı daraltıp genişleten Allah’tır*” (Bakara, 245; Ra’d, 26; İsra, 30; Kasas, 82; Mülk, 21) denilerek rızık kaynağı belirtmekte ve inananların bu kapsamında çalışmalarını ortaya koymaktadır.

Allah rızıkları dağıtırken bunları sebeplere bağlamıştır (Hicr, 20). İnsanlar ise bu rızıkları aramakla mükellef kılınmıştır (Cum’a, 10). Bu arama faaliyetleri çeşit çeşittir. Kimileri ahiret için çalışmakta (İsra, 19), kimileri de dünya için çalışmaktadır (Kasas, 77). Ancak mümine yakışan çalışma şekli hem dünya hem de ahiret için çalışmaktır (Bakara, 201; Al-i İmran, 145), şeklinde buyrulurak İslam inancında varlığı yaratanın Allah olduğu ve dolayısıyla, üretim kaynaklarının da yaratanın Allah olduğu inancı hâkimdir. Bundan dolayı insanlar var olan bu kaynakları bunun bilincinde kullanmasını ve topyekûn olarak sadece bu işleri yapmamasını tavsiye etmiştir. Çünkü İslam inancına göre insan hayatının dünya hayatı ile sınırlı olmadığı, ayrıca ahiret hayatının da olduğu inancı bulunmaktadır. Bu nedenle, İslam dininde ekonomik hayatı ve iktisadi sistemi etkileyen en önemli kavramların başında rızık konusu gelmektedir.

İslam dininde ekonomik yapının üretim kapsamında ele alınacağı üçüncü kavram, dinin üretim faktörlerinden girişimci (müteşebbis) faktörüne atfettiği önemdir. Bu kavrama atfedilen önem ticaret kapsamında ortaya konulmaktadır. İslam dininde girişimci (müteşebbis) faktörüne atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavram olan ticaret uyarınca İslam dini, ticaret yapmayı ve alışverişte bulunmayı tavsiye etmekte ve uygun gördüğü işler arasında kabul

(faiz, kumar ve şans oyunları vb.) yapılan faaliyetler üretken olmayan faaliyetler olarak kabul edilmektedir.

etmektedir (Bakara, 275; Nisa, 29). İslam dininde ticaret kurallara dayandırılmıştır. Şöyle ki; bu ticareti yaparken kişi, adaletli davranmalı (Hud, 35), ölçü ve tartıyı doğru tutmalı (En'am, 152; İsrâ, 35; Şuura, 181-182), eksik ölçüp tutmaktan sakınmalıdır (Rahman, 7-9). Bunun aksine davranışta bulunanlara; başka bir ifadeyle ölçü ve tartıda hile yapanlara ve kurallara uygun davranmayanlara ise büyük bir ikaz bulunmaktadır (Muttafifin, 1-7).

İslam dininde iktisadi ve ticari hayatın ne kadar önemli olduğunu Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatında bulmak mümkündür. Hz. Peygamber (s.a.v.) bulunduğu dönemde, büyük kervanlarla diğer ülkelere gitmiş ve ticaret yapmıştır. Bu ticaret sırasında uygulamış olduğu iktisadi prensipler, İslam dinindeki ticari hayatta önemli bir örnek teşkil etmekte ve yer tutmaktadır (Wilson, 1997:117).

İslam dininde ekonomik yapı tüketim kapsamında ele alındığında ise; *israf* kavramı öne çıkmaktadır. Yahudilik ve Hıristiyanlıktan farklı olarak İslam dinindeki tüketim olgusuna atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktarılan israf kavramı uyarınca, aşırı ve gereksiz tüketim yasak edilmiştir. Böylece inananlar israf etmekten, saçıp savurmaktan sakındırılmak hedeflenmiştir (En'am, 141; Araf, 31; İsrâ, 26-27-29). Ayrıca Kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'de inananların özellikleri sıralanırken, onların israfta bulunmadığı belirtilmiştir (Furkan, 67). Bu açıdan bakıldığında İslam dini tüketmeye dayalı bir iktisadi sistem öngörmemiştir.

İslam dinindeki ekonomik yapı bölüşüm kapsamında ele alındığında ise, *sadaka*, *zekât*, diğer vergiler, *cömertlik-cimrilik* ve *faiz* olguları öne çıkmaktadır. İslam dininde bölüşüm kavramına atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavramların ilki sadakadır. İslam dininde sadaka, toplumu birbirine bağlayan önemli bir kurumdur. İnsan, her şeyde yardıma muhtaçtır. Kâinatın her yerinde yardımlaşma esastır. İnsanların, hayvanların yaşayışının temelinde yardımlaşma vardır. Yardımlaşma olmayınca, mal ve sermaye belli ellerde toplanacak ve neticede toplumda mali, ekonomik ve sosyal huzursuzluklar ortaya çıkacaktır (Erdem, 1990:243)

Kutsal kitap Kuran-ı Kerimde, sadakanın yüce Yaradanın rızası için verilmesi gerektiğini belirtmiştir (Bakara, 264-277; Kasas, 77; Münafikun, 10-11; Leyl, 17-21). Ayrıca sadakanın verilebileceği yerler hakkında misaller vermiştir (Bakara, 215). Sadaka verenlere vaat edilen mükâfatlar (Ahzap, 35; Hadid, 18), sadakanın faydası (Bakara, 276), nasıl verileceği (Bakara, 271-274) ve hangi mallardan (Bakara, 267; Al-i İmran, 92) olması gerektiği ve sadaka verilirken dikkat edilecek hususların neler olduğu (Nisa, 38-39; Bakara, 266-270) yine Kuran-ı Kerimde belirtilmiştir.

İslam dininde bölüşüm kavramına atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavramların ikincisi ise zekât ve diğer vergilerdir²⁸. İslam dininde zekât, bir toplumda dayanışmayı sağlayan, zengin ile fakir arasındaki uçurumu kapatan, çatışmalara son veren bir kurumdur. Böylesine toplumsal bir faydası olan zekât kurumuna İslam dini büyük önem atfetmiş ve İslam dininin temelleri arasında olan namazla birlikte anılmıştır. “*Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin...*” (Bakara, 43). Bu birlikte anılma ise, İslam dininin maddi ve manevi hayatı birbirinden ayırmadığını ve bir bütün şekilde ele aldığını ortaya koymaktadır.

Zekâtın fakirin hakkı olduğu (Zariyat, 19; Mearic, 24-25) ve verilmesi gerektiği emri Kuran-ı Kerim'in birçok ayetinde ifade edilmiştir (Bakara, 83-110-177-254; Maide, 55; Tevbe, 71; İbrahim, 31; Meryem, 31-35). Böylece zekâtın kimlere (Tevbe, 60) ve hangi mallardan verileceği (Bakara, 267) sıralanmıştır. Ayrıca zekât verenlere vaat edilen mükâfatlarda (Bakara, 277; Nisa, 112; Maide, 12; Araf, 156) yine Kuran-ı Kerimde belirtilmektedir.

İslam iktisadı ve mali sisteminde önemli bir yere sahip olan zekât kavramı, gelir dağılımında adaletin sağlanmasında ve toplumsal refahın artırılmasında büyük

²⁸ İslam maliye sisteminde zekât ve vergi kavramları arasında bir ilişki olup olmadığı ve zekâtın bir vergi hüviyetine sahip olup olmadığı konusu tartışılmalıdır. Bu tartışmalar neticesinde; zekâtın vergi gibi toplumsal yaşamın gereklerinden olduğu, devlet tarafından toplandığı ve harcandığı, iktisadi hayat için gerekli bir gelir kaynağı olduğu ve her ikisinde de ödeyen kişinin kendine özel bir fayda görmediği varsayılarak zekât ile verginin aynı anlama geldiği ve bir olduğu görüşü ortaya çıkmıştır. Ancak bu görüşe karşı olacak şekilde; zekâtın dini bir emir olduğu ve değiştirilmesinin mümkün olmadığı, fakat vergilerin kanunlarla değiştirilebileceği, zekâtın sarf yerlerinin sabit olduğu, vergilerde ise böyle bir ayırımın olmadığından dolayı zekât ile verginin farklı iki kavram olduğu görüşü ortaya çıkmıştır (DİB, 2012:493-495; el-Kardavi, 1984:505,513).

görevler üstlenmektedir. Zekâtın bu önemini ortaya koyan en önemli gösterge ise; onun zenginlere getirilen bir mali kural olması ve ödenecek yerinin İslam hukukunda sabit olmasıdır. Bundan dolayıdır ki elde edilen zekât geliri İslam hukukunda ortaya konulan bu yerler haricinde kullanılması yasak kabul edilmiştir. Ortaya konulan bu kural ile birlikte İslam dininin toplumsal adalete ve refaha ne denli önem verdiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Günümüz Batı ekonomisi, gelirin ülke içinde ve ülkeler arasında nasıl dağıldığını incelemek için refah iktisadını geliştirmiş ve bu akım vasıtasıyla; gelir ve servet dağılımının tüm toplumun faydasında ya da memnuniyetinde nasıl bir gelişme yaşandığını ortaya koymak amacıyla çalışmalar ortaya koymuştur. Aynı şekilde bu işlemler İslam iktisadında da ele alınmıştır. Ancak İslam iktisadı, Batı iktisadının sadece çıktı düzeyinde konuyu ele alması gibi incelememiş tam aksine bu dağılımı sağlayan gelirin nasıl elde edildiğine de dikkat çekmiştir (Wilson, 1997:122). Başka bir ifadeyle İslam iktisadı gelir dağılımını günümüz Batı ekonomisinde meydana gelen ve devlet eliyle sağlanan ikincil dağılımdan sonra değil, daha gelirin elde edildiği kaynakta konuyu ele almakta ve sağlamaktadır²⁹.

İslam dininde bölüşüm kavramına atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavramların üçüncüsü ise cömertlik ve cimriliktir. İslam dini cimriliği (Bakara, 195; Al-i İmran 180; Nisa, 36-37; Muhammed, 38) ve bu şekilde mal ve para biriktirmeyi yasaklamıştır (Al-i İmran, 49; Tevbe, 35; Tegabün, 15-18; Hümeze, 1-4). Furkan Suresi 67. Ayette ise cimrilikte bulunmanın inananların özelliklerinden olmadığı belirtilmiştir, “*Onlar harcadıkları vakit israf etmezler, pıntılık de yapmazlar, ikisi arasında dengeli giderler*” şeklinde buyrulmuştur. Ancak cömertliği ise tavsiye etmiştir.

İslam dininde bölüşüm kavramına atfedilen önemi ortaya koyan ve ahlaki değerler üzerinden aktaran kavramların dördüncüsü ise, faiz ve kumar yasağıdır. Faiz yasağı, hem Yahudilikte hem de Hristiyanlıkta olduğu gibi, her ne kadar üretim faktörlerinden sermaye kapsamında ele alınsa da; toplumsal dengenin oluşmasında

²⁹ Örneğin ticaretle uğraşan bir tüccarın risk alması sonucu giriştiği ticari faaliyet İslam ekonomisinde tavsiye edilirken; faiz, kumar ve şans oyunları gibi gelir elde etme yolları yasak etmiş ve bu yolla elde edilen gelirin adil olmadığını ortaya koymuştur (Wilson, 1997:122).

ve refahın sağlanmasında önemli bir fonksiyona sahiptir. Ayrıca uygulanması durumunda toplumda sosyo-ekonomik sorunların meydana gelmesine yol açmasından dolayı uygun görülmemekte ve adil bir bölüşüm sağlamasından dolayı ekonomik sistemde önemli bir yer tutmaktadır.

Son olarak İslam ekonomisi sadece iktisadi sistemlerle ilişkili faaliyetleri ele almamış, aynı zamanda maliye alanına da önemli kurallar getirmiştir. Şüphesiz maliye alanını oluşturan en önemli kavram ise vergilerdir. Vergi kavramı her ne kadar İslam dininin asli kaynağı olan Kuran-ı Kerim'de geçmese de, bu kavramı karşılayacak birçok ilgili kavram bulunmaktadır (Macitoğlu, 2013:52).

İslam maliye sisteminde vergilendirmenin kaynağını oluşturan iki unsur bulunmaktadır. Bunlardan birincisi gücünü doğrudan İslam hukukundan alan ve kalıcı olan vergilerdir. Bu vergiler kendi içerisinde Müslümanlardan alınan vergiler ve Müslüman olmayanlardan alınan vergiler olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır (Macitoğlu, 2013:53). Müslümanlardan alınan vergiler; Zekât³⁰, Öşür ve arızı vergiler şeklinde sıralanırken; Müslüman olmayanlardan alınan vergiler ise Haraç, cizye ve fidyetü'n necat şeklinde sıralanmaktadır. Ayrıca her iki gruptan da alınan Gümrük vergileri bulunmaktadır (Tuğ, 1984:73-132).

İslam maliye sisteminde vergilendirmenin kaynağını oluşturan ikinci unsur ise; yine İslam hukukundan kaynaklanan ve yönetimi elinde bulunduran idarecilere doğrudan vermiş olduğu takdir yetkisiyle vergi koyma gücüdür. Bu yetki, İslam hukukundan doğrudan kaynaklanan Şer'i vergilerin ve diğer hazine gelirlerinin kamu harcamaları için yeterli olmaması durumunda veya olağanüstü durumlarda kullanılmaktadır (Macitoğlu, 2013:53). Ayrıca bu vergiler birinci grupta yer alan vergiler gibi kalıcı olmayıp aksine geçici vergilerdir (Kallek, 2007:33).

³⁰ Zekât olarak bilinen vergi türü bünyesinde şu vergileri barındırmaktadır: Zirai mahsullerden alınan vergiler, hayvanlardan alınan vergiler, madenlerden alınan vergiler, ticaretten alınan vergiler (Tuğ, 1984:73-82).

1.5. Ekonomik Sistemler ve İslam

Bir öncedeki kısımda ele aldığımız İslam dini, her daim kapitalist ve sosyalist ekonomik sistem ile bir kıyas içerisinde ele alınmıştır. Fakat temel unsurları açısından bu kavramlar arasında bir farklılık bulunmaktadır (Gül, 2010:51). Bu kavramlar birbirine karıştırılmakta ve birbirinin alternatifi şeklinde sunulmaktadır. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta, İslam bir dindir; hayatın anlamına ilişkin izahlar getiren, hayatın nasıl yaşanması gerektiğine dair emir ve yasaklarda bulunan bir olgudur. Ancak kapitalizm ve sosyalizm bir ekonomik sistemdir. Bunların temel noktaları ise; mülkiyet ilişkilerinin nasıl olması gerektiği, üretim faktörlerinin sahipliğinin belirlenmesi, kaynakların nasıl dağıtılması gerektiği, üretimin nasıl yapılacağı ve bu üretimin paylaşımı şeklindedir. Buradan hareketle, İslam dini ile bu sistemlerin kıyaslanması sonucunda İslam dini ile kapitalizm ve sosyalizm arasında bir alternatiflik kurmak yanlış olacaktır. Çünkü İslam'ın alternatifi kapitalizm veyahut sosyalizm değildir. Kapitalizmin alternatifi sosyalizm denilebilir ve kıyas yoluna gidilebilir. Ancak bu karşılaştırmanın İslam dini ile yapılması durumunda tutarlı sonuçların çıkması mümkün görünmemektedir.

Ekonomik sistemlerden kapitalist sistemi ideoloji sınıflı bir toplumun ürünüdür ve bu sınıfın tercihlerini ortaya koymaktadır. Bu sistem burjuvazinin çıkarları doğrultusunda gelişmiştir (Tabakoğlu, 2010:98). Kapitalizm; üretimin, yatırımın, ticaretin kısaca iktisadi faaliyetlerin örgütlenme biçimidir. Yani kapitalizm; zenginliğin nasıl oluşturulacağı, nasıl kar elde edileceği ve üretim faaliyetlerinin nasıl organize edilebileceği ile ilgili teoriler, modeller ve önermeler içerir (Acar, 2010:216). Bu sisteme tepki olarak ortaya çıkan ekonomik sistem ise sosyalist ekonomik sistemdir. Bu sistem Marksist ideoloji çerçevesinde oluşmaktadır (Tabakoğlu, 2010:98). Sosyalist sistemde, üretim araçları üzerinde devlet mülkiyeti hâkimdir. Kaynakların dağılımı piyasa tarafından (arz-talep mekanizması) değil, siyaset kurumunun eliyle paylaşılmaktadır. Kimin neyi ne kadar üretebileceği ve hangi kaynakların aktarılacağı devlet tarafından belirlenmektedir (Acar, 2010:216).

İslam dini ile bu ekonomik sistemler arasında kıyaslama yapılmasının temelinde iki neden vardır: Birinci nedene göre; İslam dini ile bu sistemler

kıyaslanarak, İslam ülkelerindeki dünya görüşünün bu ülkelerin geri kalmışlığına sebep olduğunu belirtmek ve kalkınmayı teşvik eden bir sistemin olmadığını ortaya koymaktır (Nienhaus, 2010:185). Başka bir ifadeyle İslam toplumlarında yaşanan bu geri kalmışlığın sebebinin İslam dininden kaynaklandığını belirtmek amacıyla bu kıyas yoluna başvurulmaktadır.

İslam dini ile geri kalmışlık arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmacıların³¹ ortak olarak buldukları sonuçlar; İslam dini ve kurumları, büyümeye ve kalkınmaya engeldir, ayrıca İslam dininin modern ekonomik sistemde toplumu refaha ulaştırmasının mümkün olmadığı şeklindedir. Ayrıca İslam dini ile gelişmemişlik arasındaki ilişkiyi kurulurken, İslam toplumlarında geri kalmışlığın nedenlerini İslam hukukundan³², tasavvufun³³ kaynaklandığını belirtmiştir. Örneğin İslam hukukunda yer alan miras hukukunun getirdiği haklar neticesinde, pay alan kişilerin artması sonucunda sermaye birikimi engellenmiş ve böylece küresel ticarete Müslümanların paylarının düşmesine sebep olduğu ve sanayileşmenin geciktiği (Kuran, 2012:50), ayrıca yine İslam hukukunda yer alan ortaklıkların günümüz ekonomik sistemine cevap veremediği (Kuran, 2012:83) şeklinde sonuçlara ulaşılmıştır.

İslam toplumlarında gelişmeyi engellediği öne sürülen bir diğer kavram ise tasavvuf geleneğidir. Tasavvuf geleneğinin toplumda yayılmasından sonra taban ile tavan arasında derin bir ayrım ortaya çıktığı (Ülgener, 2006a:40) ve sınıflı bir toplumun oluşmasına neden olduğu belirtilmiştir. Tasavvufta yer alan "Bir lokma bir hırka³⁴" düsturu; çarşı-pazarda fazla durulmaması gerektiği fikri, ticaretin sadece geçimlik düzeyde olması gerektiği, usta-çırak ilişkisinden çıkılmaması ve ustaya sınırsız teslimiyet olması gerektiği düşünceleriyle tasavvufun Müslümanların

³¹ J. P. Clornay (1971), M. Rodinson (1966), J. Austruy (1962), Jacques Berques (1960), P. Marthelot (1962)

³² Timur Kuran, *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalmasında İslam Hukukunun Rolü* çalışmasında ele alınmaktadır.

³³ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı ve İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* çalışmaları

³⁴ Bu ifade genel olarak dinin ve tasavvufun aleyhinde kullanılmakta ve onunla insanların daha azla yetinmeye teşvik ettiği, dolayısıyla tembelliğe ve pasifliğe yönelttiği iddia edilmektedir. Ancak bu düşünce tasavvufun genel ilkeleri çerçevesinde ele alındığında durumun böyle olmadığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu ölçü bireyin tercihlerinin ve ihtiyaçlarının sınırsız olmadığını ve bireylerin israftan ve savurganlıktan sakınmaları gerektiğini ortaya koymaktadır (Demirci, 2009:80).

gelişmesinin önündeki bir engel olduğu iddiası ileri sürülmüştür (Ülgener, 2006b:82-107).

Müslümanların hallerinden yola çıkarak geri kalmalarının sebebini İslam dinine bağlamak büyük bir hata olacaktır. İslam ve onun kutsal kitabını ve tasavvufu iktisadi bakımdan durağan ve hatta engelleyici bir özelliğe sahip olmakla, girişimcinin ruhunu köreltmekle suçlamak, ayrıca İslam miras hukukunun yetersizliğinden dolayı sermaye birikimi oluşmaması ve bunun neticesinde sanayi devriminin gerçekleşmediğini belirtmek; bu dine ve onun getirmiş olduğu kurallara ağır bir haksızlıktır (Duri, 1991:10; Davudoğlu, 1997:48-49).

İslam dini ile bu ekonomik sistemler arasında yapılan karşılaştırmanın ikinci nedeni ise; yapılan bu kıyaslama sonucunda, İslam dini ile sosyalist ya da kapitalist ekonomi arasında bir ilişki-yakınlık kurulmaktadır. Ülkemizde yapılan çalışmalar neticesinde ortaya "sosyal İslam", "İslami kapitalizm", "Liberal İslam", "İslami Kalvinizm" gibi kavramlar oluşmuştur. Sosyal İslam tabiri ile İslam'ın ekonomi-politik yorumunun sosyalizme yakın olması, mülkiyet anlayışını komünal mülkiyet anlayışını çağrıştırdığını (Eliaçık; 2013:153), İslam dininde yer alan vahiylerin öncelikleri ile sosyalizmin öncelikleri arasında uyum olduğunu içermektedir (Erdem, 2013:12). Liberal İslam tanımında ise; İslam dininde yer alan bazı kurallar ve kavramlar; liberal bir ekonomide yer alan sağlam para, reel sektör, sabit oranlı vergi gibi kavramlarla bütünleştirilerek liberal İslam tabiri ortaya konulmuştur. "*Örneğin, İslam dininde yer alan vergilerin ekseriyeti sabit oranlıdır*" (Öşür oranı 1/10). "*Bu sabit oran fikri liberal bir ekonominin işleyişi açısından gereklidir*" (Güvel, 2010:227-231) denilerek zıt iki kutup olan bu iki kavram arasında bir uyumlaştırmaya gidilmiştir.

İslam'da fikri faaliyetin amacı, verilmiş mutlak bilgiyi anlamak olduğuna göre sosyal İslam, İslami kapitalizm, liberal İslam gibi kavramlar bir galat-ı meşhur (doğru kabul edilen yaygın yanlış) olarak belirir (Gencer, 2012a:133). Çağımızda İslam ile başlayan hemen hemen tüm deyimler XIX. yüzyılda yükselen Batılı seküler dünya görüşüne tepki (Gencer, 2012b:8) ya da bir uyumlaştırma çabası sonucunda ortaya çıkmıştır.

2. İSLAM MALİYE SİSTEMİ VE SİSTEMİNİN GELİŞİMİ

Çalışmamızın birinci bölümünde, din ile ekonomi arasında ki etkileşimin incelenmesi durumunda ekonominin dini belirlemesi değil, tam aksine dinin ekonomi üzerinde belirleyici rol alması gerektiğini, çünkü dinin sadece kul ile Allah arasında faaliyet gösteren bir araç değil, aslında dinin insanlığın tüm hücrelerine etki ettiği belirtilmiştir. Buradan hareketle Semavi dinlerde yer alan ekonomik prensipler ortaya konulmuştur. Ortaya konulan bu prensiplerden İslam dininin içerdiği ekonomik kuralların diğer dinlere kıyasla daha detaylı olduğu incelenmiştir. Böylesine detaylı ekonomik kurallar içeren bir dinin aslında geri kalmaya yol açmadığı ve bu dini sistemin ekonomik yapısının açıklanmasında “*Sosyal İslam*” ve “*İslami Kapitalizm*” gibi tanımlamalara gerek olmadığı belirtilmiştir.

Tüm bu açıklamalardan yola çıkarak, aslında İslam dininin geri kalmışlığa yol açmadığını ortaya koymak amacıyla günümüz iktisadi sistemin sorgulanmasına ve galat-ı meşhur olan birçok kavramın (*sosyal İslam, liberal İslam*) kullanılmasına ihtiyaç olmadığı belirtmek için; İslam kuralları çerçevesinde bir İslam maliye tarihi alanının çalışılması kaçınılmazdır. Ayrıca yapılacak olan çalışma neticesinde İslam'ın kuruluşundan günümüze kadar geçen zaman içerisinde, din-ekonomi ilişkisi çerçevesinde dinin mi ekonomik hayatı değiştirdiği yoksa ekonominin mi dini hayatı değiştirdiği sorusuna cevap aranacaktır. Bundan dolayıdır ki; çalışmanın bu bölümünde İslam mali sisteminin kaynaklarını ve İslam mali sisteminin gelişimi konuları ele alınacaktır.

Dünya tarihinde maliye alanında yaşanan bu gelişmelerin incelenmesinde ve bağlantının sağlamasında şüphesiz dine önemli bir görev düşmektedir. Çünkü din, insanlık tarihi boyunca var olan önemli bir kurum olup, gerek günlük hayatın aydınlatılmasında gerekse de devletlerin yapmış olduğu iktisadi ve mali uygulamaların şekillenmesinde köklü bir kurum olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle günümüzde dünya üzerinde yaygın bir şekilde uygulanmakta olan İslam dininin, maliye sistemlerinin oluşmasında ve temellerinin atılmasında şüphesiz büyük bir katkısı bulunmaktadır. Bu bağlamda günümüzde göz ardı edilen bu alanın

incelenmesi ve dünya tarihindeki yerinin ve öneminin ortaya konulması kaçınılmazdır.

2.1. Maliye Bilimi ve Diğer Bilim Dallarıyla İlişkisi

İnsanlık tarihi boyunca, insanlığın gelişmesi iki olay üzerinde meydana gelmiştir: İnsanın doğa üzerinde kurmaya çalıştığı üstünlükler ile bunun sonucunda şekillenen ekonomik yapılarla birlikte tarihi süreç içerisinde yaşanan değişim ve dönüşümler. Bu değişim ve dönüşümlerin gösterdiği gelişmeye paralel olarak bir toplumsal örgütlenme; bu toplumsal örgütlenmenin bir uzantısı olarak ise sosyal, siyasal, iktisadi, hukuksal ve dinsel sistem ile kurumlar ortaya çıkmıştır (Falay, 2000:1). Topluluk halinde yaşamaya başlayan insanların, kendi aralarında meydana getirdiği bu sistemlerin ve kurumların oluşması sistematik bir dizin halinde meydana gelmiştir. Hukuk bilimi hukuki olayları, iktisat bilimi iktisadi olayları, sosyoloji bilimi sosyolojik olayları konu edinmiştir. Tıpkı bunlar gibi maliye bilimi de kendisine mali olayları konu edinmiştir (Erginay, 1994:7). Başka bir ifadeyle maliye bilimi, kamu ihtiyaçlarından doğan kamu hizmetlerini karşılamak üzere gelir elde etmek ve bunları kamu hizmetlerine harcamak yoluyla yapmış olduğu mali işlemleri ve bu işlemler arasındaki dengeyi (bütçe) inceleyen bilim dalı şeklinde ifade edilmiştir.

Maliye biliminin inceleme alanını oluşturan mali olaylar; iktisat, siyaset, hukuk, sosyoloji, psikoloji ve tarih alanlarıyla bir etkileşim içerisinde ve esasında bu alanların temelini oluşturmaktadır.

Mali olayların iktisadi dinamikler ile ilişkisini ele aldığımızda, her şeyden önce mali olaylar, ekonomi içerisinde ortaya çıkmakta ve cereyan etmektedir. Bu nedenle maliye biliminin, iktisadın bir kısmı olduğu ve maliye alanının, iktisat ilkelerinin uygulanmasından başka bir şey olmadığı ifade edilmişse de maliye biliminin tek başına bir alan olduğu ortaya konulmuştur (Akdoğan, 2009:8). Bu durum iktisat bilimi alanının temelini teşkil eden ve insanların ihtiyaçlarını ve bu ihtiyaçların kaynaklarını ortaya koyan kurallar çerçevesinde ve maliye alanı içinde ele alınmasını ve olayların bu kapsamda değerlendirilmesini ortaya koymaktadır.

Örneğin, arz-talep kanunu, mahreçler kanunu, azalan fayda kanunu, marjinal fayda prensibi gibi kurallar ekonomi bilimi çerçevesinde ortaya çıkmış olup; maliye bilimi incelemelerinde de kullanılmaktadır (Devrim, 2002:19). Bu kullanımdan ötürü iktisat ve maliye alanları ortak konulara hitap etmekte ve irdelemekte olup, bu alanların oluşmasında ve faaliyetlerini gerçekleştirmesinde büyük rol oynayan vergiler karşımıza çıkmaktadır. Devletin harcamada bulunması, üretim yapması ve yatırım faaliyetlerini yerine getirmesinin temelini bu mali olay oluşturmaktadır. Ülkeden ülkeye farklılık göstermekle birlikte bu vergilerin ülke ekonomisindeki payı dörtte iki ile beşte bir arasında değişebilmektedir³⁵ (OECD, 2013). Devletin vergi alması ve bunun sonucunda hizmette bulunmasıyla birlikte ortaya çıkan bu mali olayları, iktisadi dinamikler çerçevesinde inceleyen alana ise "mali iktisat" adı verilmektedir (Erginay, 1994:12).

Devletin sahip bulunduğu mali gücün, gerçekleştirilmesi söz konusu kamu hizmetleri arasında nasıl bir dağıtım tabii tutulacağı, tercihlerin hangi doğrultuda olacağı ve ağırlık verilecek hizmet alanlarının neler olacağı konusunda siyasi karar alma süreci etkilidir (Akdoğan, 2009:17). Özellikle mali olayların ve bu olayları meydana getiren kamusal faaliyetlerin son yıllarda ulaştığı boyutlar ile bu olayların meydana gelmesini sağlayan siyasi karar birimleriyle ilişkisini ortaya çıkarmaktadır (Devrim, 2002:20). Bu bağlamda mali olayların siyaset ile ilişkisini ele aldığımızda; siyasi otorite adalet, eğitim, güvenlik ve sağlık gibi alanlarda hizmetler sunmaktadır. Siyasi otorite tüm bu hizmetleri sunarken seçmenlerin istek ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmamak durumundadır (Erginay, 1994:12). Çünkü siyasi otorite yeniden iktidar olma adına kamu hizmetlerini artıracak, vatandaşlarda bu doğrultuda taleplerini ortaya koyacaktır. Ancak bu işlemlerin elbette bir maliyeti söz konusudur. Bunu karşılamamanın yolu ise vergilerdir. İşte literatüre "*Kamu Tercih Teorisi*" olarak geçen bu alan mali olayların siyasi açıdan incelenmesini ele almaktadır (Aktan ve Bahçe, 2007:162).

Gerek tarihi süreç içerisinde gerekse de günümüzde toplumların şekillenmesinde hukuk kurallarının önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu kapsamda

³⁵ OECD'e üye ülkelerin GSMH içinde ki vergi gelirleri oranlarına şu ülkeleri örnek olarak verebiliriz: Belçika %45.2; Danimarka 47.9; Fransa 45.2; Almanya 37.5; İspanya 32.8; Türkiye 27.6

mali olaylar ile hukuk alanının etkileşimini dikkate aldığımızda aslında, mali olayların hukuk kuralları içinde meydana geldiği ve hukuk düzeni içerisinde hukuki tasarruflarla gerçekleştirildiği ortaya çıkmaktadır (Akdoğan, 2009:9)³⁶. Bu durum ayrıca, toplumsal bir varlık olan insanın kişisel ve toplumsal ilişkilerinde özellikle hukuk kurallarının etkisi ve gerekliliğini desteklemekte ve vergi hukuku, idare hukuku ticaret hukuku, şirketler hukuku gibi hukuk alanlarının kapsamını ve maliye bilimi ile ilişkisini ortaya koymaktadır (Devrim, 2002:19). Bu nedenle bu alanlarda ele alınan mali olaylar ve kurallar, devletlerin/siyasi idarelerin kamusal hizmetlerin yerine getirilmesi için ihtiyaç duyulan vergi, resim, harç, şerefiye ve borçlanma gibi gelirlerin elde edilmesini sağlayan ve bunların kullanılmasına olanak sağlayan birer hukuki tasarruflardır. Örneğin vergilerin konulması, toplanması, giderlerin yapılması kanuni düzen içinde meydana gelmekte ve anayasal güvence altına alınmaktadır (Erginay, 1994:13). İşte mali olayların meydana gelmesinde sınırlar çizen; konusunu, miktarını, oranını ve ödenmesi şeklini ve zamanını belirleyen bu alana "Mali Hukuk" adı verilmektedir.

İnsan ve dolayısıyla toplum hayatında önemli bir yere sahip olan mali olayların sosyoloji ve psikoloji alanlarıyla ilişkisini ele aldığımızda ise; esas itibariyle maliye alanının sosyal bilimlerde içinde yer almasından dolayı, mali olayların bu alanlarla yakın ve sıkı bir ilişkisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle maliye biliminin ilgi alanına giren kamusal faaliyetlerle, bu kamusal faaliyetlerin meydana gelmesini sağlayan kamu gelirleri, kamu giderleri ve kamu bütçelerinin gerek hazırlanması, kullanılması gerekse de sonrasında toplumun farklı sosyal yapılarında etkilere yol açmaktadır (Devrim, 2002:20). Bundan dolayı mali olayların (özellikle vergilerin) bireyler ve toplum üzerinde birtakım etkisi bulunmaktadır (Erginay, 1994:13). Bu etkilerden başında ise bireylerin doğrudan muhatap olduğu ve kullanılabilir gelirinde azalmalara yol açan vergiler gelmektedir. Bireyler muhatap oldukları vergilerin özelliklerine göre (dolaylı-dolaysız vb.) birtakım davranışta bulunmakta; vergiye uyum gösterebilmekte, vergiden kaçınabilmekte, vergi kaçırabilmekte, vergiyi

³⁶ Toplum halinde yaşayan kişiler arasındaki kuralları düzenleyen hukuk kuralları mali olayların temelini oluşturur. Ülkemizde de vergiler kaynağını hukuk kurallarından alır. Bunun en temel örneği ise Anayasanın 73. Maddesinde ortaya çıkmaktadır. Anayasanın 73. maddesinin 3. fıkrasına göre: Vergiler kanunlarla konulur, değiştirilir veya kaldırılır. Bu fıkrada vergilerin kanuniliği ilkesini ortaya koymakta ve vergilerin dayanağını ifade etmektedir (Bilici, 2004:37).

devletin zorla aldığı bir para olarak görebilmekte ya da vergiyi kutsal bir görev olarak görüp vergiye uyum gösterebilmektedir. İşte mali olayların birey ve toplum üzerinde ki bu tür davranışlarını inceleyen alana "Mali Sosyoloji" adı verilmektedir.

Mali olayların diğer alanlarla etkileşimi dikkate alındığında karşımıza bir alanın (özellikle ülkemizde) göz ardı edildiği ve atıl bir alan olarak bırakıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu "*Maliye Tarihi*" alanıdır. Maliye tarihi alanı hakkında Barkan (1940:501) şu önemli tespitleri yapmıştır:

"Türkiye iktisat ve maliye tarihi, ana hatlarıyla da olsa henüz yazılıp ortaya konulmuş değildir. Bu sebeple Türk tarihçiliğini, cihan tarihinin şimdiye kadar boş bırakılmış olan bu mühim faslını doldurmak gibi büyük ve şerefli vazifeler beklemektedir. Eski medeniyet ve kültür dünyamızın maddi esaslarını anlamaya hizmet edecek olan bu nevi tarih tetkikleri, milli tarihimizin en fazla dikkate şayan oluşlarının meydana konması içinde ayrıca büyük bir ehemmiyeti haiz bulunmaktadır" (Barkan, 1940:501).

20. yüzyılın ortalarına doğru maliye tarihinin önemini ve gerekliliği hakkında yapılan bu açıklamanın üzerinden yarım asırdan fazla bir sürenin geçmesine rağmen, günümüz toplumunun maliye sistemini oluşturan maliye tarihi alanının incelenmemiş olması, bu alanda yapılacak çalışmaların önemini ortaya koymaktadır.

Bir toplumun geçmişinin, yaşamış olduğu tecrübelerinin, tarih sahnesindeki yerinin ve o toplumun bugününün anlaşılması için tarih alanı temel bir zorunluluktur. Tarih aynı zamanda geleceğe doğru yolculuk içinde önemli çıkış noktasıdır (Duri, 1991:11). "Geçmişin geleceğe akan suyun akacak suya benzemesi gibi benzemektedir" sözü aslında toplumların geleceğe bakmasında geçmişin referans almasını sağlayan önemli pencerelerden bir tanesidir. Çünkü tarihi süreç içerisinde rol alanlar insanlardır; devlet kuran, devlet yıkan, vergi toplayan, harcama yapan insanlardır. Günümüz insanının önünde incelenmesi gereken önemli alanlardan biriside bu tarihi geçmiş ve tecrübelerdir. Bu nedenle büyük bir bütünün parçası olan bugünü anlamak için, maliye alanında geçmişe bakmak ve bu alanda çalışmak oldukça önemlidir³⁷ (Sur, 1949:246). Maliye tarihini incelemek önemli olmakla

³⁷ Bu önemi belirttikten sonra üzerinde durmamız gereken noktalardan biriside maliye ve ekonomi arasındaki ayrımı ortaya koymaktır. Bu iki alan arasında sıkı bir ilişki olmasına rağmen bu kavramlar aynı şeyleri ifade etmemektedirler. Maliye, devletin gelirlerini, giderlerini ve bunlar arasındaki dengeleri yansıtan bir alan iken, ekonomi ise, üretim, tüketim, değişim, bölüşüm ve birikim gibi faaliyetlerin incelendiği bir alandır (Pamuk, 2010:35).

birlikte bu önem gerek nitelik gerekse de nicelik açısından literatürde yapılan çalışmalara yansımamıştır. Mevcut literatür maliye tarihini ilkçağ, ortaçağ ve yeniçağdaki vergi sistemlerine indirgeyerek; bütünsel ve ilgili dönemdeki ekonomik, siyasi, kültürel ve dinsel yapıyla bağlantı kurmamıştır.

2.2. Maliye Tarihi ve Maliye Tarihinde Dinin Önemi

Maliye ve iktisat tarihinin kökenleri aynı dönemlere dayanmaktadır. Ancak maliye biliminin bir tarihi alan olarak incelenmemesinin en büyük nedeni, maliye tarihini destekleyen bir ekonomik sistemin olmamasıdır. İktisadi sistemler daima iktisadi olaylar üzerinden ele alınmıştır. Bu sistemlerin temellerinde üretim, tüketim ve bölüşüm süreçleri yer almaktadır. Ancak maliye sistemi bu süreçlerin sağlıklı bir şekilde uygulanmasını sağlayan bir araç olarak görüldüğünden, kendi başına bir maliye tarihinin incelenmesine gerek duyulmamıştır. Ayrıca maliye biliminin nevi şahsına münhasır bir alan olduğu içindir ki ve bu alanın tarih ile olan ilişkisinin incelenmesi gerekmektedir.

Tarihsel süreç içerisinde iktisadi ve mali olayların gelişim dinamikleri benzer bir eğilim sergilemiştir. Tarihi süreç içerisinde düşündüğümüzde bu alanların hitap ettikleri dönemlerin birbirinden farklı ve bağımsız olmadıkları ortaya çıkmaktadır. İktisat tarihinin bir bilim alanı olarak ortaya çıkışı hakkında farklı tarihler ileri sürülse de kabul görülen bir görüşe göre ilk tarih, Adam Smith'in meşhur Milletlerin Zenginliği kitabının yayın tarihi olan 1776'dır. Diğer görüşe göre ise; ABD'de Harvard Üniversitesi'nde Sir William J. Ashley tarafından dünyada ilk kez bir iktisat tarihi kürsüsünün kurulduğu tarih olan 1892'dir (Güran, 2011:1). Görüldüğü gibi iktisat tarihi alanının başlangıcı XVIII. yüzyılının sonlarına denk gelmektedir. Bu tarih aslında Batı'da sanayileşmenin başladığı bir toplumun tarihidir. Sanayileşme ile birlikte üretim, tüketim, değişim, bölüşüm ve birikim gibi kavramlar önem kazanmaya başlamış; başka bir ifadeyle iktisat tarihi sanayileşmeyle birlikte şekillenmeye başlamıştır. Ancak iktisat tarihinin kökenleri daha derinlerde olmuştur. Çünkü insanlık tarihi boyunca hep var olan bir kavram olup ve trampa ekonomisinden günümüz modern ekonomisine kadar her aşamada ve dönemde hep var olmuş, önemini kaybetmemiştir. Ayrıca milattan başlayıp günümüze kadar gelen

süreç içerisinde yer alan ve iki önemli sosyal alan olan maliye ve iktisat tarihini 1800'lerde başlatmak (maliye tarihi alanı için böyle bir tarih belirlememek), hem bu alanlara hem de İslam tarihine yapılacak bir haksızlık olarak düşünülebilir. Batı dünyasının XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Adam Smith'le başlattığı iktisat tarihi bilimini düşündüğümüzde, aklımıza tarihi süreç içerisindeki 1800 yıllık (I. ve XVIII. yüzyıl arası) zaman dilimine ne olduğu sorusu gelmektedir: Bu ara dönemde kayda değer hiç mi iktisadi ve mali olay yaşanmadı? Hiç mi bir devlet ya da medeniyet ortaya çıkmadı? İnsanlar ağır vergi yükünden şikâyet edip hiç mi isyan etmedi? şeklindeki sorgulamalar iktisadi olayların ve dolayısıyla iktisadi olaylar beraberinde mali olayları tetiklemesinden dolayı iktisat tarihinin maliye tarihini beslediği ifade edilmiş ve mali olayların tarihsel köklerinin incelenmesi için bir motivasyon kaynağı oluşturmuştur³⁸. Ancak bu sorgulamalar literatürde fazla bir karşılık bulmamıştır. Batı dünyasında 1800 yılından öncesi "Karanlık Çağ" (Great Gap) şeklinde ifadelerle betimlenmiştir. Hatta Schumpeter (2006:73) "*Thomas Aquinas (1225-1274) dönemine kadar geçen 500 seneyi atlayabiliriz*" ifadesi ile tarihsel sürecin Batı dünyasındaki kırılma noktasını gözler önüne sermiştir

Orman (2010:248)'a göre; Ortaçağ olarak adlandırılan bu dönem, iktisadi düşünce tarihi alanında yitik bir alan olarak beklemektedir. Buraya uygun bir tanımlama olarak da "Büyük Boşluk" kavramını ileri sürmüşlerdir. Bu boşluk sadece iktisadi düşünce tarihi alanında değil, diğer sosyal disiplinlerin tarihi üzerinde de hâkimdir. Bu tutum aslında sosyal bilimcilerin İslam'ın entelektüel tarihinden haberdar olmadıklarını ya da bunu bilerek göz ardı ettiklerinin bir göstergesi olarak ele alınabilir. Zira "Büyük Boşluk" diye adlandırılan bu dönemde İslam dininin; sosyal, siyasal, ekonomik, hukuki etkilerinin büyük olduğu bir döneme tekabül etmektedir. Bu nedenle Batı dünyasının dünya tarihinde karanlık çağ olarak adlandırıldığı bu dönemin İslam dünyası için aydınlık ve entelektüel seviyesi yüksek

³⁸ Bu dönem hakkında Müslümanların ticari hayattaki gelişmişliğini ortaya koymak adına *Feodal Toplum* isimli çalışmasında Marc Bloch (1983:139) bu dönemde "*İslam dünyasının medeniyet alanında Batı dünyasından üstün olduğunu*" ifade etmektedir. Ayrıca Aslında bu sorunun cevabını tarihi süreç içerisinde yazılan ilk iktisat ve maliye kitabının yazılış tarihinden bulabilmek mümkündür. İslam medeniyetinde tamamıyla iktisadi ve mali meseleleri ele alan ve sadece bu alana hitap eden ilk kitap Ebu Yusuf (731-798) tarafından 8. yüzyılda yazılan "*Kitabu'l Haraç*" iken, Batı dünyasında bunun muadili sayılabilecek bir kitap ancak 14. yüzyılda Francesco Balducci Pegolotti tarafından yazılan "*La Pratica Della Mercatura*" kitabıdır (Orman, 2010:256).

bir döneme tekabül ettiği ifade edilebilir. Bundan dolayı, İslam dünyası açısından yitlik bir alan olarak duran bu dönemin incelenmesi kaçınılmazdır. Bu incelemenin sağlıklı yapılabilmesi için incelenmesi gereken önemli konulardan birisi de İslam maliye sisteminin kaynaklarıdır.

2.3. İslam Maliye Sistemi ve Kaynakları

İslam medeniyeti, insanlığın her anına ve alanına hitap eden hayli zengin bir yazma geleneğine sahiptir. Bu birikimin farkında olup, etkin bir şekilde faydalanılması durumunda her bilim alanında yeni pencereler açması kuvvetle muhtemeldir (Orman, 2010:247). İslam medeniyetinin sahip olduğu bu birikim, İslam maliye sistemine kaynaklık etmekte ve mali olayları konu ve kavram açısından analiz edilmesine imkân sağlamaktadır³⁹.

İslam maliye sisteminin kaynakları⁴⁰ incelendiğinde ortaya genel (asli) kaynaklar ve özel (tali) kaynaklar olmak üzere iki grupta çıkmaktadır⁴¹. Bu kaynakların genel ve özel kaynaklar şeklinde iki grupta ele alınmasının temel nedeni bu kaynakların İslam dininde sahip oldukları önem derecesidir. Ayrıca bu önemi ortaya koyan esas unsur ise bu kaynakların çıkış noktasıdır. Yani genel kaynaklar

³⁹ Böylece günümüz tartışmalarına yol açan birçok konu ve kavram yeniden gözden geçirilmiş olacak ve yeni tartışma alanlarının ortaya çıkmasına olanak sağlayacaktır. Yapılan bu tartışmalar neticesinde ortaya çıkan sonuçlar ise içinde yaşadığımız kültüre ve medeniyete uzak olan Batı kökenli düşüncelerden ziyade kendi öz benliğinde ki kavramlarla şekillenecektir. Günümüz dünyası ülkelerinde ve ülkemizde okutulan "İktisada Giriş" kitaplarında öğrenciler "*Homo economicus*" adında bir kişilikle tanışmaktadırlar. *Homo economicus*, modern kapitalist sistemin üretmiş olduğu bir karakterdir. Bu kişinin oldukça bencil olduğu ve kendi çıkarını düşündüğü kabul edilmektedir. Böyle bir karakteri İslam medeniyeti çerçevesinde aradığımızda, bu arama beyhude olacaktır. Çünkü İslam'da insanın varlık sebebi ibadettir, Allah'a kulluktur (Zariyet, 56). Bu yüzden İslam, kapitalizmin savunucusu olan ve onun kuralları çerçevesinde oluşturulan "*homo economicus*" kavramına yabancıdır (Tabakoğlu, 2012:42). İslam'ın ortaya koymuş olduğu insan modeli ise "*Müslüman adam, Kamil İnsan Modelidir.*" İsmail Özsoy (2012:59:65), *Sebahaddin Zaim'in Güzel İnsanı Ve Toplum Adamı Modeli* çalışmasında Müslüman adam, toplum adamı ve iktisadi adam (*Homo economicus*) arasında ki farkı ortaya koymaktadır. İslam ekonomik hayatında geçerli olan bu kişi; adil, sosyal sorumlulukları olan ve alturistik (diğergam) bir kişidir. Ayrıca bu kişi kendi faydasına olan ancak günah/yasak olan şeyleri terk edebilmektedir. Ancak neoklasik iktisadının "*homo economicusu*" İslam ekonomisinde bulunanın aksine düzeltilemez bir şekilde bencil ve paragözdür (Kuran, 1986:136)

⁴⁰ İslam maliye sisteminin kaynakları, İslam maliyesine ilişkin ifadeler içeren İslami metinler setin olarak tanımlanabilir. Burada İslami kelimesi mümkün olduğunca geniş tutulmaya çalışılmış ve İslam Dini ile irtibatlı olan tüm çalışmalar alınmak istenmiştir (Orman, 2010:250)

⁴¹ Sabri Orman "*İktisat, Toplum, İnsan*" çalışmasında İslam İktisat Düşüncesi Kaynaklarını tasnif ederken, bu kaynakları genel ve özel kaynaklar olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Genel kaynakları, iktisadi ve iktisadi olmayan konuları ele alan çalışmalar iken; özel kaynaklar ise sadece iktisadi konulara tahsis edilmiş bağımsız çalışmalar olarak ele almaktadır.

olarak ifade edilen kaynaklar, İslam dininin temel esaslarını ortaya koyan ve şekillendiren kaynaklardır. Özel kaynaklar ise bu temel yapıya aykırı olmamak üzere ortaya konulan ve genel kaynakları destekleyen yardımcı kaynaklardır.

2.3.1. İslam Maliye Sisteminin Genel Kaynakları

İslam düşünürleri, hükümlerin kendilerinde alınmış olduğu kaynaklara İslam'ın kaynakları olarak ifade ederler (Üdeh, 2012:189). İslam dininin kaynakları, İslam düşünürleri tarafından hukuki delilleri ve kendilerinden hüküm çıkarmada dayanak olarak kullanımlarındaki sıraya göre ele alınırlar. İslam dininin ilk kaynağı Kuran-ı Kerim, ikinci kaynağı sünnet, üçüncü kaynağı icma ve dördüncü kaynağı ise kıyastır. Bir olay ya da durum hakkındaki bilgiler, önce Kuran-ı Kerim'de aranır, orada yok ise sünnette, sünnette yok ise icma da, orada da yoksa kıyas yoluna başvurulur.

Bu inceleme işlemi sırasıyla yerine getirilir. Ayrıca İslam'ın genel kaynakları arasında yer alan Kuran-ı Kerim, sünnet, icma ve kıyas arasında hiyerarşik bir düzen bulunmaktadır⁴². Bu hiyerarşik düzen içerisinde Kuran-ı Kerim ile sünnet arasındaki farka dikkat etmek gerekir (Üdeh, 2012:189-190). Kuran-ı Kerim ve sünnet, İslam dininin temel yapısını oluşturur. İslam hukukunun genel kuralları Kuran-ı Kerim ve sünnette yer alır. İslam dinindeki prensipleri ortaya koyan bu iki kaynaktır. Diğer iki kaynak ise Kuran-ı Kerim ve sünnete aykırı olmamak üzere onları destekleyen kaynaklardır. Zira icma ve kıyas bu kaynaklardan kuvvet almakta ve bunlara dayanmaktadır.

Bu kaynaklar İslam'ın ilgi alanını oluşturan tüm konularda geçerlidir. İslam ceza hukuku, İslam miras hukuku, İslam ortaklık hukuku gibi alanların temelini oluşturduğu gibi İslam maliye sisteminin temelleri de bu kaynaklara dayanmaktadır. İslam dini bu kaynaklar üzerine inşa edilmiş kadim bir olgudur. Bu kaynakları temel kaynaklar diye adlandırmamızın asıl nedeni ise, İslam dini üzerine yapılacak çalışmaların ortak çıkış noktasının bu kaynaklar olmasındandır.

⁴² Diğer üç kaynak ve ileri de ele alacağımız özel kaynaklar insan aklının ürünü iken Kuran-ı Kerim, tanımı gereği ilahi hikmetin ifadesi niteliğindedir. Başka bir deyişle, Kuran-ı Kerim diğerlerinden farklı bir varlık düzlemine aittir ve bu nedenle nevi şahsına münhasır bir kaynaktır. Ayrıca "diğer tüm kaynakların kaynağı niteliğindedir." (Orman, 2010:264).

2.3.1.1. Kuran-ı Kerim

İslam dininin kutsal kitabı⁴³ Kuran-ı Kerim, Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında günümüze kadar tevatüren⁴⁴ gelmiştir. Bu kutsal kitabın içeriğine dair hiçbir ayeti değişikliğe uğramamış, hiçbir kelimesi tebdil ve tahrife uğramamıştır. Bu özellik, bütün semavi kitaplar arasında yalnız Kuran-ı Kerim'e aittir⁴⁵ (Bilmen, 1955:45). Kuran-ı Kerim'in günümüze aktarılması ise Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında vahiy kâtiplerinin bu ayetleri yazmaları ve sahabeden de bir kısmının ezberlemesi yoluyla gerçekleşmiştir (Üdeh, 2012:191). Ayrıca Hz. Ebubekir döneminde vahiy katipleri tarafından yazılan bu ayetler birleştirilerek kitap haline getirilmiştir. Hz. Osman döneminde ise çoğaltılarak diğer şehirlere gönderilmiştir (Bilmen, 1955:45).

Tüm insanlığa gönderilen ve içinde emir ve yasaklar bulunduran Kuran-ı Kerim; itikada, ibadete, hukuka, ahlaka, ekonomiye kısacası insanların tüm hayatına, her anına hitap eden ilahi bir kitaptır (Bilmen, 1955:46). Çünkü Kuran'ın konusu Allah ve insandır. Kuran; Allah ve insanı tanıtır. Ayrıca insana; Allah'a, kendisine, ailesine ve topluma karşı bir takım sorumluluklar yükler. Bu sorumlulukları yerine getirmede ise sınırları çizen bu emir ve yasaklardır. Bundan dolayı Kuran-ı Kerim, toplu olarak yaşamak durumunda olan insanların; sosyal, ekonomik, ahlaki, idari ve hukuki durumları hakkında kurallar tanzim etmiştir (Karagöz, 2010:73).

İslam dininin temel kaynağı olan Kuran-ı Kerim, İslam maliyesi alanında yapılacak çalışmaların temel çıkış noktasıdır. Çünkü bu kaynak diğer genel ve özel kaynakların oluşmasında büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca diğer genel ve özel kaynaklar, bu kaynaktan türemekte olup; O'na muhalif düşüncelerin bulunması beklenmemektedir.

⁴³ Kitaptan maksat, Kuran-ı Kerim'dir ve başka isimler ile de anılmaktadır: Furkan, Nur, Şifa... Aslında bu isimler Kuran-ı Kerim'in özelliklerini belirten tanımlardır (Yıldırım, 2011:35).

⁴⁴ Bir haberi, yalan olarak söylenmiş bir söz üzerine birleşmeleri mümkün olmayan ve her zaman kendilerine güvenilen kimselerin bildirmeleri şeklinde ifade tanımlanmaktadır. (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.533e7f3b4015a4.7274466) Erişim tarihi, 04.04.2014

⁴⁵ Kuran-ı Kerim'in korunacağı ve her türlü tahriften uzak tutulacağını bizzat Allah tarafından taahhüt edilmiştir. "*Şüphesiz o zikri (Kuran-ı) biz indirdik. Onun koruyucusu da elbette biziz*" (Hicr 9, Fussilet 41-42, Rahman 2-4).

Böylesine büyük bir öneme sahip olan ve İslam maliyesinin temel kaynağı olan Kuran-ı Kerim'de mali olaylar hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerden maliye sistemini etkileyen ve göze ilk çarpan konu, bireylerin toplum halinde yaşaması sonucu ortaya çıkan devlete yüklenen görevlerdir. Bu görevlerin maliye sistemi açısından önemi ise; devletin bireylere sunduğu kamu hizmetlerinin belirlenmesi ve bu kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde kaynak teşkil eden gelirlerin ortaya konulmasıdır.

Maliye sisteminin temelini oluşturan bu gelir ve gider kavramlarına ilişkin esasları, İslam maliye sisteminin temel kaynağı olan Kuran-ı Kerim'de aramak; bu kaynağın maliye sistemi açısından önemini ortaya koymaktadır. Örneğin İslam maliye sisteminin temel unsurlarından olan zekâta Kuran-ı Kerim'de birçok ayette yer verilmiştir⁴⁶. Zekâtın kimlerden ve hangi oranlarda toplanacağından, nereye ve nasıl harcanacağına kadar yer alması, zekâtı önemli bir kamu geliri ve harcaması hüviyetine büründürmüştür.

İslam dininde zekât, toplumda dayanışmayı sağlayan, zengin ile fakir arasında uçurumu kapatan, çatışmalara son veren bir kurum olarak kabul edilmektedir. Böylesine toplumsal bir yararı olan zekât kurumuna İslam dininde büyük önem atfedilmekte ve İslam inancında dinin direği sayılan namazla birlikte 27 ayette anılmaktadır. Bu birlikte anılma, namazla zekâtın arasındaki kuvvetli ilişkiyi ortaya koymakta ve namazın bedeni zekâtın da mali bir ibadet olduğunu ortaya koymaktadır (DİB, 2012:323).

Kuran-ı Kerim sadece İslam maliye sisteminin gelir ve giderlerine yönelik kurallar getirmemekte ayrıca, İslam maliye sisteminin temel amaçlarını da ortaya koymaktadır. Örneğin Kuran-ı Kerim'de toplumda adaletin sağlanması İslam maliye sisteminin temel amaçları arasında kabul edilmekte ve bu amaca ulaşmak için infak⁴⁷, paylaşmak⁴⁸ ve sadaka⁴⁹ gibi kavramları kabul etmektedir. Bu kavramlar

⁴⁶ Kuran-ı Kerim'de zekâtın fakirin hakkı olduğu (Zariyat 19; Mearic 24-25) ve verilmesi gerektiği belirtilmiştir (Bakara 43, 83, 110, 177, 254; Maide 55; Tevbe 71; İbrahim 31; Meryem 31-55). Ayrıca zekâtın kimlere (Tevbe 60) ve hangi mallardan verileceği (Bakara 267), zekâtın faydaları (Rum 39) ve zekât verenlere vaat edilen mükâfatlar ortaya konulmuştur.

⁴⁷ Kuran-ı Kerim, infakın Allah yolunda bir harcama olduğu, insanların mal ve paraya düşkün olmasına rağmen Allah sevgisiyle harcama yaptığını, bu harcamayı da malın iyisinden ve sevilen

vasıtasıyla, devletin önemli görevlerinden olan toplumda güven ortamının oluşturulması ve adaletin sağlanmasında önemli bir yol alınacağı belirtilmektedir. Ayrıca bu araçlar vasıtasıyla zenginlik belirli bir grubun, zümrenin elinde değil, tüm topluma dağıtılmış olacaktır. Böylece insanların servetlerinden ve mallarından diğer yoksul insanlara dağıtılmasıyla toplumda bir barış ve güven ortamının tesis edilmesine olanak sağlanacak ve gelir dağılımında adil bir dağılım ortaya çıkacaktır.

2.3.1.2. Sünnet

Sözlükte; adet, yol anlamlarına gelen sünnet, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözleri, fiilleri ve bazı olaylara karşı cevap vermeyişi (süküt edişi) olarak ifade edilmektedir (Bilmen, 1955:133; Aghnides, 2003:50). Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sonraki nesillere aktarılan sözleri, fiilleri ve ikrarları hadis olarak da bilinmektedir. Başka bir ifadeyle hadis ve sünnet⁵⁰ aynı kavramları içermektedir (Orman, 2010:264; Karagöz, 2010:101).

Sünnet, İslami kaynaklar hiyerarşisinde, Kuran-ı Kerim'den sonra ikinci sırada yer almakta (Üdeh, 2012:200) ve genel olarak Kuran'ın, İslam Peygamberi (s.a.v.) tarafından açıklanması ve yorumlanması olarak kabul edilmektedir. Kavramsal olarak sünnet "ilahi" olan ve "beşeri" olan arasındaki sınır çizgisinde yer almaktadır (Orman, 2010:264).

şeylerden yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca bunların kimlere verileceğini, infak edenlerin iyi birer Müslüman olduklarını ve infak etmemenin Müslümanca bir davranış olmadığını ifade etmektedir: Bakara 3-195, Enfal 3, İbrahim 31, Kasas77, Secde16, Tegabün 16-17, Furkan 67, Hadid 10, Mearic 18-21.

⁴⁸ Kuran-ı Kerim'de paylaşmanın önemi ve kimlere yardım edilebileceği hakkında şu ayetler yer almaktadır: Hac 28-36, İnsan 8-12, Yasin 47, Hakka 34, Maun 1-3, Müddessir 43-44

⁴⁹ Kuran-ı Kerim'de Allah rızası için sadaka verilmesi gerektiğini, sadakanın malın iyisinden ve seçilen şeylerden verilmesini, sadaka vermenin malda artış sağlayacağını, nasıl verilmesi gerektiğini, kimlere öncülük hakkı tanınacağı, sadakayı gösteriş için verilmemesi gerektiğini ve sadaka verenlerin mükâfatını içermektedir.

⁵⁰ İslam'ın bilinmesi, tanınması, anlaşılması ve yaşanması için vazgeçilmez bir unsur olan sünnet; Kuran-ı Kerim'i destekleyen, tamamlayan bir kaynak olduğu için mutlak surette ihtiyaç duyulan bir kaynaktır. Kuran ile sünneti birbirinden ayırmak mümkün görülmemektedir (Karagöz, 2010:99). Kuran-ı Kerim'in ayrılmaz bir parçası olan sünnette var olan bir hükmü, ya Kuran'da ki bir hükmü teyit eder ya bir hükmü açıklar ya da Kuran'da yer almayan bir hükmü ortaya koyar (Üdeh, 2012:200). İşte Hz. Peygamber (s.a.v.), sadece Kuran-ı Kerimi bize aktarmamış, aynı zamanda O'nu tefsir etmiş ve tamamlamıştır (Aghnides, 2003:49).

İslam'ın asli kaynağı olan sünnetin içeriği, Kuran'ın içeriğinden farklı değildir. Sünnetin hedefi Kuran'da olduğu gibi insandır, onun mutluluğu topluluğun mutluluğudur. Sünnet insanın, Yaratıcısına, kendisine, diğer insanlara, canlılara, çevreye karşı görev ve sorumluluklarını ibadet, ahlak ile ilgili vazifelerini bildirmektedir (Karagöz, 2010:106).

İnsanlığın her alanına hitap eden, yol gösteren İslam dininde dünya hayatı ve ahiret hayatı hakkında ifade ettiği tüm emir ve yasakları hadis mecmualarında mevcuttur. İktisadi ahlak, paylaşmanın ve yardımlaşmanın anahtarı zekât, iktisadi işlemler, iktisadi ve mali ibadetler ile ilgili meseleler sünnet (hadis) literatüründe büyük bir yer işgal eder ki bunların Hz. Peygamber (s.a.v.)'in iktisadi ve mali meselelerle ilgili sözleri, fiilleri ve takrirlerinin olması büyük önem taşımaktadır (Orman, 2010:265).

Sünnetin İslam maliye sistemi açısından önemli bir kaynak olduğunu gösteren hadislerin başında Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Muaz adında bir vergi memurunu Yemen'e vergi toplaması için gönderdiği anı rivayet eden hadis gelmektedir. İbn Abbas tarafından rivayet edilen hadis şu şekildedir (Rudani, 1996:7):

"Sen ehli kitap olan bir kavme gidiyorsun. Onları davet edeceğin ilk şey, Allah'a ibadettir. Onu bilip anladıklarında onlara gece ve günde beş vakit namaz kılmayı farz kıldığını bildir. Bunu kabul edip uygulamaya başladıklarında, Allah'ın onlara mallarında zenginlerinden alınıp fakirlerine verilecek olan zekâtı farz kıldığını bildir. Zekât alırken halkın nazarında kıymetli olan mallarından sakın. Mazlumun bedduasından kaçın. Çünkü onun bedduası ile Allah arasında bir perde yoktur"

Sünnetin İslam maliye sisteminin önemli bir kaynağını ortaya koyan bu hadiste öncelikle İslam dininin fikri ve bedeni faaliyetin amacı ortaya konulmaktadır. Daha sonra ise zekâtın (verginin) zenginlerden alınabileceği belirtilmekte ve bu gelirleri toplayan vergi memurların vergi mükelleflerine uygun bir şekilde davranmaları tavsiye edilmekte; ayrıca vergi mükelleflerine de *"vergi memurları geldiğinde ve sizden ayrıldığında gönlü hoş ve hoşnut olarak ayrılınsın"* şeklinde tavsiyeler verilerek vergi uyumun sağlanması teşvik edilmektedir.

2.3.1.3. İcma

Sözlük anlamı azm, ittifak etme anlamında olan icma, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonraki bir asırda İslam dünyası müçtehitleri⁵¹ topluluğunun herhangi bir konuda, bir dini hüküm hakkında vardıkları görüş birliğidir (Bilmen, 1955:163; Üdeh, 2012:205; Aghnides, 2003:76). İcmanın temel dayanağı Kuran ve sünnettir. Kuran ve sünnette bir konu hakkında açık bir hüküm bulunmadığı durumda, dinin genel esaslarına ruhuna uygun olarak görüş birliğine varılmasıdır⁵².

İcma⁵³, belirli bir konuda veya alanda değil, dönemin şartlarında ihtiyaç duyulan alanlarda (mali, ekonomik, hukuki vs...) çıkarılabilmektedir. Ancak geçerliliği sabit ve net olan bir konuda icma yapılamamaktadır (Bilmen, 1955:163).

İcmanın İslam maliye sisteminin kaynakları arasında olduğunu Hz. Ömer döneminde zekât ile ilgili alınan bir kararda bulmak mümkündür. Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında gerek zekât gerekse de diğer gelirlerden; kalplerini kazanmak ve İslam'a ısındırmak istenen kişilere yardımda bulunulur, pay verilirdi. Ancak Hz. Ömer zamanında bu uygulamaya son verilmişti. Hz. Ömer döneminde yaşayan ve kendisinden pay isteyen kişilere "*Hz. Peygamber (s.a.v.) İslam'a ısındırmak için size zekâttan pay veriyordu. Bugün Allah dinini güçlendirmiştir...*" şeklinde buyurarak artık onlara pay verilmeyeceğini belirtmiştir (DİB, 2012:483).

Hz. Ömer zamanında yapılan bu içtihat üzerine Dört Halife döneminde kalplerini ısındırmak ve kazanmak için ayrılan bu payın artık kimseye ödenmediği ileri sürülmektedir (DİB, 2012:483). Alınan bu karar icmanın İslam maliye sisteminin temel bir kaynağı olduğu ortaya koymaktadır.

⁵¹ Nassın (Kuran ve sünnette bulunan konuların) lafız ve manasından hareketle, Kuran ve sünnette bir konunun bulunmadığı durumlarda, çeşitli metotları kullanarak Kuran ve sünnetten hüküm çıkarmaya içtihat denir. Bunu yapan kişilere ise müçtehit denir (Apaydın, 2000:432).

⁵² Nisa Suresi 59. Ayet "*Ey iman edenler, Allah'a itaat edin, peygambere de itaat edin, sizden olan yetkililere de. Sonra bir şeyde anlaşmazlığa düştünüz mü, hemen Allah'a ve Peygamberine arz edin onu, eğer Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanan müminler iseniz. Bu hem hayırlı hem de netice itibariyle daha güzeldir.*"

⁵³ İcmanın genel geçerlilik şartı, Kuran'a ve sünnete aykırı olmamasıdır. Ayrıca yapılmış olan icmanın geçerliliği açısından şu şartlar sahip olması gerekmektedir (Bilmen, 1955:163): İcmayı yapanların müçtehit olması şartı, Müslüman olması şartı, zaman şartı, kuralın genel kabul almış olması şartıdır. Bu şartların bulunması halinde bu icmaya uyulması gereklidir.

İslam maliye sisteminin genel kaynakları arasında yer alan icma, günümüz maliye sistemi açısından önemli bir konuma sahiptir. Çünkü insan hayatı süreç içerisinde hep bir değişim içerisindedir. Bu değişimi etkileyen unsurların başında ise şüphesiz teknolojik faaliyetler gelmektedir. Teknolojik faaliyetlerde meydana gelen bu değişimlerin etkileri maliye sisteminde de ortaya çıkmaktadır. Yani teknolojik gelişme gibi insan hayatında değişim ve dönüşümün yaşanmasına neden olan etkenler yoluyla maliye sisteminde de değişim ve dönüşümler meydana gelebilmektedir. İşte yaşanan bu değişim ve dönüşümlerin İslam maliye sistemi açısından geçerliliğini ortaya koyacak olan kurum icma müessesesidir. Bundan dolayı İslam maliye sisteminin incelenmesinde icma kurumu önemli bir yere sahiptir. Örneğin icma, maliye sisteminde gerek devletin gelirlerini kolay bir şekilde toplamasını gerekse de harcamalarının dengeli bir şekilde yapılmasını sağlayan ve bu iki kalem arasında dengenin meydana geldiğini gösteren bütçenin oluşturulmasında yaşanan teknolojik gelişmelerin, İslam maliye sistemi açısından uygulanabilirliğini ortaya koyan önemli kurumların başında gelmektedir.

2.3.1.4. Kıyas

İslam maliye sisteminin asli kaynaklarından dördüncüsü kıyastır. Sözlükte; takdir, bir şeyi diğer bir şeyle ölçmek manasında olan kıyas (Bilmen, 1955:171), aralarında hüküm çıkarmaya yarayan, ortak bir nedenin bulunduğu iki olaydan, kaynaklarda hakkında hüküm bulunmayan hakkında hüküm bulunana benzetmektir. Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere, kıyasın dört ana unsuru ortaya çıkmaktadır (Üdeh, 2003:208):

- Hükümü açıklanmış olan hüküm (kendisine kıyas edilen, asıl),
- Kaynaklarda hükümü açıklanmamış olan hüküm (kıyas olunan, feri),
- Kendisine benzetilene ait olan hüküm,
- Asıldaki hukuki hükmün verilmesine neden olan illiyet, nedensellikler.

Bir kıyasın geçerlilik şartını bu dört unsur oluşturmaktadır. Ayrıca tıpkı icmada olduğu gibi asıl geçerlilik şartı ise bu kıyasın Kuran ve sünnete aykırı olmamasıdır. Örneğin, İslam dininde faiz (riba) yasaktır. Bir hadiste "Buğdayı buğday ile mislen satınız, fazlasına satarsanız, fazlası riba olmuş olur" buyrulmuştur. Peki, buradaki yasak sadece buğday için mi geçerlidir? Yoksa diğer tahıl ürünleri olan mısır, arpa, pirinç ve susam gibi tahıllarda farklı mıdır? Burada buğdayda bulunan bu hüküm, diğer tahıl ürünlerinde de geçerlidir. Bu genelleme kıyas yoluyla yapılmış olmaktadır (Bilmen, 1955:172).

İslam maliye sistemi açısından kıyasın kaynak olduğunu halife Hz. Ömer zamanında meydana gelen bir olayda gözlemlemek mümkündür. Hz. Ömer, Ya'la b. Umeyye'yi deniz kıyılarına vergi memuru tayin etmişti. Ya'la, bulunduğu yörede meydana gelen ve denizde bulunan bir şeyin vergiye tabi olup olmayacağı durumunu Halifeye sorduğunda, Halife, Ya'la'ya şu cevabı verdi: "*Şüphesiz o Allah'ın nimetlerinden biridir. O nesnede ve onun gibi denizden çıkarılan diğer eşyada beşte bir (vergi) vardır.*" (Ebu Yusuf, 1973:123). Kıyasın İslam maliye sisteminde önemli ve gerekli bir kaynak olduğunu ortaya koyan bu örnekte; bir olayın ya da durumun İslam'ın diğer asli kaynakları olan Kuran-ı Kerim'de, sünnette veya icma da bulunmaması durumunda; kıyas yoluna başvurulması ve konjonktürel gelişmeler karşısında uygulama kolaylığı sağlanması hedeflenmektedir.

Kıyasın İslam maliye sisteminde kaynak olabilme durumu tıpkı icma da olduğu gibidir⁵⁴. Çünkü insan hayatında meydana gelen değişiklikler sonucunda ortaya çıkan yeni durumlar karşısında bu kaynağa başvurulması gereği ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı İslam maliye sisteminin incelenmesi açısından kıyas önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

2.3.2. İslam Maliye Sisteminin Özel Kaynakları

İnsanlığın her alanına ve anına hitap eden İslam medeniyeti köklü ve geniş bir kaynak geçmişine sahiptir. Genel kaynaklar maliye sisteminin temel dayanak

⁵⁴ İcmanın ve kıyasın İslam maliye sistemi açısından nasıl ve hangi konularda kaynaklık ettiği hakkında bakınız: Muhsin Koçak, Nihat Dalgın, Osman Şahin (2013); Fıkıh Usulü, Ensar Yayınları, s. 89-90, 99

noktasını oluştururken, özel kaynaklar ise bu temelin üzerinde inşa edilen bir yapıyı ortaya koymaktadır. Genel kaynaklarda ortaya konulan çerçeve ve özel kaynaklarda yer alan ayrıntılarla birlikte İslam maliye sisteminin oluşumu ve uygulanışı ortaya çıkmaktadır.

İslam maliye sisteminin özel kaynakları incelendiğinde bu kaynakların nitelikleri ve önemleri genel kaynaklarda gibi kati bir kural olarak ele alınmamakta⁵⁵ ve kimi yazarlara göre⁵⁶ de değişiklik arz etmektedir. Bu alanda sabit bir sistematığın olmamasının temel nedeni, bu alandaki çalışmaların daha başlangıç aşamasında olmasındandır. Zamanla bu alanda yapılan çalışmaların sayısında meydana gelen artışlarla birlikte bu alandaki kaynakların incelenmesinde de ortak noktaya doğru hareketin sağlanması beklenebilir.

Çalışmada İslam maliye tarihinin özel kaynakları şu sırayla ele alınacaktır: Kalam literatürü, tefsir literatürü, tasavvuf literatürü, edebiyat literatürü, tarih ve coğrafya literatürü, layihalar, kanunnameler ve adaletnameler, siyasetnameler, sefaretnameler ve fütüvvetnameler.

İslam maliye sisteminde özel kaynakların bu kavramlar çerçevesinde ele alınmasının temel nedeni; genel kaynaklar yoluyla ortaya konulan İslam maliye sisteminin tarihi süreç içerisindeki işleyişini edebiyat, tarih, coğrafya, lahiyalar, kanunnameler, adaletnameler, siyasetnameler, sefaretnameler ve fütüvvetnameler vasıtasıyla incelemek ve günümüz dünyasına aktarmaktır. Ayrıca İslam maliye sisteminin asli kaynağı olan Kuran-ı Kerim ve sünneti de; kalam, tefsir ve tasavvuf gibi kavramlar aracılığıyla İslam maliye sistemi açısından kaynak teşkil edebilme hususunu ortaya koymaktır.

⁵⁵ Genel kaynaklar İslam dininin inanç kuralları çerçevesinde şekillenmekte ve normlar hiyerarşisine dayanmaktadır. Genel kurallarda alt sırada bulunan kaynak üst sıradaki kaynağa aykırı olamaz. Çünkü genel kaynaklar birbirinde türeyen ve birbirini destekleyen unsurlara sahiptir. Özel kaynaklarda ise böyle bir hiyerarşik ilişki bulunmamaktadır.

⁵⁶ Sabri Orman; *İktisat, Tarih, Toplum* kitabında İslam İktisat Düşüncesi Tarihi özel kaynaklarını sıralarken; Hisbe Literatürü, Haraç Literatürü, Emval Literatürü, Kesb Literatürü, Nüküt Literatürü üzerine çalışmalar şeklinde sıralamaktadır. Nicolos P. Aghnides *İslam'ın Mali Hükümleri* kitabında İslam maliyesinin özel kaynaklarını; ıstıslah, ıstihhab, sahabenin sünneti, örf-Adet ve İslam'dan önceki kurallar şeklinde sıralamaktadır. Ahmet Tabakoğlu *İslam İktisatına Giriş* kitabında Aghnides'in yapmış olduğu kaynaklara ek olarak; istihsan, karşılıklık ve devletin çıkarmış olduğu mevzuatı da eklemektedir. Ayrıca Faruk Yılmaz'ın *İslam Ekonomi Felsefesi* kitabında yaptığı sıralama buna paralellik göstermektedir.

2.3.2.1. Kalam Literatürü

Kelimenin çoğulu olan kalam sözlükte etkilemek anlamındaki *kelm* kökünden türemiş bir isim olup "*bir fikri tam olarak anlatan söz*" demektir. İslam dininin inanca ve davranışlara dair ilkelerinden hareketle belirlenen ve akli yöntemlerle temellendirilen bir ilim olarak ifade edilen kalam literatürü kapsamında ele alınan adalet, ticaret, imamet, kaza, kader gibi konuların tartışıldığı alanlarda, maliye sistemine ve mali olaylara ilişkin kayda değer bilgilere rastlanması kuvvetle muhtemeldir (Orman, 2010:270; Yavuz, 2002:196).

2.3.2.2. Tefsir Literatürü

Sözlükte "*açıklamak, beyan etmek*" anlamındaki *fesr* kökünden türeyen tefsir, "*açıklamak, ortaya çıkarmak, kelime veya sözde ki kapalılığı gidermek*" demektir (Birişik, 2011:281). İslam literatürü çerçevesinde ise Müslüman ilim adamları tarafından Kuran-ı Kerim üzerine yapılmış yorumlar şeklinde ifade edilmektedir (Orman, 2010:265).

İslam maliye sisteminin özel kaynaklarından tefsir literatürünün kaynak olabilme durumu incelendiğinde bu kaynağın önemini ortaya koyan husus, İslam'ın temel kaynağı olan Kuran-ı Kerim'in bizzat Hz. Peygamber (s.av.) tarafından tefsir edilmesi durumudur (Birişik, 2011:285). Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Kuran-ı Kerim'in emirlerini; zekât, sadaka, paylaşım, adalet gibi konulara uygulaması, bu alanın İslam maliye sistemine kaynak teşkil ettiğinin delilidir. Ayrıca tefsir literatürünün, mali ve iktisadi muamelelerin ilgili ayetlerinin yorumuna tahsis edilmiş bölümlerinin, yeni ve orijinal kaynak sağlama ihtimalinin yüksek olduğu aşikârdır (Orman, 2010:267).

2.3.2.3. Tasavvuf Literatürü

İslam'ın zahir⁵⁷ ve batın⁵⁸ hükümleri çerçevesinde yaşanan manevi hayat tarzı olan tasavvuf, İslam medeniyetinin yerleşmesinde ve yayılmasında önemli bir yer tutmaktadır (Öngören, 2011:119). Kendi içinde temaları, amaçları, edebi form ve

⁵⁷ Varlık ve olayların görünen yüzü olarak tanımlanır (Dönmez, 2013:85).

⁵⁸ Gizli hakikatleri konu alan ve bu yolla insanı manevi kurtuluşa ulaştırdığına inanılan ilim (Uludağ, 1992:189)

stilleri bakımından farklılıklar belirtse de; tasavvuf, manevi ve ahlaki arınmanın sağlanmasında tarih boyunca önemli görevler üstlenmiştir (Orman, 2010:272).

Tasavvuf, kaynağını Kuran'dan ve sünnetten almakta ve bu nedenle, tasavvufta temel amaç olan ahlaki ve ruhi derinleşme tesis edilirken, insanın günlük hayattan ilişkisi kesilmemektedir. Aksine Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden beri Kuran ve sünneti referans alarak madde ile ilişkisini sürdürmektedir⁵⁹. (Tabakoğlu, 2013:60).

Farklı meşrep ve mizaçlara sahip olan insana, İslam çerçevesinde yer arayan düşünce ve yaşama sistemi olan tasavvuf, İslam maliyesinin kaynakları arasında yer almaktadır. Bu öylesine önemli bir kaynaktır ki; iktisadın ve maliyenin öznesi olan insan profilinin belirlenmesinde ve şekillenmesinde son derece yardımcı olmaktadır. Çünkü tasavvuf, insana sahip olması gereken İslam ahlakını tanıtmakta ve onun toplumda yayılmasına önemli katkılar sağlamaktadır (Tabakoğlu, 2013:60). Bundan dolayı tasavvuf literatürü İslam maliye sisteminde; mali sosyoloji, mali ahlak ve iktisadi ahlak gibi konularda malzeme sağlaması bakımından önemli bir potansiyele sahip bulunmaktadır.

2.3.2.4. Edep Literatürü

Edep literatürü; özel olarak eğitim, ahlak ve adap-ı muaşeret konularına tahsis edilmiş eserlerdir. Bu tür çalışmalar ya toplumun geneli için ya da özel bir mesleki grup için kaleme alınmaktadır. Özeld bireyin genelde ise toplumun bilgilendirilmesi amacıyla yazılan bu kitaplar; iktisadi ve mali meselelere önemli derecede kaynaklık etmektedir. Bu çalışmalar siyasi liderlere, kamu yöneticilerine ve kurumlarına, hükümdarlara, vezirlere ve üst düzey bürokratlara ahlaki ve mesleki konularda rehberlik etmektedir. Bu nedenle bu çalışmalarda yer alan tasvirler, tavsiyeler iktisadi ve mali hayat için önemli bir kaynak özelliğine sahiptir (Orman, 2010:274).

⁵⁹ Batı'da tasavvuf, "kâinatın sırlarını, kanunlarını ve bunların üzerinde tasarruf etme yollarını öğreten akım" anlamında "*thesophy*" veya herhangi bir dinin deruni, ruhani yönünü belirten "*mistisizm*" şeklinde algılanarak İslam mistisizmi diye ifade edilmiştir, ancak tasavvuf ile mistisizm arasında belirgin farklar bulunduğunun ortaya çıkması üzerine "*sufizm*" kelimesi kullanılmaya başlanmıştır (Tabakoğlu, 2013:35).

2.3.2.5. Tarih ve Coğrafya Literatürü

Tarih ve coğrafya literatürü, İslam ilim geleneği hakkındaki bilgilerin zengin olduğu bir alandır. Bu alanların İslam maliyesine ilişkin kaynak malzemeyi ele aldıkları ana konuları işlerken bir yan ürün olarak üretirler. Bu nedenle bu kaynaklar üzerinde yapılacak geniş kapsamlı bir araştırma bize bu kaynakların İslam maliyesi açısından içerdiği konuları ortaya çıkarabilmektedir (Orman, 2010:275-276).

İslam maliye sisteminin incelenmesinde önemli bir kaynak olan tarih literatürü içerisinde yer alan hususlardan biriside Osmanlı maliyesinin oluşumunu ve faaliyetlerini günümüze taşıyan belgelerdir.1400 yıllık İslam tarihinde 700 yıl varlığını devam sürdürmüş olan Osmanlı İmparatorluğunun maliye sisteminin incelenmesi elbette İslam maliye tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Barkan (1940:501) bu belgeler hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

"İktisadi ve mali tarih tetkikleri; askeri ve diplomatik tarihlerin yazılması için sureti umumiye de müracaat edilen membalarla iktifa edemezler. Onların işleyebileceği hususi bir tarih malzemesine, iyi muhafaza ve tanzim edilmiş arşivlere ve arşiv neşriyatına ihtiyaçları vardır ve bu neviden iptidai hazırlıklar tamam olmadan bir memleketin iktisadi ve mali tarihini yazmaya teşebbüs etmek beyhudedir" (Barkan, 1940:501).

Yukarıdaki ifadede yer alan ve maliye tarihinin yazılmasında mutlak surette ihtiyaç duyulan arşiv belgelerinin kullanılmadığı bir tarihi sürecin çokta tutarlı bilgiler içermeyeceğini ortaya koyan Barkan (1940:521), ayrıca maliye sisteminin ve tarihinin yazılmasında belgelerin önemini ortaya koymaktadır.

Osmanlı tarihinde maliye alanına ait arşiv belgeleri sayısı oldukça fazladır. Bunların birçoğunun tasnifi hali hazırda yapılamamışken, tasnif edilenlerin bile okunması; günümüz maliye tarihi çalışmalarına büyük katkı sağlayacaktır. Bu belgelerden birkaçını günümüz Latin harfleriyle yazılmış halini şu şekilde ifade edebiliriz:

Sultanahmed'de kâ'in Hazîne-i Celîle evrâk mahzeninin hareket-i arzdan harâb olan ba'zı aksâminin ber-muceb-i kesf ve münâkasa beher sim mecîdî yirmi gurus hesâbıyla dokuz bin dokuz yüz gurusla müte'ahhidi ma'rifetiyle icrâ-yı ta'mûri ve meblağ-ı mezbûrun üç yüz on bes senesi Mâliye muvâzenesinde murakkam ta'mûrât ve insâ'ât tertîbinden tesviyesi husûsunun Mâliye Nezâret-i Behiyyesi'ne havâlesi tezekkür kılındığına dâ'ir Sûrâ-yı Devlet Mâliye Dâ'iresi'nin mazbatası arz u takdîm kılınmış olmağla ol bâbda her ne vechle irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhi seref-sünûh ve

sudûr buyurulur ise mantûk-ı âlîsi infâz edileceği beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim. (BOA. İ. Maliye, 1317, B./17).

Evrâk-ı resmiyye ile kuyûd-ı hâkânînin muhâfazası için Đlbasan hükûmet konağı havlisinde Defter-i Hâkânî Dâ'iresiyle müstereken insâsına lüzûm görünen mahzenin kesfi mücebince masârîfi olan dokuz bin altmış bir gurusun dâ'ire-i mezkûre hissesine tefrîk olunan üç bin yüz on altı gurusdan mâ'adâsı olan bes bin dokuz yüz kırk bes gurusun üç yüz sekiz senesi Mâliye muvâzenesine dâhil bulunan ta'mîrât ve insâ'ât tertîbinden tesviyesi husûsunun Mâliye Nezâret-i Celîlesi'ne havâlesi tezekkür edildiğine dâ'ir Sûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâ'iresi'nin mazbatası arzu takdîm kılınmış olmağla ol bâbda her ne vechle emr ü fermân-ı hümayûn-ı hazret-i hilâfet-penâhî seref-müte'allik buyurulur ise mantûk-ı münîfi infâz edileceği beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim (BOA. İ. Maliye, 1310, N./19).

Yukarıda günümüz Latin alfabesine aktarılan belgelerin, İslam maliye sisteminin yüzyıllarca uygulamasını ortaya koyan Osmanlı devletinin maliyeye, maliye alanında yapılan harcamaların arşivlenmesine ve en küçük ayrıntının bile kaydedilmesine verdiği önemi ortaya koymaktadır.

İslam tarihinde büyük bir öneme sahip olan ve dünya tarihinde geniş etkiler oluşturan Osmanlı devleti maliye sisteminin incelenmesinde önemli kaynakların başında hiç şüphesiz bu belgeler gelmektedir. Köklü bir yazım geleneğine sahip olan Osmanlı devleti bu geleneğini maliye kurumu açısından da sürdürmüş ve bunların günümüze taşınmasına katkı sağlamıştır. Bundan dolayı Osmanlı maliyesi ve elbette İslam maliyesinin uygulanışı hakkında detaylı bilgiler içeren bu belgelerin incelenmesi, bu alanda yapılacak çalışmalara kaynak sağlayabilir.

2.3.2.6 Lahiyalar

İslam maliye tarihinin kaynaklarından olan lahiyalar, Osmanlı devletinin mali sisteminin incelenmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlı devletinin ıslahı için hazırlanmış olan bu çalışmalar, Osmanlı uleması ya da bürokratlarının kendiliğinden veya devlet yetkililerinin isteği üzerine, Osmanlı devletinde görülen gerilemenin sebebini ortaya çıkarmak ve bu sebepleri önleyici tedbirler almak için ortaya konmuş çalışmalardır (Orman, 2010:278).

Osmanlı maliye sistemi ve İslam maliye sistemi açısından önemli olan lahiyaların muhtevasının yaklaşık beşte ikisi toprak sistemi ve mali politikaları hakkındadır (Orman, 2010:278). Layihaların hem birincil elden (ulema, bürokrat,

devlet yetkilileri) yazılmış olmaları hem de mali konularda bu kadar geniş içeriğe sahip olmaları bu alanda çalışan araştırmacılar için gerekli kaynaklar arasında yer almaktadır.

2.3.2.7. Kanunnameler ve Adaletnameler

Osmanlı hukuk sisteminin ana gövdesini teşkil eden kanunnameler, 7 asırlık bir geleneğin neticesinde oluşturulmuş olan Osmanlı yasama metinleri için kullanılan genel bir terimdir. Adaletnameler ise; Osmanlı padişahları tarafından çıkarılan, hukuk sisteminin uygulanması sırasında karşılaşılan yanlış uygulamaları ve adaletsizlikleri ortadan kaldırma ya da düzeltmek amacıyla oluşturulan fermanlara verilen isimlerdir (Orman, 2010:280). Bu kanunnamelerin ve adaletnamelerin maliye sistemi açısından kaynak teşkil etmesinin önemli göstergelerinden birisi ortaya konulan mali uygulamaların (vergilerin toplanma usulü, devletin harcama yapması durumu) hukukiliğini ortaya koyması, diğer göstergesi ise o dönemde yapılan uygulamaların İslam maliyesi açısından karşılaştırılabilmesine olanak sağlayabilmesidir.

2.3.2.8. Sefaretnameler

Osmanlı devletinde on yedinci yüzyılın ikinci yarısı ile on dokuzuncu yüzyılın başları arasında dış ülkelere gönderilen Osmanlı elçilerinin kaleme aldıkları raporlar olarak tarif edilen sefaretnameler (Orman, 2010:208); alınan kararların ülke içinde nasıl uygulandığını gözlemlemek ve gönderdikleri ülkelere dair uygulamaları ve bilgileri içermektedir. Sefaretnamelerin İslam maliye sistemine kaynak olabilmesinin önemi de bu özelliğinde yatmaktadır. Bulunduğu dönemi anlatan sefaretnameler, hem ülke içinde hem de dış ülkedeki uygulanan maliye sisteminin İslam maliye sistemiyle karşılaştırılması açısından önemli bir tarihi kaynaktır.

2.3.2.9. Siyasetnameler

Siyaset ve idare gibi konular, İslam düşünürlerinin sıklıkla ele aldıkları konular arasında yer almaktadır. Siyaset ve idare konularını bir üst yapı olarak ele aldığımızda bu konuların içeriklerini; toprak sistemi, mali sistem, mali ve iktisadi

siyaset, planlama, istihdam, bölüşüm, adalet, devletin ekonomiyi idare etmesi gibi alt başlıklarla doldurulmaktadır. Bu çalışmaların; Selçuklu döneminden itibaren yazıldığını dikkate alırsak, siyasetnamelerin İslam maliyesi sistemi açısından önemi ve gerekliliği ortaya çıkmaktadır (Orman, 2010:281-282).

2.3.2.10. Fütüvetname Literatürü

Misafirperverlik, cömertlik, yiğitlik, ahlak, diğerkâmlık gibi konuları kapsayan fütüvetname literatürü, İslam maliye sistemine kaynaklık edecek önemli bir kaynaktır. Bu kaynakta ele alınan ticari ve mali ahlak gibi konular ile günümüz modern iktisadi ve mali sistemde yer alan ticari ve mali ahlak arasında karşılaştırma yapmaya elverişli bir alandır (Orman, 2010:273).

2.4. İslam Tarihinde Maliye Sisteminin Dönemsel Gelişimi

Bir toplumun, bugünün anlaşılması ve geleceğe yönelik bir yolculuğun yapılabilmesi için o toplumun yaşadığı tecrübelerin iyi bilinmesi ve tarihi seyrinin incelenmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur. Bu zorunluluğun sağlanmasında maliye tarihi ise, o toplumun tarihi tecrübesini hayati bir cephesini temsil ettiği gibi tarihi mirasının büyük bir bölümünün anlaşılmasında da önemli bir görev yüklenmektedir (Duri, 1987:11).

Dünya üzerinde yaklaşık 1400 yıldır yer alan İslam dinine mensup bireylerin bugünü anlaması ve gelecekte de bu varlığını sürdürmesi için tarih sahnesindeki mali sistemi ve mali olaylar hakkındaki bilgi ve tecrübeleri incelenmelidir.

İslam dini 7. yüzyılın başlarında Arabistan'da doğmuş ve kısa bir sürede yayılmıştır. 632 yılına kadar ise tüm Arabistan toprakları İslam egemenliğine girmiştir. İslam dininin kısa sürede göstermiş olduğu bu başarı ile birlikte, 7. ve 8. yüzyılın başlarında gerçekleşen Müslüman fetihleri ile Mısır, Suriye, Filistin ve Kuzey Afrika gibi Akdeniz bölgesi ile Mezopotamya ve İran'ı bütünleştirmiştir. 11. yüzyıla gelindiğinde ise İslam dünyasının nüfusu 28 milyona ulaşmıştır. Nüfus sayısı ve hâkimiyet alanı gittikçe genişleyen İslam devletinde ortak yönetim, hukuk ve

ticaret⁶⁰ gibi birçok alanda birlik sağlanmıştır. Bu birliği sağlayan güç ise ortak dil olan Arapça olmuştur (Güran, 2011:88).

Böylesine geniş bir coğrafyaya yayılan ve büyük bir nüfusa sahip olan İslam dini medeniyetinin sahip olduğu sosyal, siyasi ve iktisadi birliktelik ve bütünlük, sadece İslam dünyasının esasını teşkil etmekle kalmayarak, Batı dünyasının da oluşumunda⁶¹ önemli bir yere sahip olmuştur (Tabakoğlu, 2013:104). Bundan dolayıdırki 14 asırlık bir geçmişe sahip olan İslam medeniyetinin tarihi süreçte uygulamış olduğu maliye sistemlerini ve politikalarını Hz. Peygamber (s.av.) döneminden başlayıp günümüze kadar incelenmesi gerekmektedir. Ancak bu tarihi süreci incelemeyen önce İslam dininden önceki dönemde Arabistan Yarımadasında hâkim olan maliye sistemi geleceği göstermesi açısından ele alınmalıdır.

2.4.1. İslam Öncesi Arap Yarımadasında Maliye Sistemi

Arap yarımadası, çöllerin hâkim olduğu bir coğrafyaya sahiptir. Ancak genel kabul olarak zannedildiği gibi çöllerle kapalı bir alan konumunda olmayıp; bu çöllerin varlığı sonucunda yarımadanın dış dünyaya kapalı bir yer olduğunu düşünmek doğru değildir (Erkal, 2009:31). Çünkü Arap yarımadasında birçok devlet kurulup varlığını sürdürmüştür. Böylesine çok devletin kurulmuş olması bölgede; siyasi, iktisadi, dini ve kültürel açıdan birçok zenginliğin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. İşte bu topraklarda bu kadar çok devletin ve zenginliğin ortaya çıkmasının en önemli nedeni ise; zengin toprak yapısından ziyade, tüm yörenin ticari yollar üzerinde olmasındandır (Tuğ, 1984:9). Büyük ticaret kervanlarının geçtiği bu yörenin insanları yöreye gelen ticaret erbapları ile sadece ticari ilişkiler içinde bulunmamış, ayrıca kültürel etkileşim içinde de olmuşlardır. Bu etkileşim kendini iktisadi, siyasi, dini ve mali konularda daha çok göstermiştir.

⁶⁰ Sağlanan bu birlikteliğin önemli sonuçlarından birisi kullanılan para biriminde olmuştur. İslam fetihlerinden önce Bizans bölgesinde altın, Sasani topraklarında ise gümüş paraların kullanıldığı tek metalli para sistemleri geçerliydi. Müslümanlar yapmış olduğu fetihlerden sonra bu sistemler bir süre kullandılar. Ancak 7. yüzyılın sonunda gerçekleştirilen para reformuyla 4.25 gramlık dinar adlı altın ve 2.97 gramlık dirhem adlı gümüş paralara dayalı çift metalli para sistemine geçildi. Yani para sistemi ile üç yüzyılı aşan bir süre parasal istikrar sağlandı. Müslümanların kullanmış olduğu bu para sistemi tüm dünyada büyük ilgi gördü ve yayıldı (Güran, 2011:89).

⁶¹ Bu tarihleri incelendiğimize Schumpeter'in "Büyük Boşluk" diye tarif ettiği bir dönemin aslında İslam medeniyeti ile kuşatıldığını ve bu kuşatmanın Batı dünyasını da etkilediğini görmüş olmaktadır (Savaş, 1999:131).

Tarihi belgelerde İslam öncesi dönem "*cahiliye dönemi*" diye adlandırılmaktadır. Cahiliye dönemi, sosyal, siyasal, dini, kültürel ve ekonomik hayatta yaşanan yozlaşmayı ifade etmektedir. Aksi takdirde Arap yarımadası, büsbütün medeniyetten uzak bir durumda değildi ve ayrıca bir devlet anlayışı hakimdi (Soylu, 2003:20). Bundan dolayı topluluk halinde yaşamak zorunda olan insana toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için yüklenen bir takım sorumluluklar Arap yarımadasında da hâkim olmuştur. Bu görevlerin başında vergiler gelmiştir (Tuğ, 1984:12).

İslam'dan evvel Arap yarımadasında alınan vergilerden ilki gümrük vergisidir. Gümrük vergisi ithalattan alınan ve oranı 1/10 oranında vergidir⁶² (Erkal, 2009:33). İkinci vergi türü, savaşta elde edilen ganimet vergisidir. Bu vergi kişinin elde ettiği ganimetten 1/4'ünü ordu kumandanına ödediği vergidir (Tuğ, 1984:17). Üçüncü vergi türü panayırlardaki alışveriş işleminden alınan ve oranı 1/10 olan panayır vergisidir. Bu vergi temelde panayırlarda ticaretin güvenli bir şekilde yapılması için alınmıştır (Erkal, 2009:33). Dördüncü vergi türü ise zenginlerden fakirlere verilen sa'lecilik⁶³ vergisidir. Bu vergi fakirleri zenginlerin malına ortak eden ve o maldan pay veren sosyal bir kurumdur (Soylu, 2003:28).

İslamiyet öncesi Arap yarımadasındaki maliye sisteminde yer alan bu vergiler dikkate alındığında, yörede ticari hayatın geniş bir alana yayıldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca maliye sisteminde yer alan diğer vergiler dikkate alındığında, toplumda; toplumsal adalet ve refah ilkesinin nispeten dikkate alındığı ve bu bağlamda vergilerin konulduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Tarih boyunca hemen hemen bütün medeniyetlerin oluşmasında ve varlığını devam ettirmesinde önemli bir konuma sahip olan din, İslamiyet öncesi Arap yarımadasında da önemli bir etki oluşturmuştur. Bu etkinin yaşandığı alanlar arasında maliye sistemi de bulunmuş ve önemli bir yer tutmuştur. Çünkü Arap yarımadası Semavi dinler açısından önemli bir konuma sahip olmuş ve bu da maliye

⁶² Ancak bölgeye hububat getiren kişilerden alınan gümrük vergisi oranı 1/20'dir (Erkal, 2009:33).

⁶³ Sa'luk, sözlükte fakir anlamındadır. Çeşitli sebeplerle kabilelerinden ayrılıp, çöle çekilen ve orada ayrı bir topluluk oluşturan şahıslardır. Bunların geçim kaynağını oluşturan gelir kaynağı ise bu vergilerdi (Soylu, 2003:28).

sistemi üzerinde büyük bir etkiye yol açmıştır. Bu nedenle bölgede din temelli bir maliye sistemi hâkim olmuştur. Yörede dine dayalı devlet yönetiminin hâkim olmasından dolayı yörenin devlet başkanları aynı zamanda en yüksek dini otorite kabul edilmiştir. Bu bakımdan bu devletlerdeki uygulanan vergilerde daha çok dini mahiyette olmuştur⁶⁴ (Tuğ, 1984:12-13). Bu dini vergilerden ilki "*rifade vergisidir*". Rifade vergisi, her sene hac mevsiminde Mekke'ye gelen hacılara büyük ziyafet vermek ve fakir hacıların ihtiyaçlarını karşılamak üzere Mekkelilerden alınan vergidir (Tuğ, 1984:16). Bu vergi vatandaşlarca aynı olarak ödenmektedir (Erkal, 2009:34). İkinci vergi türü "*Emval'ül Muhaccere*" adı altında alınan vergidir. Bu vergi, Kabe'yi ziyarete gelen yerli ve yabancı hacıların Kabe'ye takdim ettikleri eşyalardan oluşmaktadır⁶⁵. Bu eşyalar bir yerde toplanıp muhafaza edilmekte ve şehri tehdit eden bir durum olduğunda kullanılmaktadır. Üçüncü vergi türü ise, zemzem kuyusu memuru olarak gelen ya da hac elbisesi satmak için gelen hacılardan alınan ücretlerdir (Tuğ, 1984:16-17).

İslam öncesi Arap Yarımadası hakkında yapılan açıklamalar genel olarak değerlendirildiğinde; bu dönem İslam dini açısından "*Cahiliye Dönemi*" olarak ifade edilmesine rağmen; bu tanım yörede iktisadi, mali, sosyal ve hukuki işlemlerin ve kuralların yaygın olmamasından dolayı değil; yörede yaşanan yozlaşmadan kaynaklandığı belirtilmektedir. Bu bağlamda yörede bir maliye sistemi ve vergiler ağının varlığı ifade edilmekte; ayrıca yörede dini kuralların yaygın olması bu maliye sistemini ve vergileri şekillendirdiği ifade edilmektedir. Alınan vergilerin mahiyetleri ve kullanım alanları dikkate alındığında, bu durumun geçerliliği ortaya çıkmaktadır.

2.4.2. İslamiyet Sonrası Maliye Sistemi

İslam dini Arap yarımadasında kapsamlı bir devrimle ortaya çıkmıştır. Kabilecilik ve kabileye ait birçok kavramı ortadan kaldırarak onun yerine "ümme" kavramını getirmiştir. Kabileciliğin kökeninde olan bölünme, parçalanma gibi

⁶⁴ Örneğin zengin toprak sahiplerinin arazilerden elde ettikleri ürünlerin bir miktarını fakirlere dağıtırlardı. Ayrıca kalan ürünlerinin bir miktarını da Tanrı'ya ve putlara hediye ederlerdi (Tuğ, 1984:12).

⁶⁵ Bu eşyalara örnek olarak şunları sıralayabiliriz: Düşmandan alınan silahlar, turfanda mahsuller vb. (Tuğ,1984:17).

unsurların yerine birliği vurgulamış ve sosyal adalete önem vererek sömürüye son vermiştir (Duri, 1991:22). Böylece bireye ve belli bir zümreye ait bir mali sistem yerine tüm topluma fayda sağlayan bir maliye sistemi oluşturulmuştur. Bireyden çok topluma fayda sağlayan, sömürüden ziyade adalete önem veren bu mali sistemin temel unsurları Kuran-ı Kerim ve Hz. Peygamberin (s.a.v.) sünneti çerçevesinde meydana gelmiş, ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Dört Halife dönemindeki uygulamalar vasıtasıyla günümüze aktarılmıştır (Falay, 2000:30).

2.4.2.1. Hz. Peygamber (s.a.v.) Dönemi Maliye Sistemi

Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi genel olarak iki dönem şeklinde ele alınmaktadır: Birinci dönem hicretten evvelki Mekke dönemidir, ikinci dönem ise hicretten sonraki Medine dönemidir. Mekke dönemindeki esas amaç dinin anlatılması ve yayılması olmuş iken; Medine döneminde ise İslam dininin yayılmasıyla birlikte artık bir devlete ihtiyaç duyulmasıdır. Bu iki dönem arasındaki temel farklılık: Mekke döneminde devlet niteliğinde bir organizasyon bulunmaz iken; Medine döneminde ise ilk İslam devletinin kurulmuş olması ve maliye, bütçe gibi konularda sonraki dönemlere örnek teşkil edecek uygulamaların var olmasıdır (Yılmaz, 2011:209). Ayrıca dönemin incelenmesinde böyle bir ayırım yapılmasının diğer nedeni; Hicretten önceki Mekke döneminde Müslümanlar, Mekke şehir devletinin kanunlarına uyan, Mekke'de ki gayrimüslimlerden ayrı imana sahip olan bir durumda iken; hicretten sonra Medine döneminde durum farklılaşmaktadır. Artık burada çeşitli ırk ve inanış gruplarından meydana gelen topluluğun başına Hz. Peygamber (s.a.v.) geçmiş ve diğer alanlarda olduğu gibi maliye sistemini düzenleyen bir çok kuralda bu dönemde ortaya çıkmış bulunmaktadır (Tuğ, 1984:21).

İslam maliye sisteminin kamu gelirleri bölümünün önemli bir kalemini oluşturan ve Mekke döneminden sonraki dönemlerde Müslümanlar tarafından ödenmesi zorunlu⁶⁶ olacak olan zekâtın temelleri, farklı adlandırmalarla da olsa

⁶⁶ Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde yaşayan Salebe adında bir kişi çok zengindi. Zekât ayeti indirilip, gerekli şartları sağlayan tüm Müslümanların bu vergiyi ödemesi zorunlu hale gelmişti. Vergi memurları (amilleri) Salebe 'den bu verginin tahsili amacıyla gittiklerinde Salebe böyle bir verginin geçerli olmadığını ve bunu ödemeyeceğini bildirmişti. Bunun üzerine Tevbe Suresi 75-77. ayetleri

Mekke döneminde atılmıştır. Böylece daha İslam'ın ilk yıllarında Müslümanların dikkatleri mali konuların önemine çekilmiş ve bu konuda bilgilendirme yapılmıştır. Böylece inananların mali konularda bilinçlendirilmesi amaçlanmıştır (Erkal, 2009:35-36). Mekke döneminde inen ayetlerde; zekât⁶⁷, sadaka, infak gibi kavramlardan söz edilmiş ancak bunların oranları, miktarları hakkında bir sınır çizilmemiştir.

Mekke döneminde mali hususlara temas eden ayetler ve hadisler sadece inananları içine alan bir yapıya sahiptir. Mekke'de gerek ayet gerekse de hadis şeklinde ortaya konulan kurallar, inananlara İslam'ı ve İslam'ın esaslarını anlatmak gayesindedir. Bundan dolayı bu dönemde gayrimüslimlere hitap eden bir mali kural bulunmamaktadır. Ancak Medine dönemine geçildiğinde, mali konular artık sadece Müslümanlar için değil gayrimüslimler içinde geçerli olmakta olup; bu nedenle, Mekke döneminde uygulanan mali mükellefiyetlikler için Müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmaz iken; Medine döneminde bu ayrım rahatlıkla yapılabilmektedir (Tuğ, 1984:23-24; Erkal, 2009:45).

Hz. Peygamber (s.a.v.) ve diğer tüm Müslümanlar, Mekke'de ki zor şartlardan dolayı Medine'ye göç etmek zorunda kalmışlardır⁶⁸. Ancak artık Medine'de şartlar tamamen değişmiş ve burada bir devlet kurulmuştur. Ayrıca İslam devleti de gündün güne büyüme eğilimi sergilemiştir. Medine'de kurulan ve hızla büyüyen bu İslam devleti, daha önce var olan bir devletin devamı ya da bir hanedan değişikliği şeklinde olmamış; tüm insanlığa hitap eden ve İslam dininin esasları çerçevesinde kurulmuştur. Doğal olarak da böyle bir devlette, her kurum ilk defa tesis edilme durumu ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 2011:210-211). İşte bu sebepten dolayı, mali mükellefiyet konuları ele alınmış ve önemi belirtilmiştir. Yine bu dönemde Mekke döneminden farklı olarak müeyyideler getirilmiş ve mali bir teşkilat kurulmuştur.

nazil oldu. Bundan sonra Salebe bu vergiyi ödemeyi kabul etse de ne Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde nede sonraki halifeler döneminde (Salebe 'inin yaşadığı dönem boyunca) ondan bu vergi alınmadı (Köksal, 1987:270-272).

⁶⁷ Zekât, İslam dininin üzerine kurulduğu beş temel esastan biridir. Kuran'ın birçok ayetinde anılan zekât, namazla birlikte 26 yerde bahsedilmektedir. Zekâtın namazla anılması, zekâtın önemini ortaya koymaktadır. İslam inancında namaz insanın ruhunu, zekât ise malını temizler (Kazıcı, 2006:433-434).

⁶⁸ Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke'den Medine'ye hicret ederken ilk varış yeri olan Kuba'da cuma hutbesinde mali mükellefiyet konusu ele almıştır (Erkal, 2009:46).

Nisab, nisbet, mevzu gibi vergi unsurları oluşmuş ve ayrıca gayrimüslimlerden de cizye⁶⁹ adı altında bir vergi alınması belirtilmiştir (Erkal, 2009:45-46). Ayrıca bu dönemde vergi memurlarına birtakım isimler verilmiştir. Bu isimler; amil, musaddıq, aşir, makkas ve cabi şeklindedir. Bu isimlerden amil kelimesi Kuran'da yer alan ve "*vergi işlerinde çalışan görevliler*" anlamında olan ve yaygın kullanılan bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır (Falay, 2000:31).

Hız. Peygamber (s.a.v.) döneminde temelleri ortaya konulan İslam maliye sisteminin vergi anlayışının oluşmasında birtakım özellikler dikkat çekmekte olup; bu özellikler vergi sistemini derinden etkilemiştir. Bu özelliklerden bazıları şunlardır (Falay, 2000:31) :

- İhtiyaç fazlası,
- Yardımlaşma,
- Emek faktörü,
- Vergilerin ödeme şekli.

İslam maliye sisteminde vergi anlayışının temelinde ihtiyaç fazlası kavramı hâkimdir. Bu ihtiyaç sınırının aşılması durumunda vergi kavramı ortaya çıkmaktadır. İkinci özellik olan yardımlaşma konusunda ise, vergilerin toplanmasındaki esas amacın toplumda adaletin sağlanması ve refahın artırılmasına yönelik olarak ihtiyaç sahiplerinin gereksinimlerinin vergiler vasıtasıyla giderilmesini ifade etmektedir. Bu nedenle İslam dini gelir ve servet biriktirmeyi tasvip etmemekte ve servetin paylaşılmasını önermektedir. Üçüncü vergileme kuralı ise emek faktörüdür. Bu ilke gereğince üretimde veya elde edilen servette emeğin katkısına göre vergilendirme yapılmasını ortaya koymaktadır. Dördüncü ve son özellik ise konulan verginin türü hakkındadır. İslam maliye sisteminde temelde konulan vergiler doğrudan vergiler

⁶⁹ İslam hukuku gayrimüslimlerin İslam devletinin sınırları içinde yaşayabilmeleri için ortaya iki şart koymuştu; gayrimüslimler ya Müslüman olacaktı ya da cizye vermeleri gerekecekti. Devletin kendilerine sağladığı himaye karşılığında ödenen cizye vergisinin mükellefi erkeklerdi. Bu verginin ödenmesi durumunda gayrimüslimler askerlik vazifesinden muaf oluyorlardı ayrıca canlarının, mallarının ve dinlerinin korunmasında devlet tarafından yerine getiriliyordu. Bu sayede onların ibadethanelerine dokunulmuyor ve dinleri hakkında herhangi bir baskı yapılmıyordu. İslam devletinde gayrimüslimlere gösterilen bu hoşgörünün bir göstergesi olarak fetihler sırasında Yakubi ve Nasturi Hıristiyanlarının Bizans'a karşı Müslümanları desteklemesi olayıdır (Yiğit, 1995:101).

olmakta ve vergilerin mükellefler tarafından ödenmesi esas alınarak, dolaylı vergilere yer verilmektedir (Falay, 2000:31).

Bu özelliklerden dolayı İslam maliye sisteminde vergilere büyük önem atfedilmiştir, ancak vergiler nihai bir amaç olarak görülmemiş tam aksine bir araç olarak kullanılmıştır. Bunun örneklerini Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi uygulamalarında net olarak görmek mümkündür. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in diğer kabile ve ülke liderlerine yazmış olduğu mektuplarda bu aracın nasıl kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Necran Hıristiyanlarına ve Necran Piskoposlarına yazdığı mektup şu ifadeleri içermektedir (Hamidullah, 1997:194):

*"Muhammed Resulullah'tan, Necran Piskoposlarına.
İbrahim, İshak ve Yakub'un Yaratana adıyla.
Sizi kullara tapmak yerine Allah'a tapmaya çağırıyorum. Kullara yanaşma yerine,
Allah'a yanaşmaya çağırıyorum. Karşı gelerseniz, cizye vardır. (Cizyeyi) kabul
etmezseniz, size savaş açarım."*

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Bahreyn bölgesinden Esbezilere yazdığı mektup şu şekildedir (Hamidullah, 1997:171):

"... Sizden kim Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna tanıklık eder, kıblemize yönelir ve kestiklerimizden yerse, bizimle aynı hak ve yükümlülüklerle sahip olur. Kim kabul etmezse, cizye ödeyecektir: Can güvenliği açısından cizye, erkek ve kadına bir dinardır. Kim kaçınırsa, Allah ve peygamberine savaş açsın (açmış demektir)..."

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Rum İmparatoruna yazdığı mektup şu şekildedir (Hamidullah, 1997:123):

*"Allah'ın elçisi Muhammed'den Rum'un sahibine,
Seni İslam'a çağırıyorum. Eğer Müslüman olursan, sana Müslümanların hak ve ödevleri vardır. İslam'a girmezsen, cizye ver. Çünkü Yüce Allah şöyle buyuruyor:
"Kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve peygamberinin haram kıldığını haram tanımayan ve hak dini kabul etmeyenlerle kendi elleriyle ve boyun eğerek cizye verinceye kadar savaşın."
Aksi halde, halk ile İslam arasına girme ki Müslüman olsunlar ya da cizye versinler."*

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bulunduğu yörede yaşayan insanlara ve onların kabile reislerine/devlet başkanlarına göndermiş olduğu mektuplarda, asıl amacın İslam'ın yayılması olduğu, İslam'ı kabul edenlerden haraç, cizye gibi vergilerin alınmayacağını ortaya koyulmuştur.

İslam dininde vergilerin amaç olarak değil araç olarak kullanıldığının ikinci örneği ise Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Hıristiyanlarla yaptığı antlaşma metninde ortaya çıkmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Hıristiyanlarla yaptığı antlaşma şu şekildedir (Hamidullah, 1997:414):

"... Rahiplere, piskoposlara ve kendini ibadete verenlere cizye veya yükümlülük yoktur. Onların zimmetini ben koruyacağım, nerede olursa olsunlar, ister karada veya denizde, ister doğuda veya batıda, ister kuzeyde veya güneyde. Onlar her türlü kötülüğe karşı benim zimmetimde, misakımda ve emanımdadır. Dağlarda veya mübarek yerlerde ibadete çekilenler de böyledir. Ektikleri için bir şey gerekmez... Savaşa çıkma yükümlülükleri yoktur, cizye yükümlülükleri yoktur..."

Bu antlaşma, İslam dininin diğer dinlere, inançlara göstermiş olduğu saygı ve hoşgörünün neticesidir. Burada din adamlarından ve kendini ibadete adayan kişilerden vergi alınmayacağı belirtilerek, İslam dininin diğer inançlara göstermiş olduğu saygı ve hoşgörünün mali konuların ötesinde olduğu ortaya konulmaktadır. Ayrıca bu durum İslam maliye sisteminde yer alan istisna ve muafiyetler hakkında önemli bilgiler içermektedir.

İslam dininde vergilerin amaç olarak değil araç olarak kullanıldığı üçüncü örneği ise, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Müslüman olan İran'daki Kazvin Halkından Zakan Oğullarına yazdığı mektupta ortaya çıkmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Müslüman olan Zakan Oğullarına gönderdiği mektup şu şekildedir (Hamidullah, 1997:420-421):

"... Otuz tane zırh, kırk tane deve ödünç vermekle yükümlüsünüz. Resulullah Yemen'i fethederse, bunları size geri verecektir. Bundan sonra, canlarınız, mallarınız ve çocuklarınız konusunda Allah'ın ve peygamberinin zimmetine mazhar olacaksınız. Size öşür (haraç, cizye) ve angarya yoktur..."

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Zakan Oğullarına yazdığı bu mektupta, Zakan Oğullarının Müslüman olmasından dolayı onlara artık haraç ve cizye gibi vergilerin yüklenemeyeceği ve ayrıca angaryanın dahi yaptırılmayacağı belirterek İslam'a girmenin önemini ortaya konulmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi ile birlikte İslam maliye sisteminin temelini oluşturan vergiler ve bu vergilerin sarf yerlerinin İslam'ın asli kaynaklarında belirli

olması, ortaya bütçe kavramının ve hazine idaresinin⁷⁰ kendiliğinden çıkmasına olanak sağlamıştır (Yeniçeri, 1984:46). Bu nedenle İslam'ın ilk dönemlerinden beri devlet kademesinde bir hazine idaresi mevcut olmuş ve bu idare Beytülmal olarak varlığını sürdürmüştür. Beytülmal idaresinin başında ise Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.)'e yardımcı olarak Hz. Ebubekir, amiller (vergi memurları), aşirler (gümrük memurları), sailer (haraç memurları), cabiler (cizye memurları) bulunmuş ve idareciliğini yapmıştır (Akgündüz ve Öztürk, 1994:443).

Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde temelleri atılan ve Hz. Ömer döneminde kurumsallaştırılan hazine/bütçe idaresinin gelir ve gider kalemleri Tablo 2.1'de gösterilmiştir (Yeniçeri, 1984, 43-88; Akgündüz ve Öztürk, 1994:443):

⁷⁰ Birçok kaynakta beytülmalin Hz. Ömer döneminde ortaya çıktığı ifade edilir. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki uygulamalara ve hadiselerle bakıldığında, beytülmalin Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından ihdas edildiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Hz. Ömer döneminde meydana gelen durum ise beytülmalin geniş bir teşkilata kavuşturulması ve kurumsallaştırılması olmuştur (Yeniçeri, 1984:46).

Tablo 2.1: Hz. Peygamber (s.a.v.) Döneminde Ortaya Konulan Bütçe Gelir ve Gider Kalemleri

GRUPLAR	GELİRLER	GİDERLER
I. GRUP (Beytülmal-i Zekat)	<ul style="list-style-type: none"> • Hayvanların Zekâtı • Öşürler • Müslüman Tüccarlardan Alınan Gümrük Vergileri 	<ul style="list-style-type: none"> • Fakirler • Miskinler • Amiller • Kuran-ı Kerim'de Sayılan Yerler
II. GRUP (Beytülmal-i Haraç)	<ul style="list-style-type: none"> • Harac • Cizye • Emaretlerden Alınan Vergi • Müslüman Olmayan Tüccarlardan Alınan Gümrük Vergileri 	<ul style="list-style-type: none"> • Köleler • Borçlular • Gaziler • Garipler ve Muhtaçlar • Ordu Harcamaları • Bütün Memurlara Yapılan Ödemeler
III. GRUP (Beytülmal-i Ganaim)	<ul style="list-style-type: none"> • Ganimetler • Madenler • Definelere Alınan Paylar (Hums) 	<ul style="list-style-type: none"> • Eğitim Hizmetleri • Askeri Harcamalar • Hayır Müesseseleri Harcamaları • Bayındırlık Hizmetleri Harcamaları • Kuran-ı Kerim'de Sayılan Yerler
IV. GRUP (Beytülmal-i Zıya)	<ul style="list-style-type: none"> • Lukata • Yave • Tereke 	<ul style="list-style-type: none"> • Hastahane Giderleri • Hasta ve Muhtaçların Masrafları • Çalışmayanların İaşesi ve Bunların Masrafları

Kaynak: Tablo 2.1, Ahmet Akgündüz ve Said Öztürk (1999), *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul; Celal Yeniçeri (1984); *İslam'da Devlet Bütçesi*, Şamil Yayınevi, İstanbul ve S. A. Sıddıki (1980), *İslam Devletinde Mali Yapı*, (Çev.: Rasim Özdenören), Fikir Yayınları, İstanbul kaynaklarından yazar tarafından oluşturulmuştur.

İslam maliye sisteminde bütçenin gelir ve gider kalemlerini ifade eden Tablo 2.1, İslam maliye sisteminin gelirlerinin neler olduğunu ve bu gelirlerin nerelere kullanılacağını ortaya koymaktadır. Ayrıca Tablo 2.1'de yer alan gelir ve gider kalemlerinin bizzat Kuran-ı Kerim'de yer alması ve her grubun kendi içerisinde gelir ve gider kalemlerine ayrılması İslam maliye sisteminde tahsis ilkesinin geçerli olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte bu gelir kalemlerinin genel itibarıyla toplumda yer alan düşük gelirli gruplara harcanmasını belirtmesinden dolayı, maliye

sisteminin esas amacının toplumda sosyal adaletin ve refahın sağlanması olduğunu ortaya koymaktadır (Yeniçeri, 1984:193-194).

İslam dini ortaya çıktığı topraklarda o yörenin tüm siyasi, kültürel ve iktisadi hayatını topyekûn dışlamamakta, aksine eski kültürlerle ve medeniyetlere ait olan ve topluma faydası bulunan kurumların devam etmesine olanak sağlamaktadır. Ancak bazı kuralları ise ortadan kaldırma yoluna gitmektedir. Bu uygulamalardan maliye alanı ile ilgili olan en önemli mevzu ise İslam'dan evvelki devletlerde devletin geliri devlet reisinin yahut kabile başkanının şahsi malı sayılırdı. İslam ile birlikte bu kural yasaklanmıştır. İslam devletinin önemli bir geliri olan zekât, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ve ailesine haram kabul edilmişti⁷¹ (Yılmaz, 2011:209; Hamidullah, 1997:250). Ayrıca İslam devletinde vergilerin mükellefleri diğer devletlerin vergi sisteminde yer alan vergi mükellefleri konusunda temel bir farklılık bulunmaktadır. İslam devletinde Müslümanların verecekleri vergiler ile Müslüman olmayanların vereceği vergiler farklıdır. Çünkü İslam dini vergileri bir ibadet olarak kabul etmemekte ve bu vergilere Müslüman olmayanların tabi tutulması yasak kabul edilmektedir. Bundan dolayı Müslüman olmayan bir kişinin "zekât" vermesi mümkün değildir (Kazıcı, 2006:433).

2.4.2.2. Dört Halife Dönemi Maliye Sistemi

Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken hem peygamber olarak Allah'tan aldığı vahyi insanlara tebliğ etmiş hem de Müslümanların dünyevi işlerini düzene koymuş, hukuki ihtilaflarını çözmüş, siyasi birliğin tamamlanmasından sonra devlet başkanlığı ve ordu kumandanlığı görevlerini üstlenmiştir (Özcan, 1998:539). Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra ise Müslümanlar yönetim sorunuyla karşı karşıya kalmış ve İslam dünyası bu sorunu Hilafet⁷² kurumuyla çözüme kavuşturmuştur (Hamidullah, 2007:80).

⁷¹ Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Yemen ve Hadramut Bölgesinden Hemdanlı Şeyh Umeyr'e yazdığı mektupta "... Sadaka, ne Muhammed'e ne de onun ehl-i beytine helaldir. O sizin mallarınızdan Müslümanların yoksullarına ödediğiniz bir zekâttır..." (Hamidullah, 1997:250).

⁷² İslam tarihinde devlet başkanlığı kurumu olan hilafet, sözlükte "birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek" gibi anlamlara gelen hilafet kelimesi, terim olarak İslam devletlerinde Hz.

İslam dünyasında, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra ortaya çıkan halifelik, asırlarca İslam toplumunun fikri, idari, sosyal, siyasi ve iktisadi gelişmesinde rol oynayan önemli bir müessese olmuştur (Kazıcı, 2006:93). Hilafet, ilkeleri ve yetkileriyle İslami bir kurum olarak ortaya çıkmıştır (Duri, 1991:26). Bu kurumun ilk yöneticisi ise Hz. Ebu Bekir olmuştur. İçinde veraset unsuru bulundurmeyen ve tamamen seçim usulü ile hilafet makamına getirilen Hz. Ebu Bekir ve ondan sonra gelen Raşid halifeler, İslam dininin yayılmasında önemli görevler ifa etmişlerdir.

İslam dünyasında yönetim sorununu ortadan kaldıran hilafet makamı, İslam dünyasına büyük katkılar sağlamıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde 3 milyon km²'yi aşan topraklara, Dört Halife döneminde 10 milyon km² daha toprak ilave edilmiş ve böylece İslam dünyası Çin'den İspanya'ya kadar uzanan geniş bir ülkeye sahip olmuştur (Tabakoğlu, 2013:126). Bu gelişme sadece ülkenin yüzölçümünün artması adına değil diğer tüm alanlarda da kendini göstermiştir. Bu alanların başında şüphesiz maliye sistemi de gelmektedir. Bu dönem İslam maliye sisteminin gelişme dönemidir. Yine bu dönemde, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde temeli atılan kurumlar sistemleştirilmiş, belli esaslara bağlanmış ve geliştirilmiştir (Yılmaz, 2011:220).

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra ilk halife Hz. Ebu Bekir olmuştur. Hz. Ebu Bekir döneminde ayrılıkçı ve geriye dönücü hareketler ortaya çıkmış ve O'nun döneminde ortaya çıkan en önemli konular arasında dinden dönme faaliyeti olarak tanımlanan irtidat hareketleri olmuştur (Tabakoğlu, 2013:126). Bu irtidat hareketleri Arap yarımadasının bazı yörelerinde yaygınlaşmıştır. Buradaki insanlar "*Biz namazımızı kılarız, fakat zekât vermeyiz*" demişlerdir. Çünkü zekâtın Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında geçerli olduğunu ve artık geçerli olmadığını söylemişlerdir. Bu ifadeyle dinin bir bölümünü kabul edip, diğer bölümünü reddetmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir "*Vallahi namazla zekâtı birbirinden ayıranlara karşı savaşırım; zekât malın hakkıdır. Vallahi Resulullah (s.a.v.)'e verdikleri bir deve yularını dahi bana vermekten imtina etseler bu yüzden onlarla*

Peygamber (s.a.v.)'den sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade eder. Halife de "bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse" anlamındadır (Özcan, 1998:539).

savaşırum" demiştir (Rudani, 1996:7). Hz. Ebu Bekir'in "zekat vermeyiz" diyenlere karşı ortaya koymuş olduğu bu tavır, zekat kurumunun önemini net bir şekilde ortaya çıkarmıştır (Erkal, 2009:91-93). Bu tutum karşısında "zekâtın artık geçerli olmadığını" söyleyen gruplar bu iddialarından vazgeçmiş ve Hz. Ebu Bekir yeniden birliği sağlanmıştır (Yılmaz, 2011:221).

Hz. Ebu Bekir'in vefatından sonra halife olarak Hz. Ömer belirlenmiştir. Hz. Ömer zamanında devlet sınırları genişleme eğilimi göstermiş ve büyüyen İslam devleti kurumları için yenilikler ihdas edilmiştir. Bu kurumların başında gelen alan ise kamu maliyesidir. Bu dönemde maliye sistemi açısından divanlar kurulmuş ve buradan halka maaşlar ödenmiştir⁷³ (Yılmaz, 2011: 222). Aslında Hz. Peygamber (s.a.v.)'in döneminden beri ihtiyaç sahiplerine devlet hazinesinden yardım yapılması kuralı ortaya konulmuş ise de, Hz. Ömer bunu sistemleştirmiş ihtiyaç sahiplerini derecelendirmiştir (Tabakoğlu, 2013:128).

Hz. Ömer döneminde yapılan ve toplumda sosyal adaleti sağlamaya yönelik olan bu ödemeler, maliye sisteminde yer alan transfer harcamalarının önemini ortaya koymaktadır. Yapılan bu transfer harcamaları vasıtasıyla toplumda adaletsiz bir gelir dağılımı engellenmiş ve sosyal refah devletinin gerekliliği ortaya konulmuştur.

Halifeliği döneminde adaleti⁷⁴ ile öne çıkan Hz. Ömer, vergi memurlarının seçimi konusunda çok hassas davranmıştır. Hz. Ömer, vergi memurlarını (amillerini) takvası ile tanınan kabiliyetli kişilerden seçmiş ve memuru göreve atamadan önce şuranın (danışma kurulunun) görüşlerine başvurmuştur. Böylece halife, maliye sisteminin önemli bir parçasını oluşturan vergi memurlarının seçilmesinde liyakat kuralına uyulmasının gerekliliğini ve adil bir vergi sisteminin kurulmasının önemini ortaya koymuştur. Ayrıca Hz. Ömer, vergi memurlarını sık sık kontrol ettirir ve her sene hac mevsiminde, Mekke'de "temyiz mahkemesi" tarzında bir çeşit mahkeme kurarak memurlarla halkı yüzleştirmiş ve ortaya adaletsiz bir durumun çıkması

⁷³ Bu maaşların, yardımların kimlere ve hangi miktarlarda yapıldığı hakkında bilgiler için: Faruk Yılmaz *"İslam Ekonomi Felsefesi"* ve Ahmet Tabakoğlu *"İslam İktisadına Giriş"* kitapları.

⁷⁴ Hz. Ömer devrinde Irak vergileri 1 milyon ukiye olarak toplanırdı. Sonra Kufelilerden on, Basralılardan da on kişi çağırır, dörder dörder sıralar, bu malların helal olduğuna, bir Müslüman veya zimmeden haksız olarak alınmadığına şahadet ettirirdi. Aksi halde kabul etmezdi (Ebu Yusuf, 1973:188).

engellenmiştir (Erkal, 2009:93-94). Ayrıca kurulan bu mahkeme yoluyla haksız uygulamaların ve mükelleflerden fazla vergi tahsil etmenin önüne geçilmiştir.

Hiz. Ömer'in vefatından sonra halife olarak Hiz. Osman seçilmiştir⁷⁵. Hiz. Osman döneminde İslam dünyası hızlı bir coğrafi büyümeyle karşılaşmıştır. Hicretin 26. yılında İslam ordusu Avrupa'da İspanya'ya giderken diğer taraftan da başka bir ordu Çin'e ulaşmıştır. Bu iki nokta arasındaki tüm sınırlar İslam devletinin sınırlarını oluşturmuş ve böylesine geniş sınırlara ulaşan İslam devleti hazine bakımından da dünyanın en büyük hazinesine sahip bir konuma yükseltmiştir⁷⁶. Bu dönemde böylesine zengin bir hazineye sahip olan İslam devletinde, zekâtların toplanması usulünde de değişikliğe gidilmiştir. Önceki iki halife döneminde devlet eliyle toplanan zekât, Hiz. Osman döneminde artık devlete doğrudan ödenmeyecek, bu zekâtların verilmesi gereken yerlere bizzat vatandaşlar tarafından dağıtıldığı bir usule geçilmiştir. (Yılmaz, 2011:220-226).

Zekât, Hiz. Peygamber (s.a.v), Hiz. Ebu Bekir ve Hiz. Ömer dönemlerinde devlet memurları tarafından toplanmıştır. Ancak Hiz. Osman döneminde zekâtın devlet eliyle toplanması usulünden vazgeçilmiştir. Ancak burada zekâtın o günkü anlamı ile günümüzdeki zekât kavramı arasındaki farklılığı belirtmek gerekir. Günümüzde zekâtın anlaşılacak şey, bireyin sahip olduğu belli bir miktar paranın üzerinden belli bir zamanın geçmesi sonucunda bu paranın %2,5'inin verilmesi durumudur. Lakin Hiz. Peygamber (s.a.v.) ve ilk iki halife dönemlerinde zekâtın kapsamı daha geniş bir şekilde ele alınmış ve şöyle sıralanmıştır (Hamidullah, 2007:124) :

- Tüccarların ödediği vergi "Tüccar Zekâtı",
- Ziraatçıların ödediği "Toprak Zekâtı" (Zekatu'l Ard),
- Madenlerin işletilmesinden dolayı ödenen zekât "Maden Zekâtı" (Zekatu'l Meadin),

⁷⁵ Hiz. Osman dönemi için "Pederşahi" ifadesi kullanılmaktadır. Yani O, bir baba gibi görülür ve O'nun döneminde ülkenin zenginliğinden dolayı birçok vergi ilga edilmiştir (Hamidullah, 2007:124).

⁷⁶ Bu dönemde devlet memurlarına 100 dirhem zam yapılmış, herkese maaş dağıtmaya başlanmış ve tüm bunların yanı sıra ayrıca halka yemek dağıtımı da yapılmaktaydı (Yılmaz, 2011:220).

- Koyun, deve gibi sürülerden "Hayvan Zekâtı" (Zekatu'ul Mevaşi)

Ayrıca kervanların getirdiği mallar üzerinden de zekât alınmıştır. O dönemde zekât tüm bunların toplamı olarak kabul edilmiştir. Günümüzde zekât denilen konu ise o zamanda zekâtı fakat bu zekât çeşitlerinden sadece birisini oluşturmaktaydı. Hz. Osman dönemine gelindiğinde İslam devleti geniş topraklara yayılmış ve zengin bir hazineye sahip olmuş durumdaydı. Bundan dolayı günümüzde yaygın olarak bilinen zekâtın devlet tarafından toplanılmayacağı ve bunu vatandaşların bizzat istedikleri yerlere verebilecekleri belirtilmişti. İşte bu tarihten itibaren, sadece bu şekilde verilenlere zekât denilmiş, diğer türleri ise vergi ve gümrük isimleriyle anılmıştır (Hamidullah, 2007:124-126).

Hz. Osman'dan sonra halifeliğe Hz. Ali geçmiştir. Hz. Ali dönemi karışıklıklarla geçmiş olmasından dolayı bu dönemde maliyeye ilişkin gelişmelere rastlamak mümkün değildir (Yılmaz, 2011:226). Hz. Ali döneminde yaşanan sorunlar neticesinde halifelik Emevi devletine geçmiş olup, saltanat sistemine bürünmüştür (Tabakoğlu, 2013:130).

Dört Halife Dönemindeki maliye sistemi genel olarak değerlendirildiğinde öncelikle Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından ortaya konulan İslam maliye sistemine esas olarak uyum sağlanmış olup; ayrıca ortaya konulan bu sistem gerek nüfusun artması gerekse de gelir ve giderlerin artmasından dolayı geliştirilmiştir. Bu gelişmelerin başında, Hz. Ömer döneminde kurumsallaştırılan maliye divanlar gelmektedir. Bu divanlar vasıtasıyla mali yapı nizama kavuşturulmuş ve kurumsallaştırılmıştır. Dört Halife döneminde maliye alanında dikkate şayan olan bir diğer düzenleme ise kamu gelirlerinde yaşanan yüksek artıştan dolayı İslam maliye sisteminde gerek sosyal adalete gerekse de toplumsal refaha attettiği önemin ortaya çıkmış olmasıdır. Bu dönemde toplumda yer alan düşük gelirli gruplara gelir aktarımı sağlanmış ve hazineden belirli bir ödeme yapılması sistemleştirilmiş ve günümüz anlamında bir transfer harcaması oluşturulmuştur. Bu dönemde maliye alanında ortaya çıkan son düzenleme ise; devletin, maliye idaresine ve maliye idaresinin işleyişine kazandırdığı görevlerdir. Dört Halife döneminde mali idarenin işleyişini sağlayan ve devletin halka açılan penceresi olan vergi memurlarının

seçilmesinde büyük hassasiyet gösterilmiş ve vergi memuru olacak kişinin seçilmesinde danışma sistemi ortaya konulmuştur. Ayrıca bu vergi memurlarının vergi tahsili esnasında mükelleflere nasıl davranmaları konusunda düzenlemeler yapılmış ve vergi memurlarının adaletli, dürüst ve güvenilir olmaları gereği ortaya konulmuştur. Son olarak vergi memurlarının topladıkları gelir miktarı ve vergi gelirlerin toplanması sırasında mükelleflere nasıl davrandıklarının tespit edilmesi amacıyla vergi temyiz mahkemeleri kurulmuş ve vergi mükellefleri ile vergi memurları burada yüzleştirilmiştir. Böylece adaletsiz bir maliye sisteminin oluşması engellenmiştir.

2.4.2.3. Emeviler Dönemi Maliye Sistemi

İslam tarihinde Emevi ismiyle iki devlet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 661'de kurulup 750'de sona eren Şam Emevi devleti iken, ikincisi de 756'da kurulup 1031'de sona eren Endülüs Emevileri devletidir (Baltacı, 2007:54). Her iki devlette İslam tarihinde önemli bir yere sahip olmasına karşın, çalışmamızda maliye tarihi açısından ele alacağımız devlet, Şam Emevi devletidir.

Dört Halife döneminden sonra Suriye'nin Dımaşk (Şam) kentinde kurulan ve İslam tarihinin ilk hanedan devleti olan Emeviler devleti, adını mensup olduğu kabileden almıştır. Bu devletin kuruculuğunu ise Hz. Muaviye yapmıştır. Hz. Muaviye, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde devletin önemli kademelerinde görevlere getirilmiş, Hz. Ömer döneminde Dımaşk valiliğine, Hz. Osman döneminde ise Suriye valiliği görevine atanmıştır (Yiğit, 1995:87-88). Hz. Ali'nin vefatından sonra halife Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan seçilse de Hz. Hasan bu karardan vazgeçerek, Hz. Muaviye'yi halife olarak kabul etmiştir. Böylece Hz. Muaviye yaklaşık 90 yıl Müslümanları yönetecek olan Emeviler devletini kurmuştur (Yılmaz, 2011:227).

İslam tarihi açısından Emeviler dönemi birçok eleştiriye açık olan ve üzerinde şiddetli tartışmaların yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde Emevilerin İslam'ın hakikatinden uzaklaşması ve İslam'ın kaidelerinin uygulanmamasından dolayı bu döneme "Fetret Dönemi" adı verilmiştir (Aksun ve Hilmi, 1982:303-308). Söz

konusu Fetret Dönemi, İslam'ın ilk parlak döneminden birtakım sapma hareketlerinin bulunduğu bir dönemdir. Bu dönemde diğer tüm konularda olduğu gibi mali konularda da birçok uygulamada İslam esaslarından uzaklaşıldığı gözlemlenmiştir⁷⁷ (Yılmaz, 2011:230). Bu sapma faaliyetlerinin en temel örneği ise vergi sisteminde yapılan usulsüz uygulamalardır. Vergi alanında yapılan usulsüz uygulamaları şu şekilde sıralamak mümkündür (Yiğit, 1995:102):

- Ekilen ve ekilmeyen tüm araziler üzerine vergi konulması,
- Eski Sasani geleneklerinde var olan Nevruz ve Mihrican günlerinde halifeye değerli hediyelerin takdim edilmesi,
- Resmi müracaatlarda kullanılan kâğıtlardan bedel alınması,
- Evlenenlerden para alınması gibi ek vergiler konulması.

Bu dönemde ayrıca İslam vergi hukukunda önemli bir yeri olan cizyede mükellefiyet durumu değişikliğe uğramıştır. İslam vergi hukukunda cizye mükellefi olan gayrimüslimler, Müslüman oldukları takdirde bu vergiyi ödemekten muaf tutulmaktaydılar. Emevi döneminde İslam dini, gayrimüslimler arasında hızla yayılmasıyla; bu dönemde Hıristiyanlar, Yahudiler, Mecusiler, Sabii ve Samirlerin İslam dinini kabul etmeleri sonucunda, hazine gelirlerinde önemli düşüşler meydana gelmiştir. Bu duruma karşılık olarak Emeviler döneminde Müslüman olan ve mevali (Arap olmayan köle) sınıfına giren tüm kesimden cizye vergisinin alınması kararlaştırılmıştır (Yiğit, 1995:102).

Emeviler döneminde yapılan bir diğer İslam'dan sapma faaliyeti ise yabancı tüccarların getirdiği mallardan alınan onda birlik verginin iki defa alınması durumu gelmektedir. Bu vergi daha önceki dönemlerde yılda bir kez alınmasına rağmen,

⁷⁷ Emeviler dönemi hakkında eleştirilerin yoğun olmasına karşın bu dönem içinde özellikle Hz. Muaviye'nin devlet idareciliği hakkında olumlu tespitlerde yer almaktadır. Hz. Muaviye'nin Hz. Ömer zamanında başlatılan merkezi otoriteyi güçlendirme çalışmaları ve bunda başarılı olması örnek olarak gösterilmektedir (Baltacı, 2007:54). Hz. Muaviye'ye yapmış olduğu önemli faaliyetlerle büyük bir devlet adamı olduğunu ortaya koymuştur. Tarihçiler onu İslam tarihinde ilk defa "*devlet arşiv dairesi*" ve "*posta teşkilatını*" tesis eden kişi olarak gösterirler. Bu posta teşkilatı daha sonraki dönemlerde İslam devletinin çeşitli bölgelerini birbirine bağlayan mükemmel bir sistem olarak geliştirilmiştir (Hitti, 2011:274).

Emeviler döneminde bu kurala riayet edilmemiş ve bir yıl içerisinde birden fazla vergi alınması durumu ortaya çıkmıştır (Yiğit, 1995:103). Bu durum maliye sisteminde çifte vergilendirmeye yol açmıştır. Ancak İslam maliye sisteminde çifte vergilendirme yasak kabul edilmiştir. Bir dönemde bir kaynak üzerinde yalnız bir kere vergi alınması gerekirken; Emeviler döneminde bu kurala edilmemiş ve çifte vergilendirme yoluna gidilmiştir. Bu uygulama Emeviler döneminde İslam maliye sisteminde yaşanan sapmayı ve bu dönemde yaşanan adaletsizliği ortaya koymaktadır.

Halife Ömer bin Abdülaziz döneminde⁷⁸ maliye sisteminde köklü değişiklikler meydana gelmiş ve büyük bir mali reform gerçekleştirilmiştir (Tabakoğlu, 2013:133). Emeviler döneminde iyi bir maliye sistemi oluşturulamadığı gibi ayrıca İslam'ın prensiplerinden de zaman zaman sapmalar meydana gelmiştir (Yılmaz, 2011:233). Ömer bin Abdülaziz döneminde ise, kendinden önceki dönemlerde bozulan bu maliye sistemini tekrar İslami kurallar çerçevesinde dizayn edilmiştir. Böylece Emeviler döneminde uygulanan Mevali politikasına son vererek, Arap olmayan Müslümanlardan alınan vergileri ortadan kaldırmış ve tüm Müslümanlar eşit duruma getirilmiştir. Ayrıca gayrimüslimlere de İslam hukukundan kaynaklanan tüm haklarına da riayet edilmiş ve vergileme konusunda da bu sınır aşılmamıştır (Yiğit, 1995:92; Aycan, 1999:167).

Adaletle hükmetmesi ve İslam'ın esaslarını uygulaması bakımından ikinci halife Hz. Ömer ile ilişkilendirilen Ömer bin Abdülaziz halife olduktan sonra maliye sisteminin önemli gelir kalemlerinden olan, vergiler konusuna büyük önem vermiştir. Gerek valilere yazdığı mektuplarda gerekse de vergi amillerine bildirilen kurallarla maliye ve vergi alanında ne kadar hassas olduğunu ortaya koymuştur. Bu hassasiyetini vergi memuru Abdülhamit bin Abdurrahman'a vergilerin toplanması

⁷⁸ Ömer bin Abdülaziz halife olduktan sonra, eşine *"Eğer benimle birlikte yaşamak istersen zinet ve mücevherlerini devlet hazinesine teslim etmelisin. Onlar senin yanında iken ben seninle beraber olamam"* demiştir. Bunun üzerine eşi sahip olduğu bu eşyaları devlet hazinesine teslim etmiş ve Hz. Ömer gibi devlet hazinesinde nafaka alarak yaşamını idame ettirmiştir. Hazineden aldığı bu nafaka pek cüzi miktarda olup, rivayete göre iki dirhemden ibaretmiş (Cevdet, 1994:713-714). Halife Ömer bin Abdülaziz hakkında daha fazla malumat ve Halife olduktan sonra ki hayatı için Ebu Yusuf'un Kitabı'l Haraç kitabının 45-47. sayfalarına bakınız.

hususunda göndermiş olduğu mektupta şu ifadelerle belirtmiştir (Ebu Yusuf, 1973:146):

"Araziye bak, onu imar etmeye çalış, imar edilmiş araziye onun harap olmasına sebep olacak vergi koyma. Keza harap araziye de, imar edilene konan vergiyi koyma. İmar edilmiş arazilere bak. Ne miktar vergiye tahammülü varsa o kadar vergi al. İmar edilinceye kadar o arazinin imar edilmesine yardımcı ol. Hiç ekin ekilmeyen araziden bir şey alma. İmar edilmiş münbit⁷⁹ arazi mükelleflerinden vergi aldığın zaman onlara yumuşak davran ve daima sakin ol".

Halife tarafından vergi memuruna gönderilen bu mektupta, vergilendirmede uygunluk ilkesine uyulması gerektiğini belirtmektedir. Yani kural çerçevesinde vergilerin, mükelleflerden en uygun zaman ve biçimde alınması (Akdoğan, 2009:211) ve alınan verginin mükellefe bir yük oluşturmaması gerektiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca vergi mükellefinin özel durumunun göz önüne alınmasını ve vergi kaynağının kurutulmaması gerektiğini tavsiye etmektedir. Böylece mükelleften optimal bir vergi gelirinin alınmasının gerekliliğin ifade etmiş bulunmaktadır.

"... Nevruz ve Mihrican günlerinde İranlıların krallarına takdim etmekte oldukları hediyeleri kabul etmemeni; haraç defterlerine yazma ücreti, haberleşme masrafı, zekât memurlarının kira ve otel masrafları, evlenme vergisi almamanı emrediyorum. Ayrıca sahibi Müslüman olan arazilerden haraç alma."

Vergi memuru Abdülhamit bin Abdurrahman'a yazılan bu mektupta, İslam dininde yasak olmasına rağmen bu kurala uymayan Emevilerin yapmış olduğu hataları düzeltmek maksadıyla; öncelikle Müslümanlardan alınması yasak olan ve bu dönemde alınan haraç vergisinin toplanmamasını emretmiştir. Bu verginin gayrimüslimlerden alınan bir vergi olmasına rağmen Emeviler bu kurala riayet etmeyerek artık Müslümanlardan da alınan bir vergi haline getirmişlerdir.

Halife Ömer ibn Abdülaziz bu dönemde uygulanan ve İslam vergi hukukunda yasak bir diğer uygulama olan vergi memurlarının hediye kabul etmesi durumunu ortadan kaldırmıştır. İslam maliye sisteminin ortaya koymuş olduğu kurallar çerçevesinde vergi memurları, vergi mükelleflerinden hediye vb. şeyleri kabul etmesi yasaktı. Çünkü böyle bir durumun yaşanması halinde maliye sisteminde rüşvet, iltibas gibi kanun dışı davranışlarının yaşanması kuvvetle muhtemeldir. Bu nedenle Emeviler döneminde göz ardı edilen bu kuralı Halife Ömer bin Abdülaziz tekrar

⁷⁹ Verimli, verimi bol, inbat eden, ekini güzel yetiştiren.

yasak bir duruma getirmiştir. Ayrıca halife vergilerin toplanması sırasında mükelleflere iyi davranılması gerektiğini belirterek; mükellefe gereğinden fazla vergi yükünün yüklenmemesi gerektiği konusunda uyarmıştır⁸⁰.

Halife Ömer bin Abdülaziz'in yine vergi memuru Abdülhamit bin Abdurrahman'a cevaben yazdığı mektupta, Emeviler döneminde İslam hukuku ve maliyesine aykırı olmasına rağmen toplanan vergilerin yasak olduğunu ve İslam dininin asıl amacının ne olduğu konusunda önemli bir kaynak olarak ortada durmaktadır. Vergi memuruna yazılan mektup şu şekildedir (Ebu Yusuf, 1973:213):

"Bana yazdın, üzerlerinde büyük miktarlarda cizye bulunan Hireli Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerden Müslüman olanlar hakkında soruyor ve onlardan cizye almak hususunda benden izin talep ediyorsun. Şüphesiz Allah Teâlâ Hz. Muhammed (s.a.v.)'i İslam'a davet edici olarak gönderdi. Hiçbir zaman, O'nu (s.a.v.) vergi toplayıcı olarak göndermedi. Mektubunda saydığın milletlerden her kim Müslüman olursa sadece malından zekât alınır. Artık onun cizye mükellefiyeti yoktur. Onun mirası varsa yakınlarındır..."

Vergi amillerinden Adiy bin Ertad, vergi mükelleflerinin mükellefiyetliklerini yerine getirmeyenlere karşı nasıl müdahale edeceğini ve gerekirse zorla toplama konusunda Halifeye yazdığı mektuba, Halife şu karşılığı vermiştir (Ebu Yusuf, 1973:196):

"İnsanlara azap etmek hususunda benden izin talep etmenize son derece taaccüb ettim. Sanki ben bir kalkanımda seni Allah'ın azabından koruyacağım. Sanki benim rıza göstermem seni Allah'ın gazabından koruyacaktır. Bu mektubum sana geldiği vakit, vergilerini kolaylıkla verenlerden al. Zorluk gösterenlere sadece yemin ver. Bence onların Allah'a kendi suçlarıyla mülaki olmaları, benim onlara azap ederek Allah'a mülaki olmamdan daha sevgilidir."

Tüm İslam devletlerinde görülen, fethedilen yerlerin sahip olduğu kuralların tamamında değişiklik yapılmaması ve uygulanabilir kuralların varlığının sürdürülmesi ilkesi yine bu dönemde kendini göstermiştir. Bunun en sık görüldüğü alan ise maliye sistemi olmuştur. Örneğin, Suriye'de İslam'dan önceki dönemde uygulanan gelir sistemi olduğu gibi bırakılmış ve bir değişiklik yapılmamıştır. Aynı şekilde bu uygulama Irak'ta ve Basra'da bulunan iki Divan ve vergi kütüğünde

⁸⁰ Halife Ömer bin Abdülaziz döneminde fiyatların neden bu kadar yüksek ve her şeyin pahalı olduğu, hâlbuki eski halifeler zamanında ucuz olduğu sorulduğunda; halife *"Benden önce işbaşında olanlar zimmilere takatlerinin üstünde yükler yüklüyorlardı. Bu sebeple onlar ellerinde bulunanları satmaktan başka çare bulamıyorlardı. Bu yüzden de işler kesat gidiyor, eldeki mallar para etmiyordu. Ben ise herkese takati nispetinde yük yüklüyorum"* demiştir (Ebu Yusuf, 1973:214).

uygulanmıştır. Bu kütüklerden biri Arapça, diğeri ise Farsça tutulmuş; Arapça tutulan kütük Araplara ödenecek maaşlar hakkında iken, Farsça tutulan kütük ise, yerli halktan toplanan gelirleri kayıt etmek amacıyla tutulmuştur. Daha sonra Haccac ibn Yusuf'a kadar bu kütük Farsça tutulmaya devam edilmiştir. Onun zamanından sonra kayıtlar Arapça tutulmaya başlanmıştır. Mısır'da da durum farklı olmamış ve Mısır'ın fethinin ilk dönemlerinde Mısır gelir kütükleri Kıptice tutulmuştur. Bu durum, Abdülmelik ibn Mervan'ın oğlu Abdullah'ın valiliğine kadar böyle sürmüş ve bu dönemde değiştirilmiştir. Mısır'daki gelir kütüklerinin Kıptice tutulmasının temel nedeni ise gelir dairelerinde ki memurlarının çoğunluğunun Kıptilerden oluşması olmuştur⁸¹ (Sıddıki, 1980:210-211).

Emeviler dönemi maliye sistemi hakkında yapılan bu açıklamalar genel olarak değerlendirildiğinde; İslam tarihi ve maliye sisteminin uygulanış alanı açısından önemli bir konuma sahip olan Emevilerin İslam'ın asli kurallarından saptığı ve bu nedenden dolayı "Fetret Devri" ile anıldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Maliye alanında gerek adaletsiz ve kanunsuz vergilerin konulması, İslam'ın asli kaynaklarında geçen cizye vergisinin mükellefiyetliğinde değişikliğe gidilmesi gerekse de çifte vergilemeye başvurulması bu dönemde maliye alanında meydana gelen sapmaları ve uygulamaları ortaya çıkarmaktadır. Ancak bu uygulamaları tüm Emevi tarihine yaymak ve uygulandığını iddia etmek yersiz olacaktır. Çünkü ilk Dört Halife gibi Raşid Halife olarak anılan Ömer ibn Abdülaziz dönemi bu sapmaların ve İslam hukukuna uygun olmayan kuralların ortadan kaldırıldığı dönemdir. Ömer ibn Abdülaziz'in adaletli tutumunu ve maliye alanında yapmış olduğu düzenlemeleri dönemin vergi memurlarına yazdığı mektuplarda bulmak mümkündür.

Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde ortaya çıkan İslam devletinin vatandaşlık koşulunu belirleyen en önemli etken, kişinin mensup olduğu din olmuştur. Bu dönemde İslam devletinde çoğunluk olarak yaşayanlar Müslümanlar olmuş ve İslam devletinin kurulduğu Arap yarımadasında yaşayan gayrimüslimlerin sayısı Müslümanlara nazaran az olmuştur. Yapılan fetihlerle İslam dünyası zamanla

⁸¹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* Kitabında böyle bir uygulamanın nedenini; Arap toplumunun çölden yeni çıkmış, defter tutmak ve mali meselelerle meşgul olmaktan uzak olmasından dolayı olduğunu belirtmektedir. Lakin bu iddia Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanındaki vesikalarla karşılaştırıldığında, bu düşüncenin geçerli olduğunu söylemek mümkün görülmemektedir.

büyüme eğilimde varlığını sürdürmüş ve Dört Halife dönemindeki fetihlerle Mısır, Suriye, Irak ve İran ülke topraklarına katılmıştır. Emeviler dönemi ile birlikte bu sınırlar daha da genişlemiş ve Endülüs'ten Orta Asya'ya kadar uzamıştır. Bu fetihlerle birlikte İslam topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin sayısında artış meydana gelmiştir. Farklı dine mensup olan bu insanlar cizye ve haraç gibi birtakım mali mükellefiyetlikleri ifa etmeleri durumunda dinlerine bağlı kalma özgürlüğü olduğu gibi; İslam dinini kabul etmeleri durumunda ise bu mükellefiyetliklerden muaf olup, diğer Müslümanların tanınan haklara sahip olmuşlardır.

İslam devletinin ilk dönemi olan Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi ile sonraki dönem olan Dört Halife döneminde İslam düşüncesinin ortaya koymuş olduğu bu fikriyata ekseriyetle uyum sağlanmıştır. Ancak bu fikri hayatın Emeviler döneminde uygulandığını söylemek mümkün görülmemektedir. Emeviler döneminde İslamiyet'in ortaya koymuş olduğu devlet yönetimi yerine, etnik unsura dayalı bir yönetim anlayışı hâkim olmuştur. Bu dönem içerisinde zamanla imtiyazlı bir sınıf ortaya çıkmış ve bu sınıf anlayışı tamamıyla Arap Müslümanların üstünlüğüne dayanmıştır. Yine bu dönemde Müslüman Araplar birtakım vergilerden muaf tutularak, yaygın bir mevali politikası uygulamaya sokulmuştur. Ayrıca İslami düşünceye aykırı olan olaylar yine bu dönemde ortaya çıkmıştır. İşte İslami düşünce dünyasından sapmaların meydana geldiği böyle bir dönemde Emevilerin zayıflamasıyla birlikte İslam tarihi sahnesine yeni bir devlet ortaya çıkmış ve bu Abbasi⁸² devleti olmuştur (Yıldız, 1998:31).

2.4.2.4. Abbasiler Dönemi Maliye Sistemi

İslam tarihi açısından önemli bir konuma sahip olan Abbasiler devleti, Emevi devletinin uygulamış olduğu yanlış politikalar nedeniyle zayıflaması sonucunda, 750 yılında dünya tarihi sahnesine çıkmıştır.

Emevilerin milliyetçilik faaliyetlerinde bulunmaları, kendi dışındaki milletleri kabul etmemeleri ve halka İslam dinine aykırı muamelelerde bulunmaları hasebiyle geniş bir taraftar kitlesine sahip olan (Yılmaz, 2011:234) Abbasi devleti 758-1258

⁸² İsmi Hz. Peygamber (s.a.v.)'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib b. Haşim'den alan bu hanedana ilk atalarına nispetle "Haşimiler" de denilmektedir (Yıldız, 1998:31).

yılları arasında varlığını sürdürmüştür. İslam medeniyetinin en parlak dönemlerinden kabul edilen bu dönemde (Baltacı, 2007:57) Abbasiler, Emevilerden farklı bir politika ortaya koymuşlardır. Emeviler dönemi bir Arap imparatorluğu gibi kabul edilirken; Abbasiler dönemi daha çok ümmet esasına dayalı bir İslam İmparatorluğu hüviyetinde kabul edilmiştir⁸³ (Hitti, 2011:394).

İslam devleti Emeviler dönemine kadar geniş sınırlara yayılmıştır. İktidarlığın Abbasi devletine geçmesiyle Abbasiler geniş bir coğrafyaya sahip olmuşlardır. Böylesine geniş bir alana yayılan Müslüman dünyasında İslam medeniyetine ait önemli gelişmeler meydana gelmiştir (Baltacı, 2007:57). Abbasiler döneminde felsefe, hukuk, edebiyat, ekonomi ve maliye alanında dünyanın dikkatini çeken bir dönem olmuştur (Yılmaz, 2011:235). Bu dönemde Emevilere kıyasla birçok alanda değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Bu değişim ve dönüşümün yaşandığı önemli alanlardan birisi olan iktisadi hayat olmuştur. Ayrıca ziraattan madencilğe, dokumacılıktan dış ticarete kadar daha birçok alanda da gelişme sağlanmıştır.

İktisadi hayatta gelişmenin meydana geldiği ilk alanlardan olan ziraat, devletin önemli gelir sahasını oluşturmuştur. Bundan dolayı Abbasi halifeleri geniş sulama faaliyetlerine giriştiler ve ülkenin birçok yerinde sulama ve kanal faaliyetlerini yaygınlaştırdılar. Ayrıca bu dönemde sulama işleriyle ilgili bir divan (Divanu'l Ma) kurularak bu alana verilen önemi ortaya koymuşlardır. Yine bu dönemde bataklıklar kurutularak tarım alanları genişletilmiş, ziraat okulları açılmış ve bitkilerle ilgili eserlerin tercüme edilmesiyle modern yöntemlerle tarım yapılması teşvik edilmiştir (Yıldız, 1998:47). Gelişmenin meydana geldiği ikinci alan ise madencilik sektörü olmuştur. Abbasi devleti zengin maden kaynaklarına sahip olmuş ve bundan dolayı halifeler, maden ocaklarının işletilmesine önem vermişlerdir. Gelişmenin meydana geldiği üçüncü alan ise ticaret sektörü olmuştur. Başlangıçta ticaret Yahudi, Hıristiyan ve Mecusi tüccarların elindeyken, zamanla Müslümanlar da ticaret hayatına atılmışlardır. Bu dönemde Abbasi halifeleri de ticarete gereken önemi vermişler ve yollar, kervansaraylar yaptırmışlardır. Böylece Müslümanlar ticari

⁸³ İslam tarihinde Emevilerin İslami düşünceden uzaklaştığı yönünde birçok eleştirilerin olduğu aşikârdır. Ancak bazı tarihçiler bu uzaklaşmanın sadece Emeviler dönemi ile sınırlı kalmadığını, Abbasilerinde Emeviler kadar İslami düşünceden kaydığını ifade ederler. Hatta, Abbasi döneminde bunun daha da şiddetli yaşandığını ifade ederler (Aksun ve Hilmi, 1982:380).

hayatta söz sahibi olabilecek konuma ulaşmışlardır (Yıldız, 1998:47-48; Barthold ve Köprülü, 2004:162).

Abbasiler dönemindeki ticari, zirai ve madencilik alanındaki yaşanan bu gelişmişlik mali sistemi de şekillendirmiş ve bu dönemde gelişmiş bir mali sistemin kurulmasına kaynaklık teşkil etmiştir. Gelişmiş bir maliye teşkilatı bulunan Abbasi devleti aynı zamanda zengin bir vergi gelirine sahip olmuştur (Yıldız, 1998:48; Yılmaz, 2011:241). Abbasi devletinde kamu gelirleri incelendiğinde, önemli kamu gelirleri arasında İslam dininden kaynaklanan ve bütün Müslümanların ödemek zorunda bulunduğu zekât vergisi bulunmaktadır. Bu dönemde ekilip biçilen arazilerden elde edilen mahsullerden, hayvan sürülerinden, altın, gümüş ve ticari mallarda meydana gelen artışlardan dolayı zekât vergisi alınmaktadır. Ayrıca devletin diğer gelir kaynakları ise yabancılardan alınan vergiler, gayrimüslim halktan alınan cizye vergisi, arazi vergisi (haraç), ve İslam ülkesine ithal edilen mallardan tahsil edilen ondalık (öşür) vergisi şeklinde olup ve tüm bu vergiler fey adı altında toplanmaktadır (Hitti, 2011:437).

Abbasiler döneminde yönetim mekanizması işlerini divanlar aracılığıyla yürütmesine rağmen karışık bir yapıya sahip olmuştur. Ancak bu durum maliye teşkilatında ortaya çıkmamış olup; bu kurumda büyük bir nizam ve intizam hâkim olmuştur⁸⁴ (Hitti, 2011:437). Bu dönemde maliye teşkilatı oldukça gelişmiş bir yapıya sahip olmuş ve Hz. Ömer zamanında kurulan, Hz. Muaviye dönemiyle geliştirilen divanlar, bu dönemde daha yaygın hale getirilerek geliştirilmiş bir yapıya kavuşturulmuştur. Bu divanlardan iktisadi ve mali teşkilatı ilgilendiren divanlar şu şekilde sıralanmıştır (Yılmaz, 2011:236-240; Baltacı, 2007:59; Üçok, 1968:128-132) :

- Haraç vergisine ilişkin işlemlerin yapıldığı ve haraç vergisinin toplanmasının sağlandığı *Divanu'l Haraç*,

⁸⁴ Abbasi devletinde eyaletlerin başında valiler bulunmaktaydı. Valiler hem toplumun yöneticisi konumunda hem de gelirlerin idaresinde görev yapardı. Ancak zamanla, özellikle Mısır'da, eyaletlerin yönetimine iki görevli atanmaya başlandı: Toplumun idare ve askeri yönetimi eli tutan Emir (Mütevelli'li Harb) ve mali işlerden sorumlu Amil (Mütevelli'l Haraç). Bu ayırım bize Abbasi devletinde maliye kurumunun önemini ve gerekliliğini ortaya koymaktadır (Sıddıki, 1980:213).

- Zekât toplama işine bakan *Divanu's Sadaka*,
- Cizye vergisine ilişkin işlere bakan *Divanu'l Cevali*,
- Devletin bütün gelir ve giderlerini kontrol eden, gelir ve giderleri arasındaki dengeyi sağlayan *Divanu'l Beytulmal*,
- Halifenin şahsi hazinesine bakan *Beytulmal il-Hassa*.

Abbassiler döneminde söz konusu divanlar içerisinde Haraç Divanına özel bir önem verilmiştir. Abbasi döneminde maliye alanında önemli divanlar arasında bulunan ve mükellefi gayrimüslim olan vatandaşlardan alınan haraç vergisine ilişkin işlere bakan Divanu'l Haraç olmuştur. Beytülmalin ana kaynağı kabul edilen haraç vergisinin toplanması bu divan tarafından yürütülmüş ve ayrıca bu divan; arazilerin kayıtlarını tutmakta, gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin kayıtlarını düzenlemiştir⁸⁵ (Aykaç, 1997:139). Bu divanın başkanı olan Sahibu'l Haraç ise, devlet kademesinde göze çarpan bir sima olmuştur (Hitti, 2011:439-446).

Haraç Divanı (Divanu'l Haraç), sekiz bölüme ayrılmış ve faaliyetlerini bu bölümler vasıtasıyla ifa etmiştir. Bu bölümler ise şu şekilde sıralanmıştır (Aykaç, 1997:139):

- Haraç divanından gönderilecek olan mektupları hazırlayan İnşa ve Tahrir Meclisi,
- İnşa ve Tahrir meclisinde kaleme alınan yazıları çoğaltan ve ilgili yerlere ulaştıran İstinsah Meclisi,
- Haraç divanına gelen ve oradan giden evrak ve mal cinsinden olan her şeyi cetvellere kaydeden Esküdar Meclisi,
- Mali gelirleri kayda geçen ve divana gelen malları teslim alan Hesap Meclisi,

⁸⁵ İsim listelerini düzenleyerek gayrimüslimlerden ölenleri ya da Müslüman olanları listeden çıkarmak, yeni mükellef olanları listeye dâhil etmek gibi vb.

- Hesap meclisinin tuttuğu kayıtları kontrol eden ve depolarda bulunan malların idaresini yürüten Cehbez Meclisi,
- Görevlilerin alacakları ücretleri hesaplayan Ceyş Meclisi,
- Erzak defter kayıtlarını inceleyen ve erzak depolarının yerini belirleyen Tafsil Meclisi,
- Son olarak, bütün arazileri ayrıntılı bir şekilde kayıtlarının bulunduğu defterlerin düzenini sağlayan ve vergileri hesaplayan Asıl Meclisi.

Bu dönemde mali divanların, idarenin kontrolünde bir düzen ve intizam ile yürütülmesi ve mali sistemin etkinliğini sağlanması amacıyla Divan-ül Mezalim divanı kurulmuştur. Ayrıca bu divan halka yapılan zulümleri azaltmak adına, zulümden yakınanların işlerine bakma görevini üstlenmiş⁸⁶ ve toplumda meydana gelen sorunları çözmesi hedeflenmiştir⁸⁷ (Üçok, 1968:131).

Toplumda meydana gelen sorunlar arasında elbette mali konularda yer almakta olup ve burada mali konulara ilişkin sorunlara da bakılmıştır. Bu divan bir nevi vergi itiraz komisyonu veya temyiz mahkemesi görevini yürütmüştür. Divan-ül Mezalimin bakmakla yükümlü olduğu mali görevleri ise şu şekilde sıralanmıştır (Aykaç, 1997:62):

- Haraç memurlarının vergi mükelleflerine karşı işledikleri suç ve hataları incelemek,
- Mali divanlarda gelir-gider, kayıt ve hesaplarla ilgilenen memurların yapmış olduğu yasal olmayan işlemleri incelemek,

⁸⁶ Diğer konular hakkında faaliyet gösteren divanlar için: Bahriye Üçok, *İslam Tarihi: Emeviler Abbasiler*; Mehmet Aykaç, *Abbasi Devletinin İlk Dönemi İddari Teşkilatında Divanlar*; Wilhem Barthold ve Fuat Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*

⁸⁷ İslam tarihinde Hz. Ali döneminde başlayarak halifeler halkın bu itirazlarını dinlemişlerdir. Sonraki dönemlerde bu işi vezirler yapsa da Harun Reşid zamanında başkadılar bu işlemi yürüttüler. Bu kurumun başına ise tarihte ilk defa baş kadı olarak İmam Ebu Yusuf'un kadı olarak tayin edilmesi, ilk maliye kitabını yazması hasebiyle dikkate şayandır (Üçok, 1968:131).

- Memur ve askerlerin maaşların ödenmesinde meydana gelen aksaklıkları gidermek,
- Devlet kademesinde görev yapan idarecilerin yapmış olduğu işlemleri incelemek.

Abbasi devleti döneminde mali sisteme verilen önem yazın hayatına da yansımıştır. Abbasiler döneminde fikri hayata çok önem verilmiş ve tercüme faaliyetleri hızlanmıştır⁸⁸. Ayrıca yine bu dönemde geniş bir yazın hayatı meydana gelmiştir. Gelişen bu yazın alanlarının başında maliye alanında yazılan eserler dikkate şayandır. Abbasi Halifesi Harun Reşid zamanında yaşayan Ebu Yusuf bu dönemde ilk maliye kitabı olan *Kitabu'l Harac*'ı yazmıştır. Devletin mali işlerini, gelir kaynaklarını ele alan bu kitap Halife Harun Reşid'in isteği üzerine Halifeye hitaben yazılmıştır. Yazar eserinde devletin gelir kaynaklarını, Kuran'a ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hadislerine ve sahabenin yaşamına dayanarak ortaya koymuştur. Kitabın yazılış amacı ise; vergi idaresinde yapılan işlemlerin nizama sokulması ile halka yapılan zulmün engellenmesi ve mali işlemlerin İslam dini kurallarına uygun hale getirilmek istenmesinden dolayıdır (Ebu Yusuf, 1973:18-27).

Yine bu dönemde maliye alanında yazılan diğer kitapları şu şekilde sıralayabiliriz: Yahya b. Âdem (818), *Kitabu'l Harac*; Kudame b. Cafer (948), *Kitabu'l Harac*; Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam (838), *Kitabu'l Emval*; İbn-i Zencüye (865), *Kitabu'l Emval* ve Ahmed b. Nasr ed-Davud (1011), *Kitabu'l Emval*⁸⁹ (Baltacı, 2007:60).

Abbasi devletinde kamu giderleri ele alındığında ise, birinci grupta bulunan ve Müslüman halktan toplanan vergiler; fakirlere, yetimlere, harbe gönüllü katılanlara, kölelere ve harp esirlerinin kurtulmasına tahsis edilmiştir. İkinci grupta bulunan ve gayrimüslim halktan toplanan vergiler ise askeri birliklerin ihtiyaçlarına, camilerin, yolların ve köprülerin bakımına ve toplumun refahının artırılmasında kullanılmıştır

⁸⁸ Bu dönemde edebiyat, tarih, maliye gibi alanlarda birçok eserler ele alınmış; Taberi, İmam Malik, İmam Şafi, Ebu Hanife, Ahmed b. Hanbel, Hammad, el-Mufaddal gibi isimler bu dönemin önemli düşünürleri arasında yer almıştır (Baltacı, 2007:57).

⁸⁹ İslam maliyesi alanında yazılan bu kitaplar; vergiler, kamu harcamaları ve devletin üstlendiği roller hakkında bilgiler içerebilmektedir (Khan, 2001:227)

(Hitti, 2011:437-438). Ayrıca bu gelirler askeri ihtiyaçlara, halife, vezir ve diğer devlet adamlarının maaşlarına ve bayındırlık işlerine sarf edilmiştir (Yıldız, 1998:48).

Zengin bir vergi gelirine sahip olan Abbasi devletinde bu gelirlerin nasıl harcandığını kontrol eden ve gelir-gider arasındaki dengeyi sağlayan birde devlet bütçesi ortaya konulmuştur. Abbasi devleti bütçesi ele alındığında, tüm İslam devletlerinde görülen bütçe sistemi burada da temel özelliğini korumuştur. Bu dönemde beytülmale diğer bölgelerden gelen vergiler gayrisafi olarak girmez; gönderilen vergilerden mahalli hizmetlerin maliyeti ve askeri harcamalar çıkarıldıktan sonra geriye kalan safi kısım beytülmale gelir olarak kaydedilmiştir. Ayrıca vergiler sadece nakdi değil, aynı olarak da alınmıştır⁹⁰ (Sıddiki, 1980:230).

İslam tarihinde önemli bir yere sahip olan Abbasi devletinde uygulanan maliye sistemi hakkında yapılan açıklamalar genel olarak değerlendirildiğinde, Abbasi devletinin İslam'ın ilk dönemden beri ortaya koymuş olduğu esaslara genel olarak uyduğu ve kamu gelirleri, giderleri ve bütçeleri alanında İslam maliye sistemi kurallarına uyduğu gerçeği çıkmaktadır. Abbasiler döneminde ortaya çıkan bir diğer durum ise bu dönemde gerek iktisadi gerekse de mali alanda gelişmiş bir sistemin olduğudur. Ayrıca yine bu dönemde maliye sisteminin gelişimi işleyişi Hz. Ömer döneminde kurumsallaştırılan divanlar vasıtasıyla sağlanmış ve maliye sisteminin işleyişini bu divanlar şekillendirmiştir. Abbasiler döneminde maliye alanında meydana gelen son gelişme ise yazın hayatında meydana gelen eserlerin sayısındaki yaşanan artış olmuştur. Bu dönemde maliye alanında Ebu Yusuf'un ele aldığı *Kitabul Haraç* gibi gerek kamu gelirlerini, giderlerini gerekse de kamu bütçesini ve dönemdeki uygulamasını ele alan çalışmalar ortaya konulmuştur.

⁹⁰ Harun Reşid (786-809) dönemindeki bütçe incelendiğinde Doğu Eyaletleri (Fars, Kirman, Mukran, Sind, Sicistan, Horasan, Cuzcan, Kumis, Taberistan, Rey, İsfahan, Hemedan, Musul, Cezayir, Babir, Urmiye), Suriye, Mısır, Batı Eyaletleri (Barka, İfkiyye) ve Arabistan'dan gelen vergilerin aynı olarak hangi ürünlerden alındığı ortaya çıkmaktadır (Sıddiki,1980:230)

2.4.2.5. Selçuklu Devleti Maliye Sistemi

Oğuzların Kınık aşiretine mensup olan ve adını Oğuz devletinin ordu kumandanı Selçuk Bey'den alan Selçuklular, X. yüzyılın sonlarına doğru Müslüman olmuş ve İslam devletinde paralı askerlik yapmışlardır. Zaman içerisinde Selçuklular, Gaznelilerle mücadelelere girerek, Horasanı ele geçirmişler ve İslam dünyasının önemli bir temsilcisi olarak Selçuklu devletini kurmuşlardır (Tabakoğlu, 2013:143). İslam tarihinde Selçuklu ismiyle kurulan 5 devlet bulunmaktadır: Büyük Selçuklular (Horasan Selçukluları) (1040-1157), Kirman Selçukluları (1041-1187), Anadolu Selçukluları (1077-1308), Suriye Selçukluları (1094-1118), Irak Selçukluları (117-1194) (Sümer, 2009:365). Selçuklu devletinin 5 ayrı kola ayrılması nedeniyle çalışmada maliye sistemi açısından incelenecek olan Büyük Selçuklu devletidir.

Selçuklu devleti döneminde medeniyet, toprak sistemi ve ticaret alanında ortaya çıkan bazı gelişmeler, İslam maliye sisteminin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Şöyle ki Selçuklu devletinde hem dini hem de fenni ilimler anlamında eğitim veren yaygın bir medrese kültürü hâkim olmuştur. Bu medreselerde yapılan eğitimler ve ortaya konulan eserler, İslam maliye sistemine kaynaklık teşkil etmiştir.

Selçuklu devletindeki mali sistemi şekillendiren bir diğer yapı, toprak sistemi olmuştur. Bu dönemde devletin iktisadi ve mali yapısını temelden etkileyen ikta sistemi kurumsallaştırılmış ve yaygınlaştırılmıştır. Nizamülmülk⁹¹ ikta sisteminde rütbeye göre ikta verilmesinin uygun olduğunu belirterek; bu yolla hem üretimin artacağını, vergi gelirlerinin daha etkin toplanacağını hem de ordunun ihtiyaçlarının giderileceğini ortaya koymuştur. Ayrıca ikta sistemindeki bu değişiklik vasıtasıyla ordu toprağa bağlanarak siyasi ve mali nizamda sağlanmış olacağını ortaya koymuştur (Tabakoğlu, 2013:146).

⁹¹ Selçukluların İslam dünyasına kazandırmış olduğu yeniliklerden biriside vezirlik kurumu olup; bu kurum Tuğrul Bey zamanında kurulmuştur. Bu kuruma atanacak kişiler, diplomatik belgelerin hazırlanmasında ve mali alanda eğitim almış olmaları gerekmektedir. Vezirliğe atanan kişi zaman zaman hükümdarında katıldığı Büyük Divana başkanlık ederdi. Büyük divana başkanlık eden vezirin bu divanda icrai, teşrii (kanun yapma), askeri ve mali alanda yetkileri bulunmaktaydı. Bu yetkilerden vezirlerin mali görevlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Devlet bütçesini tanzim etmek, mali denetim yapmak, hazineye gelir sağlamak, para cezası kesmek ve gayrikanuni olarak tahsil edilen ve yol emniyetinin sağlanmasında kullanılan vergileri kaldırmaktı (Pehlivanlı, 2006:86).

Bu dönemdeki iktisadi, siyasi ve mali hayatı şekillendiren alanlardan bir diğeri da ticaret olmuştur. Bu dönemde; dokuma tezgâhları, demir fırınları, deri işletme atölyeleri, kâğıt imalathaneleri, çini cam gibi maddeleri üreten ve pamuklu, ipekli dokumacılık yapan sanayi kolları gelişmiştir. Bu sanayi kolları ile birlikte Selçuklu devletinde gelişmiş bir ticaret ağı mevcut olmuştur. Bu dönemde Selçuklu devleti ticaret yollarına büyük önem vererek, şehirlerde üretilen malların bu yollar vasıtasıyla uzak ülkelere ulaştırılması sağlanmış ve böylece uluslararası ticaretin gelişmesine katkı sağlanmıştır (Özgüdenli, 2009: 373-374). Selçuklular devletinde yaygın olan bu ticari hayat ise maliye sistemine gelir sağlama noktasında önemli bir görev üstlenmiştir. Gerek yurtiçinde ticarettten alınan vergiler gerekse de uluslararası ticarettten alınan gümrük vergileri yoluyla devlet zengin bir gelir kalemine sahip olmuştur.

Gerek medrese sistemi gerekse de toprak ve ticaret sistemi, İslam maliye tarihinde önemli bir yeri olan Selçuklu devletinin mali sistemini diğer dönemlerden farklılaştırmıştır. Her şeyden önce bu dönem maliye teşkilatında kurumsallaşma açısından oldukça önemlidir. Hz. Ömer zamanında kurulan ve Abbasiler dönemine kadar geçen süreçte geliştirilen divanlar, Selçuklu devletinde de önemli bir yere sahip olmuştur. Bu divanlar arasında önemli olan divanların başında mali işleri kontrol eden divan, Divan-ı İşraf-ı Memalik ve bu divanın başında Müşfik-i Memalik bulunan divan olmuştur. Mali işlere bakan bu divanın görevleri ise; devlet hazinesini kontrol etmek, vergilerin zamanında toplanmasını sağlamak ve toplanan gelirlerin önceden saptanan miktarlara uyup uymadığını teftiş etme görevine sahip olmuştur (Kurpalidis, 2007:99). Devletin mali işlerini kontrol eden bu divan bir nevi genel teftiş ile ilgilenen bir divan görevini üstlenmiştir. Teftiş ettiği divan ise İstifa (Müstevfi) divanı olmuş ve bu divanda, ülkedeki ziraatın ve maliyenin işleyişini, vergilerin tahsil edilip edilmediğini teftiş ve rapor etmiştir. Bu teftiş işlerinde görevli naiblerin belirlenmesi ise çok önemli bir durum olmuş ve teftişe gönderilen naiblere, halka eziyet etmemeleri ve rüşvet almamaları için ayrıca yeterli düzeyde maaş verilmiştir (Pehlivanlı, 2006:86).

Dönemin mali işleriyle ilgilenen bir diğer divan ise, başında Sahib-i Divan-ı İstifa veya Müstevfi adında bir başkanın bulunduğu Divan-ı İstifa ya da Divan-ı İstifa-ı Memalik divanı olmuştur. Bu divan hazinenin gelir ve gider kaynaklarını kontrol etmekte ve ayrıca bu divanda, devlet kademesinde görevli olanlar ile devlet hazinesinden yardım alanların ödeme faaliyetleri yürütülmüştür. Divan başkanı olan müstevfi devletin mali durumunu idare etmesi hasebiyle devlet kademesinde önemli bir yere sahip olmuş ve hatta vezir Nizamülmülk zamanında müstevfinin memuriyeti derece açısından vezirden sonra gelecek bir şekil almıştır (Pehlivanlı, 2006, 85-86).

Bu dönemdeki mali sistem gelir kaynakları açısından incelendiğinde ise; Selçuklu devleti maliye sisteminde gelir kaynaklarının, ilk İslam devleti zamanında alınan vergilerin çeşitleri ve alınma şekillerinden bir farklılık oluşmamıştır⁹². Ancak ilk dönem İslam devleti maliye sisteminde var olan vergilere ek olarak bu dönemde yeni vergiler ihdas edilmiştir⁹³ (Pehlivanlı, 2006:100).

Dönemin gelir kaynakları incelendiğinde önemli kalemler arasında % 10 oranında alınan öşür vergisi, şehirlere getirilen mallardan alınan vergiler, pazarlardan alınan bac vergisi, bir çift hayvanla sürülen topraktan alınan çift-i avamil vergisi, gayrimüslimlerden alınan cizye ve haraç vergisi şeklindedir. Bu dönemde vergiler sadece nakdi değil aynı zamanda bedeni (angarya) olarak da alınabilmekte; yol ve köprü yapımında ve bakımında görev alan kişiler vergi vermekten muaf tutulabilmektedir. Yine bu dönemde, vergilerde açıklık ve belirlilik ilkesi önemli hususların başında gelmektedir. Vergiler ile ilgili bir düzenleme yapıldığında -yeni bir vergi konduğunda, kaldırıldığında veya mükellefiyetliğinde bir değişiklik meydana geldiğinde- bu düzenlemeden herkesin haberdar edilmesi sağlanmaktadır (Pehlivanlı, 2006:101).

⁹² Yine bu dönemde Hz. Osman zamanında başlatılan, servetten alınan % 2,5'lik zekâtın yine halk tarafından dağıtılması ve devletin buna herhangi bir şekilde müdahale etmemesi usulüne devam edilmiştir.

⁹³ Bu dönemde vergiler; öşür, haraç, cizye, bac, ubur, cevaz-ı rah, bedraka, yasama, kalan, kopçur, tuzgu, tagar, tamga, resm-i kudüm, ulak, tabkur gibi isimler almaktaydı (Pehlivanlı, 2006:101). Bu isimlerin hemen hemen hepsinin farklı bir tür vergiye karşılık geldiği kuvvetle muhtemeldir. Bu da İslam maliye sisteminin haricinde yeni vergilerin ortaya çıkarıldığını ortaya koymaktadır.

Selçuklar döneminde maliye alanında yaşanan bir diğer gelişme ise vergilerin toplanması yöntemi hakkında olmuştur. Bu dönemde vergilerin toplanma şekillerinden ilki ikta sistemiyle toplanması yöntemidir. İkta sistemi topraklara işlerlik kazandırması açısından büyük bir öneme sahip olmakla birlikte; ayrıca bu yöntem İslam tarihinde mali alanda da kayda değer bir öneme sahiptir. Askerlerden oluşan ikta sahipleri, bu iktalar vasıtasıyla hem gelir elde ediyorlar (maaşlarını buradan alarak) hem de toprağın işlenmesini kontrol ediyorlardı ayrıca buradan elde edilen vergi gelirlerinden fazla olan miktarı merkeze gönderilmektedir. Bu askerler böylece bir nevi merkezi idarenin vergi memurları gibi bir görev üstlenmişlerdir (Tabakoğlu, 2013:147). Selçuklu devletinde vergi gelirlerinin toplandığı bir diğer yöntem ise, iltizam usulü gelmektedir. Bu dönemde bulunan cebhezler (sarra) gerektiğinde devlete borç para verebilmekte ve bunun karşılığında bazı yörelerin vergilerini iltizam yoluyla toplayabilmektedir (Turan, 2010:357).

Selçuklular devleti döneminde yaşanan bir diğer mali gelişme ise, iktisadi faaliyetleri geliştirmek ve ülkelerarası ticari ilişkileri artırmak için mahalli gümrük ve ticaret vergilerinde istisna ve muafiyet uygulamalarına başvurmak olmuştur. İktisadi ve mali sistemin daha iyi işlemesi adına Selçuklu devleti hükümdarı Melikşah döneminde alınmayan gümrük ve ticaret vergilerinin toplamı 600.000 dinara tekabül etmektedir. Maliye memurlarınca bu miktarın hazineye zarar verdiği söylene de hükümdar Melikşah, ticaretin gelişmesine olanak sağladığından ve halkın menfaatlerine uygun olmasından dolayı bu uygulamadan vazgeçmiş ve sonra ki dönemlerde de bu uygulamanın varlığı devam ettirilmiştir⁹⁴ (Turan, 2010:338).

İslam tarihi açısından önemli bir konuma sahip olan Selçuklu devleti maliye sistemi alanında yapılan bu açıklamalar dikkate alındığında, gerek medeniyet, toprak sistemi gerekse de ticaret alanında meydana gelişmeler Abbasi devletinin mali

⁹⁴ Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti Çalışmasında Osman Duran bu uygulamanın yapılmasının nedenini açıklarken; Selçuklu devletinin bu gelir kaynağını sürekli olarak kullanmadığını ve olağanüstü dönemlerde bu vergilerin toplandığını, çünkü İslam vergi sisteminin temelini zirai gelirin oluşturduğunu ve ticaretin gelişmesiyle bu kaynağın yetersiz olduğunu belirtmektedir. Bunun sonucunda da devletin olağanüstü dönemlerde böyle bir gelire ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. Lakin bu durum pek mümkün görülmemektedir. Çünkü İslam vergi sisteminde verginin kaynağını sadece zirai faaliyetin oluşturmadığı bir gerçektir. İslam vergi sisteminin vergi kaynakları için bakınız: Nicolas P. Aghnides, *İslam'ın Mali Hükümleri*; Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*; Mehmet Erkal, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Uygulamaları*.

sisteminin gelişmesinde ve uygulanmasında önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Bu dönemde İslam maliye sisteminde yer alan kuralların uygulanmasının sağlanması ile birlikte ayrıca İslam maliye sisteminde ortaya konulan vergilere ek vergiler konulmuştur. Ancak bu vergiler Emeviler döneminde konulan vergiler gibi adaletsiz vergiler olmayıp mali hayatın işleyişini sağlamaya yönelik vergilerdir. Abbasi devleti döneminde maliye alanında yaşanan bir diğer gelişme ise önceki dönemlerde geliştirilen divanların bu dönemde de uygulanmış olmasıdır. Maliye alanında yapılan çalışmalar bu divanlar vasıtasıyla yürütülmüştür. Abbasi devleti maliye sisteminde yaşanan gelişmelerin sonucusu ise, bu dönemde ticari hayatta yaşanan gelişmelere işlerlik kazandırılması amacıyla vergi istisna ve muafiyetleri uygulamasına sık sık başvurulmuş olmasıdır.

2.4.2.6. Osmanlı Devleti Maliye Sistemi

Osmanlı Devleti, gerek uzun yıllar geniş bir coğrafyada varlığını sürdürmesi gerekse de maliye sistemi açısından köklü kurumlar geliştirmesi adına İslam tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle İslam maliye sistemi inceleyen bu çalışmada Osmanlı devleti maliye sisteminin incelenmesi kaçınılmazdır.

Osmanlı tarihi maliye sistemi alanında yapılan çalışmalar⁹⁵ genel olarak vergilendirmenin kaynağını İslam hukukunda yer alan ölçüte göre Şer'i vergiler ve örfi vergiler olmak üzere iki ana gruba ayırmaktadırlar. Ancak son yıllarda yapılan çalışmalarla birlikte bu ana ayrım yerine, kaynaklarına göre sınıflandırma yapılarak vergilerin ekonomik maliyetlerinden hareketle vergi sisteminin genel yapısı hakkında bilgi verilmektedir. Bu sınıflandırmaya göre; vergi kaynağı 3 kategoriye ayrılmış olup (kişisel, ticaret ve üretim); Osmanlı devletinin farklı bölgelerindeki toplanan vergilerin bu üç kategori üzerinden alındığı ve bunların oranlarının yöreden yöreye farklılıklar gösterdiğini belirtilmektedir (Çoşgel, 2004:1-25).

⁹⁵ Osmanlı maliye sisteminde hakkında bakınız: Süleyman Südi (1996), *Defteri Muktesid- Osmanlı Vergi Düzeni*, (Çev. Mehmet Ali Ünal), Fakülte Kitapevi, Isparta; Abdurrahman Vefik Sayın (1999); *Tekâlif Kavaidi: Osmanlı Vergi Sistemi*, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 1999/352, Ankara; Ziya Kazıcı (2005); *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayınları, İstanbul; Şinasi Altundağ (1947); "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt V, Sayı 1-5, ss. 189-197; Stanford Shaw, J. (1975); "The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, pp. 421-459.

Osmanlı maliye sistemini İslam hukuku ilkelerine göre ele alan çalışmalarda ise, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden başlayıp Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın (1839) ilanına kadar geçen süre zarfında maliye sisteminde ve vergilendirmenin kaynağında bir değişikliğin olmadığı kabul edilmektedir. Bu iki dönem arasında maliye sistemi İslam hukukunun sınırları içerisinde ele alınmakta, yani devlet kamu gelirlerini elde edebilmek için vergi mükellefiyetliğini İslam hukukundan kaynaklanan Şer'i vergiler (Tekalifi⁹⁶ Şer'iye) ve örfi vergiler (Tekalifi Örfiye) oluşturmaktaydı. Ancak Tanzimat ve Islahat Fermanının ilanıyla birlikte bu kurallarda birtakım değişmelerin ortaya çıktığı ifade edilmektedir.

Şer'i vergiler, kaynağını İslam'ın asli kaynakları arasında olan Kuran ve sünnetten almakta olup; miktarı ve alınış şekli bu kaynaklarda açık bir şekilde ifade olunmaktadır. Örfi vergiler⁹⁷ ise, yine İslam hukukundan kaynaklanan, İslam hukukunun yöneticilere vermiş olduğu bazı yetkiler neticesinde örf ve âdete dayanan vergiler olarak kabul edilmektedir. Bu vergiler örf ve âdete dayandığından zaman içerisinde farklılıklar arz etmektedir⁹⁸ (Akgündüz ve Öztürk, 1999:436).

Din temelli bir maliye sistemine sahip olan Osmanlı maliye sistemi hakkında yapılan çalışmalarda, birçok verginin kaynağı hakkında tartışmalar yaşanmaktadır. Bu tartışmanın birinci grubunda yer alanlara göre (Kazıcı, 2005:5-8), Osmanlı devletinde Şer'i vergilerin ağırlıkta olduğu iddia edilmektedir (bkz. Tablo 2.2). Ancak ikinci grupta yer alanlara göre (Sayın, 1999:7-26) ise bu durumun tam aksini yani; örfi vergilerin ağırlıkta olduğunu belirtmektedirler (bkz. Tablo 2.3).

⁹⁶ Tekalif (tekil hali teklif), Müslümanların sahip oldukları varlıklar ölçüsünde mükellef bulunduğu mali görevlerdir (Akgündüz ve Öztürk, 1999:436)

⁹⁷ Osmanlı devleti örfi vergileri belirlerken sadece kendi döneminde sahip olduğu örf ve âdete dayalı olarak vergi ihdas etmekle kalmadı, ayrıca kendinden önceki devletlerde uygulanan ve İslam hukukuna aykırı olmayan vergilerden de yararlandı (Kazıcı, 1986:285).

⁹⁸ Osmanlı maliye tarihi hakkında bakınız: Ahmet Tabakoğlu (1999); "Osmanlı Maliye Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. Yavuz Cezar (1985); "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul; Coşkun Çakır (2001); *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul; Necdet Ekinci (1991); "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Mali Politikasına Bakış", *Belleten*, Cilt LV, Sayı 214, ss. 757-796; Çağlar Keyder (1979); "Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi", *Toplum ve Bilim*, Sayı 8, ss. 35-43.

Tablo 2.2: Osmanlı Devletinde Şeri Vergilerin Ağırlıkta Olduğunu Ortaya Koyan Tablo

A. ŞER'İ VERGİLER (TEKALİF-İ ŞERİYE)	B. ÖRFİ VERGİLER (TEKALİF-İ ÖRFİYE)
1. ZEKAT 2. HARAC 2.1. Resm-i Çift 2.2. Resm-i Zemin 2.3. Resm-i Asiyab 2.4. Resm-i Tapu 2.5. Resm-i Arus 2.6. Resm-i Mücerred 2.7. Resm-i İspenç 2.8. Resm-i Dühan 2.9. Resm-i Çift Bozan 2.10. Resm-i Cürüm 2.11. Resm-i Cinayet 3. ÖŞÜR 3.1. Resm-i Bağ 3.2. Resm-i Şıra 3.3. Resm-i Bahçe 3.4. Resm-i Bostan 3.5. Resm-i Fevakihi 3.6. Resm-i Kovan 3.7. Resm-i Harir 3.8. Resm-i Pembe 3.9. Resm-i Giyah 3.10. Resm-i Ağ 3.11. Resm-i Odun 4. CİZYE 5. HAYVANLARDAN ALINAN VERGİLER 5.1. Adet-i Ağnam 5.2. Ondalık Ağnam Resmi 5.3. Otlak Resmi 5.4. Zebiha Resmi 5.5. Selamet Akçesi 5.6. Ağnam Bacı 5.7. Ağıl Resmi 5.8. Canavar Resmi 6. YAVE VERGİSİ 7. İHTİSAB VERGİSİ 7.1. Yevmiye-i Dekakin 7.2. Damga Resmi 7.3. Bac-ı Bazar 7.4. Gemi İhtisabiyesi 7.5. Resm-i Bitirme 8. PENCİK VE BEYTULMAL VERGİSİ 9. İLTİZAM BEDELİ 10. MADENLER VERGİSİ 11. MUKATA 12. GÜMRÜK 13. DİĞER VERGİLER	1. İMDADIYE 1.1. İmdadiye-i Seferiye 1.2. İmdadiye-i Hazariye 2. İANE-İ CİHADİYE 3. AVARIZ 3.1. Resm-i Nüzul 3.2. Resm-i Sürsat 3.3. Kürekçi Bedeli 3.4. Kömür ve Kereste Bedeli 3.5. Köprücü ve Suyolcu 3.6. Beldaran 4. HARÇLAR 5. HARC-I FERMAN 6. RESM-İ DERBEND

Kaynak: Ziya Kazıcı (2005); *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayınları, İstanbul

Tablo 2.3: Osmanlı Devletinde Örfi Vergilerin Ağırlıkta Olduğunu Ortaya Koyan Tablo

A. ŞER'İ VERGİLER (TEKALİF-İ ŞERİYE)	B. ÖRFİ VERGİLER (TEKALİF-İ ÖRFİYE)
1. ZEKÂT 1.1. Zekât-ı Sevaim 1.2. Zekât -ı Nukud ve Aruz 1.3. Zekât -ı Aşer 1.4. Zekât -ı Harac 1.5. Zekât -ı Rikaz 2. ÖŞÜR 3. HARAC 4. CİZYE	1. ADET-İ AĞNAM RÜSUMU 2. ONDALIK AĞNAM RÜSUMU 3. AĞNAM RESMİ 4. SELAMET AKÇESİ 5. GEÇİT RESMİ 6. TOPRAKBASTI PARASI 7. AĞIL RESMİ 8. ÇİT PARASI 9. OTLAK RESMİ 10. YAYLAK RESMİ 11. KIŞLAK RESMİ 12. AĞNAM BACI 13. KASABHANE BACI 14. SELHHANE BACI 15. SERHANE BACI 16. KELLEHANE BACI 17. PAÇAHANE BACI 18. KELLE, AYAK, ÇİĞER PARASI 19. DEM RESMİ 20. BALTA RESMİ 21. SERÇİN RESMİ 22. DERÇİN RESMİ 23. ZEBHİYYE RESMİ 24. MÜRDE BACI 25. DEVE RESMİ 26. CAMUS RESMİ 27. MANDA RESMİ 28. ÖKÜZ RESMİ 29. İNEK RESMİ 30. AT RESMİ 31. ESTER RESMİ 32. MERKEB RESMİ 33. RESM-İ HINZİRİYYE 34. CANAVAR RESMİ 35. ÖŞÜR 36. DİMOS 37. İKTA 38. SALARİYYE 39. RESM-İ DÖNÜM 40. RESM-İ ZEMİN 41. BASMA AKÇESİ 42. BOYUNDURUK HAKKI 43. AĞALIK HAKKI 44. KULLUK HAKKI 45. RESM-İ ÇİFT 46. ÇİFT AKÇESİ 47. RESM-İ ÇİFTBOZAN 48. RESM-İ TAPU 49. RESM-İ ASİYAB

	50. RESM-İ BAHÇE
	51. RESM-İ BOSTAN
	52. RESM-İ BAĞ
	53. RESM-İ FEVAKE
	54. RESM-İ GÜVARE
	55. RESM-İ KOVAN
	56. RESM-İ PENBE
	57. RESM-İ HARİR
	58. RESM-İ ŞIRA
	59. RESM-İ MÜCERRED
	60. RESM-İ RAİYYET
	61. RESM-İ BENNAK
	62. RESM-İ BAD-I HEVA
	63. RESM-İ CABA AKÇESİ
	64. RESM-İ ARÜS
	65. RESM-İ İSPENÇ
	66. CÜRMÜ CENABET
	67. İHTİSAB RESMİ
	68. CİZYE ŞERİYYE
	69. MÜSTESNA EYALETLER VARİDATI
	70. İMARETLER MAL-I MAKTU
	71. GÜMRÜKLER
	72. MADENLER
	73. EMLAK-I EMİRİYYE
	74. EMLAK-I MAZBUTA
	75. RÜSUM-I MÜTENEVVA
	76. HÂSILAT-I MÜTENEVVA
	77. MUKATAAT
	78. İLTİZAMAT BEDELATI
	79. YAVE VE KAÇKIN RESMİ
	80. BETULMAL RESMİ

Kaynak: Abdurrahman Vefik Sayın (1999); *Tekâlif Kavaidi: Osmanlı Vergi Sistemi*, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 1999/352, Ankara

Osmanlı maliye sisteminde vergilerin kaynaklarında hâkim olan İslam hukuku ilkelerinin etkisi bütçe⁹⁹ alanında da ortaya çıkmaktadır. İslam maliye sisteminde var olan belirli gelir kaynaklarının belirli alanlara harcanması usulü (zekâtın harcanacağı yerler) ve gelirlerin giderlerden önce olması (gelirler giderlere göre değil tam aksine giderler gelirlere göre yapılması) durumu bu dönemde de uygulanmıştır.

⁹⁹ Osmanlı devletinde merkezi idarenin yıllık gelir ve giderlerini gösteren bütçelere "icmal" adı verilmekteydi (Tabakoğlu, 1985:22). Osmanlı'nın son dönemlerine doğru ise bu anlamı karşılamak üzere "nizam, müvazene" gibi tabirler kullanılmaya başlanmıştır (Akgündüz ve Öztürk, 1999:445).

Osmanlı devletinin bütçe yapısı¹⁰⁰ dönemler halinde incelendiğinde meydana gelen gelişmeleri ve dönüşümleri izlemek daha mümkün görülmektedir. Osmanlı devletinin kuruluşunun;

- I. Asrındaki (1299-1402) bütçe yapısı göz önüne alındığında, bu dönemde devletin gelir ve gider yapısı, İslam hukuku ilkelerine uygun durumdaydı. Toplanan vergi gelirleri İslam vergi hukukundan oluşmuş; giderler ise yine bu ilkelere göre yapılmıştır. Ayrıca küçük bir bütçe yapısına sahip olmuştur.

- II. asırda (1403-1512), birinci döneme göre nispeten, daha büyük bir bütçe yapısı görülmektedir. Yine bu dönemde Fatih Kanunnamesinde "*yılda bir kerre rikab-ı hümayunuma defterdarlarım irad ve masraflarımı okuyalar*" ifadesiyle bütçenin yıllık olma esasını ortaya koyulmuştur. Ayrıca, II. Beyazıt döneminde Şer'i vergiler dışında avarız vergileri alınmaya başlanarak tekâlifi örfiye vergilerinin önu açılmıştır.

- III. asra (1513-1594) gelindiğinde bu dönem Osmanlı maliyesinin en haşmetli dönemi olarak kabul edilmekteydi. Bu dönemde "*icmal-i muhasebe-i varidat ve masarifat-ı hazine-i amire*" adında 1524-1525 yıllarını kapsayan ilk bütçe yapılmıştır¹⁰¹.

- IV. (1595-1687) asır ise artık Osmanlı maliyesinde ve bütçesinde sarsıntılar ve bozulmalar meydana geldiği dönemdir. Bu dönemde birçok tekâlifi örfiye vergisi uygulamaya sokulmuş ve bütçede ki dengesizlikler giderilmeye çalışılmıştır.

¹⁰⁰ Osmanlı devleti bütçesi hakkında bakınız: Ömer Lütfi Barkan (1953); "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar -1", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 15, No. 1-4, ss. 238-250; Yavuz Cezar (1984); "Tanzimat'ta Mali Durum", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 38, Sayı 3-4, ss. 291-342; Stanford Shaw, J. (1978); "Ottoman Expenditures and Budgets in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, pp. 373-378

¹⁰¹ Osmanlı devletinin ilk bütçesinin hangi tarihte yapıldığı sorusu yoğun tartışmaların olduğu bir alandır. Osmanlı tarihi boyunca hem farklı takvimlerin kullanılmış olması (hicri, rumi, miladi) hem de "bütçe" kavramından neyin kastedildiğinin tam olarak belirtilmemesinden dolayı çeşitli tarihler sunulmaktadır. Bu anlamda 1850, 1863-1864 veya 1864-1865 mali yıllarına ait bütçelerin ilk Osmanlı bütçesi olduğuna dair görüşler ileriye sunulmaktadır (Şener, 1990:70-71). Ancak üzerinde en çok durulan ve Osmanlı devletinin ilk bütçe olarak kabul edilen bütçe; (5.5.930-16.5.931/11.3.1524-11.3.1525) tarihli bütçedir ve bu bütçe defterdarlar tarafından hazırlanmıştır (Tabakoğlu, 1985:22). Bu bütçenin gelir ve gider kalemleri için bakınız: Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*

•V. (1688-1773) ve VII. (1774-1839) asırlarda, bozulan maliye sistemindeki düzensizlikler artmış ve tekâlifi örfiye kapsamı daha da genişletilmiştir (Sayın, 1999:283-313; Akgündüz ve Öztürk, 1999:445-446).

İslam tarihinde yer alan devletlerin maliye sistemi incelendiğinde karşımıza İslam hukukundan kaynaklanan maliye sisteminin, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat fermanına kadar uygulandığı, ancak bu tarihten sonra artık bu sistemden kısmen de olsa vazgeçildiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim 1840 yılında vergi sistemi ile ilgili olarak Muhassıllar Talimatı yürürlüğe girmiş ve bunu diğer hukuki düzenlemeler takip etmiştir (Akgündüz ve Öztürk, 1989:447). Bu nedenle Tanzimat fermanı Osmanlı devleti ve İslam tarihi açısından büyük öneme sahiptir¹⁰² (Güran, 1989:5). Tanzimat fermanı ile birlikte Osmanlı devleti tüm kurumlarıyla Batı dünyasını örnek alma ve takip etme yoluna girmiştir¹⁰³ (Şener, 1990:21).

3 Kasım 1839 yılında ilan edilen Gülhane Hattı'nın (Tanzimat Fermanının) Osmanlı devlet anlayışında ve idaresinde modernleşmenin başlangıcı, temeli (İnalçık, 1964:603) ve Osmanlı ıslahat hareketlerinde bir dönüm noktası olduğu kabul edilmektedir (Karal, 1964:600). Tanzimat fermanı, Osmanlı idari geleneğinde öteden beri uygulanan, tahta çıkan padişahlar tarafından ilan edilen ve "adaletname" adı verilen hattı hümayunlar içinde değerlendirilebilir¹⁰⁴; ancak ferman geleneksel yapıyı kökten sarsacak yenilikler getirmiştir (Akyıldız, 2011:3). Bu fermanla gelenekçi kalıplar altında, İslam hukukuna ve devlet anlayışına saygı gösterilmekle birlikte; birçok alanda modern kavramlar ortaya atılmakta ve idareyi yeni baştan düzenleme amacı taşımıştır (İnalçık, 1964:622).

Osmanlı devletinin teokratik yapısında esaslı değişiklikler meydana getiren Tanzimat Fermanının (Karal, 1964:599) odaklandığı en temel nokta maliye alanında

¹⁰² Yavuz Cesar (1986:21), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim* isimli çalışmasında Tanzimat'ın ilanını "*Sonun Başlangıcı*" olarak tanımlamaktadır. Bu ferman ile birlikte, devletin genel yapısında ve çeşitli kurumlarında özellikle maliye alanında "*yeniden düzenleme sürecinin*" başlamış olduğunu ifade etmektedir.

¹⁰³ Bununla birlikte Tanzimat öncesinde batılılaşma çabalarının olmadığını iddia etmek mümkün değildir (Şener, 1990:21)

¹⁰⁴ Bu adaletnameler Osmanlı tarihinde örfi hukuka bağlı eski bir gelenektir. Yapılan bu kanunnameler, İslam hukukuna aykırı olmayacak şekilde çıkarılır ve İslam hukukunu bozma ya da tamamlama gibi bir amaç güdülmemekteydi. Ayrıca bu kanunnamelerin ilk örneği Fatih Sultan Mehmet zamanında ele alınmıştır (İnalçık, 1964:617).

yapılan ıslahatlar olmuştur¹⁰⁵. Fermanın ilk uygulama alanı ise, gelir ve giderlerin tek bir merkezde toplandığı yeni bir hazine dairesi olmuştur. Artık tüm gelirler burada toplanacak ve harcamalar tek bir merkezden yapılmış ve bunun için eski maliye kurumuna son verilmiş ve merkezde yeni bir mali yönetimin¹⁰⁶ kurulması için çalışmalar yapılmıştır¹⁰⁷ (Akyıldız, 2011:4; İnalçık, 1964:627-628).

Tanzimat Fermanının maliye alanında kabul gördüğü bir diğer uygulama ise; vergi mükellefiyetinde yapmış olduğu değişiklik olmuştur. Bu değişikliğe göre; herkes kanun önünde eşit olacak ve vergilendirme mali güç esasına göre yapılacaktır. Kimse mali gücünün üstünde bir vergiye tabi tutulmayacaktır (İnalçık, 1964:612). Bu karar Osmanlı devletinde büyük bir etkiye neden olmuştur. Çünkü Osmanlı devletinde, devlet ile halk arasındaki ilişkiyi kuran müessese, din kurumu olmuş ve buna paralel olarak vergilendirmenin kaynağı da bu kuruma göre belirlenmiştir (Karal, 1964:595).

Tanzimat fermanında ilan edilen "eşitlik ilkesi" uyarınca, hem Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimler hem de Batılı devletler, İslam hukukundan kaynaklanan ve sadece gayrimüslim tebaadan alınan cizye vergisinin eşitlik ilkesine aykırı olduğu için bu verginin kaldırılmasını talep etmişlerdir. Ancak bu durum bir İslam devleti olan Osmanlı'da uygulanması açısından zor bir karar olmuştur. Bununla birlikte zaman içerisinde cizye vergisine alternatif vergiler sunulmuş ve bunlardan bir tanesi de 1851 yılında teklif edilen "*cizyenin kaldırılması ve herkesten eşit bir şekilde alınacak baş vergisinin ihdas edilmesi*" şeklinde olmuştur. Sonuçta bu esas 1856 yılında Islahat Fermanı ile birlikte kabul edilmiştir (İnalçık, 1964:631-632).

¹⁰⁵ Tanzimat fermanı ile birlikte maliye alanında şu değişiklikler meydana gelmiştir: Maliyede merkezileşme, vergi hukuku ve bütçe anlayışında değişim, örfi vergilerin kaldırılması, yeni vergi konularının ve tahsil şekillerinin ortaya konulması, vergilerin sınıflandırma biçimlerinde ve vergi muafiyetlerinde değişimler (Şener, 1990:21-22)

¹⁰⁶ Osmanlı maliye teşkilatı hakkında bakınız: Mehmet Zeki Pakalın (1977); *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930) -4 Cilt*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No. 180, Ankara; İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1978); "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Bellekten*, Cilt XLII, Sayı 165, ss. 67-93

¹⁰⁷ Tanzimat fermanında bütçe kavramı olarak yer almamış ancak, savunma ve diğer kamu hizmetlerinin yapılması için zorunlu giderlerin kanunlarla önceden sınırlandırılması ve tespit edilmesi gereğine işaret edilmiştir (Şahin, 2013:853).

Tüm Osmanlı tebaasının kanun önünde eşit olduğunu ve herkesin devletin güvencesi altına alındığını açıklayan Gülhane Hattı Hümayunu kabul etmeyen Batılı devletlerin, Osmanlı devletindeki Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki siyasi ve hukuki bazı farklılıkların giderilmesini istemeleri sonucunda hazırlanan Islahat fermanı, Osmanlı tarihinde ayrıca önemli bir yer tutmaktadır. Islahat fermanı, Tanzimat fermanına kıyasla daha ayrıntılı ve kapsamı açısından daha farklı bir yapıya sahiptir. Tanzimat fermanı hemen hemen tüm Osmanlı tebaasına yönelik iken, Islahat fermanı özelde Müslüman olamayan tebaaya yönelik olarak düzenlenmiştir. Bu ferman ile gayrimüslimlerin Osmanlı toplumunda ki konumları ve hakları yeniden düzenlenmekte olup, artık gayrimüslimlerden "cizye" vergisi alınmayacağı ortaya konulmuştur. Ancak bu karar hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden¹⁰⁸ yoğun tepkiler almış ve 1857'de çıkarılan bir kanun ile tüm tebaadan (Müslüman ve gayrimüslim ayırt etmeksizin) eşit miktarda askerlik hizmetine karşılık "bedel-i askeri" adında yeni bir vergi ihdas edilmiştir (Gülsoy, 1999:185-189).

2.4.2.7. Türkiye Cumhuriyeti Maliye Sistemi

İslam maliye sisteminde yaşanan gelişmeyi incelemek adına ele alacağımız son dönem ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti maliye sistemidir.

20. yüzyılın başlarında kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti de kurulduğu yıllarda ki yaşanan küreselleşme ve modernleşme olgusundan nasibini almıştır (Mutlu, 2009:1-2). Bu anlamda bu olgudan en çok etkilenen yapıların başında ise maliye kurumu ve sistemi gelmektedir. Artık İslam Hukukunun ortaya koymuş olduğu maliye sisteminden ziyade, batılı devletlerin sahip olduğu ve tüm dünyaya yayılan yeni bir maliye sistemi ortaya konulmuştur. Bu dönemle birlikte İslam tarihinde hemen hemen tüm İslam devletlerinde görülen maliye sisteminin yapısı değişmiş; vergilendirmede kullanılan (Müslüman-Gayrimüslim) ayrımlar ortadan kaldırılmıştır.

¹⁰⁸ Gayrimüslimlerin en çok itiraz ettikleri nokta, askerlik görevini yapmak istememeleriydi. Bunun neticesinde herkese zorunlu olarak getirilen askerlik görevi kaldırılarak, tüm tebaadan askerlik yapmamaları durumunda alınacak bir vergi ihdas edildi (Gülsoy, 1999:186).

Ayrıca bu dönemden sonra yürürlüğe giren vergilerin konuluş amacı elbette tüm devletlerde görülen finansman ihtiyacını gidermektir, ancak bu vergilerin konuluş şekillerinde değişimler meydana gelmiştir. Artık konulan vergiler ya batılı toplumlarda bulunan vergilerin aynısının kabulü olmuş ya da batılı devletlerle uyumlu olabilmek adına ortaya konulmuştur. Bu nedenle bu tarihten sonra birçok yeni vergi ihdas edilmekte ve hâkim olan İslam hukuku prensiplerinden vazgeçilmiştir.

23 Nisan 1920'de kurulan Büyük Millet Meclisinin açılmasıyla, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş aşamasında önemli bir yol kat edilmiştir. Açılan bu meclisin çıkarmış olduğu ilk kanun ise ağnam resminin kabulü olmuştur. Bu ilk kanunun bir vergi kanununun olması, Büyük Millet Meclisinin vergi konusuna verdiği önemi ve bu alanda yapılacak çalışmaların bir işaretini ortaya koymuştur (Bulutoğlu, 1976:50). Vergi alanında yapılacak çalışmalar hakkında bir işaretle Şubat 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresinde verilmiştir. Kongrede tarım, ticaret ve emek üzerinden alınan vergiler hakkında düzenlemelerin yapılacağı kararları alınmıştır. Tarım, ticaret ve emek üzerinden alınacak vergiler hakkında ki kararlar ise (Ökçün, 1971:394-434):

- Tarımdan alınan aşar vergisinin kaldırılacağı,
- Ağnam resminin taksitle tahsil edileceği,
- Ticaretten alınan temettü vergisinin yeniden düzenleneceği ve yapılan iş ölçüsünde verginin alınacağı,
- Emek üzerinden alınan vergilerin ise her bireyden geliri ölçüsünde tahsil edileceği şeklinde olmuştur.

İzmir İktisat Kongresinde vergi ile ilgili alınan kararlardan ilk uygulananı Şubat 1925'te Aşar vergisinin kaldırılması olmuştur. Ancak bu verginin kaldırılması Türkiye Cumhuriyeti Devleti maliye sisteminde ağır hasarların oluşmasına neden olmuştur. Çünkü Cumhuriyetin ilk yıllarında tarıma dayalı köylü sayısının nüfus içindeki ağırlığı yüksek bir konumda olmuş ve aşar vergisinin kaldırılmasıyla meydana gelen bu gelir boşluğu Umumi İstihlak Vergisi ve Eğlence ve Hususi

İstihlak vergileri ile doldurulmak istenmişse de, bu mümkün olmamıştır (Yaşa, 1980:600).

Kongrede vergi yapısını etkileyen ikinci karar Temettü vergisinde meydana gelen gelişme olmuştur. Temettü vergisi 1926 yılında kaldırılarak yerine kazanç vergisi getirilmiş, ancak daha sonra bu vergi de kaldırılarak yerine Gelir Vergisi konulmuştur. Ayrıca bu dönemde Toprak Mahsulleri Vergisi (1941) ve Varlık Vergisi kabul edilmiştir (Yaşa, 1980:600-601).

1950'li yıllara gelindiğinde Türkiye Cumhuriyeti yönetiminde köklü değişiklikler meydana gelmiş, artık Tek Parti dönemi sona ermiş ve çok partili hayata geçiş sağlanmıştır. Böylesine köklü bir değişikliğe rağmen Türkiye Cumhuriyetinde değişmeyen kuralların başında yine yeni vergilerin ihdas edilmesi konusu gelmektedir. Daha 1950'li yılların başında Gelir Vergisi, Kurumlar Vergisi ve Esnaf Vergisi kanunları yürürlüğe sokulmuştur. 1956 yılında gelindiğinde ise dört vergi daha kabul edilmişti: İstihsal Vergisi, Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi, Nakliyat Vergisi ve PTT Hizmetleri Vergisi. Ayrıca 1957 yılında Hususi Otomobil vergisi. Daha sonra bu vergi 1963 yılında kaldırılarak yerine Motorlu Kara Taşıtları vergisi konulmuştur (Bulutoglu, 1976:57).

1970'li yıllarda yeni vergi ihdas etme geleneğine devam edilmiştir. Daha 1970 yılının başında Finansman Kanununun yapılmıştı ve bu kanun bünyesinde beş yeni vergi barındırmıştır ve bu vergiler şu şekildedir(Yaşa, 1980:623-624):

- Taşıtların Alım Vergisi,
- İşletme Vergisi,
- Gayrimenkul Kıymet Artışı Vergisi,
- Spor Toto Vergisi ve
- Bina İnşaat Vergisi.

1980'li yıllarda ise Türkiye Cumhuriyeti ekonomi politikasında köklü değişimler meydana gelmiştir. 24 Ocak 1980 kararları ile birlikte ithal ikameci iktisat politikasından vazgeçilmiş ve ihracata dayalı (dışa açık) bir politika ortaya koyulmuştur. İktisat politikasında meydana gelen bu değişim elbette vergi sistemini de etkilemiştir. Böylelikle vergi sisteminde yapılan ilk değişim Motorlu Kara Taşıtları vergisinin isminin Motorlu taşıtlar Vergisi şeklinde değiştirilmesi ve kapsamının genişletilmesi olmuştur. İkinci değişiklik ise 1981 yılında İlan ve Reklam Hizmetleri vergisinin kabulü olmuştur. Üçüncü değişiklik ise Avrupa Birliğine üyelik sürecinde vergi sisteminde uyumlaştırmanın sağlanması adına kabul edilen Katma Değer Vergisinin kabulü olmuştur¹⁰⁹. Dördüncü değişiklik ise 1 Aralık 1984 yılından itibaren geçerli olmak üzere kabul edilen Akaryakıt Tüketim Vergisinin kabul edilmesi olmuştur (Yaraşlı, 2005:23-27).

1990'lı yıllara gelindiğinde ise devlet önemli finans kaynağı olan vergilerin sayısını artırmaktan geri durmadı ve daha 1990'lı yılların başında ilk olarak ithalde alınacak Damga Resmi, 1993 yılında ise Çevre Temizlik Vergisi ihdas edildi. 5 Nisan 1994'te yaşanan ekonomik krizle birlikte bu vergilerin sayısındaki artış devam etti ve bu krizden sonra 4 vergi daha kabul edilmiştir: Ekonomik Denge Vergisi, Net Aktif Dengesi, Ek Gayrimenkul Vergisi, Ek Motorlu Taşıtlar Vergisi. Ayrıca diğer vergilerin oranlarında ise %300'e varan artışlar meydana gelmiştir. Son olarak 1999 yılında meydana gelen 17 Ağustos depremi ile birlikte var olan bazı vergilere ek vergiler uygulanmış ve bir yıllığına geçerli olmak üzere Özel İletişim Vergisi kabul edilmiştir (Yaraşlı, 2005:27-31).

Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kuruluşu olan 1920'lerden günümüze doğru maliye sisteminde¹¹⁰ meydana gelen değişimler göz önüne alındığında, maliye sistemi anlayışında bir değişikliğin olmadığı, değişikliğin sadece vergilerin sayısında meydana geldiği ortaya çıkmaktadır. Tanzimat'la birlikte başlayan modern dünyayla

¹⁰⁹ Bu verginin kabul edilmesiyle şu sekiz vergi yürürlükten kaldırılmıştır: Dâhilde Alınan İstihsal Vergisi, İthalde Alınan İstihsal Vergisi, Nakliyat Vergisi, PTT Hizmet Vergisi, İlan ve Reklam Hizmetleri Vergisi, İşletme Vergisi, Şeker İstihlak Vergisi ve Spor Toto Vergisi

¹¹⁰ Cumhuriyetin kabulünden önceki dönemlerde uygulanan maliye sistemi hakkında yapılan eleştirilerde, maliye sisteminin basit ve adaletsiz olduğu, ancak Cumhuriyetin kabulünden sonraki süreçte Osmanlı vergi sistemi yerine kabul edilen çağdaş batılı devletlerin sistemlerinin bu eksiklikleri giderdiği (Bilici, 2004:143) ileri sürülmektedir.

hareket etme duygusu Cumhuriyetin ilk yıllarında da varlığını devam ettirmiş ve hala günümüzde de devam ettirmektedir. İslam devletinin kuruluşundan Tanzimat'a kadar olan süreçte maliye sisteminin temel kaynağı olan İslam hukuku, bu süreçten sonra yerini modern (Batılı) vergileme kurallarına bırakmış ve artık maliye sistemini düzenleyen kurum modern maliye kuralları olmuştur. Ayrıca bu kurallar günümüz maliye sisteminin temelini de teşkil etmektedir.

Tablo 2.4: Günümüzde Maliye Sisteminin Temelini Oluşturan Vergilerin Alınmasını Sağlayan Vergi Kaynakları

Gelir Üzerinden Alınan Vergiler	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Gelir Vergisi ➤ Kurumlar Vergisi
Harcama Üzerinden Alınan Vergiler	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Katma Değer Vergisi ➤ Özel Tüketim Vergisi ➤ Özel İletişim Vergisi ➤ Şans Oyunları Vergisi ➤ Damga Vergisi ➤ Gümrük Vergisi ➤ Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi
Servet Üzerinden Alınan Vergiler	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Emlak Vergisi ➤ Motorlu Taşıtlar Vergisi ➤ Veraset ve İntikal Vergisi

Kaynak: Nurettin Bilici (2004); Vergi Hukuku, Seçkin Yayınevi, 8. Baskı, Ankara çalışmasından yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2.4'de gösterilen ve günümüz Türkiye Cumhuriyeti Devleti maliye sisteminde vergilendirmenin kaynağını oluşturan bu kavramlar maliye sisteminde, mükellefiyetlik durumunun İslam maliye sisteminde bulunan dini farklılığa göre vergilendirmenin aksine; ödeme gücüne ve vatandaşlık durumuna göre belirlendiğini ve bu kapsamda mükellefiyetliğin oluştuğu ortaya koymaktadır. Bu dönemde artık vergilerin kaynağının belirlenmesinde, kişinin mensup olduğu dine göre bir ayırım

yapılmamakta ve vergiler; gelir, harcama ve servet kapsamında ele alınmaktadır (Bilici, 2004:145). Bu durum ise Osmanlı devletinde Tanzimat'ın ilanıyla başlayan ve "*sonun başlangıcı*" olarak ifade edilen ve dini kurallar çerçevesinden ziyade seküler bağlamda oluşan bir maliye sisteminin varlığını destekler nitelikte olmuştur.

3. İSLAM MALİYE SİSTEMİNİN GÜNÜMÜZ MALİYE SİSTEMİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Günümüz dünyasını derinden etkileyen ve insanların hayatında önemli bir yere sahip olan İslam dini maliye sisteminin ortaya koymuş olduğu ilkelerin, günümüz modern maliye sistemi açısından değerlendirilmesi ve her iki sistem arasındaki farklılıkların ortaya konulması gerekmektedir. Bu gerekliliği ortaya koyan gerekçe ise; günümüzde seküler anlamda ortaya çıkan bir maliye sistemi ile dine dayalı bir maliye sisteminin farklılıklarının ortaya konulmasıdır. Bu bağlamda bu bölümde ilk olarak her iki sistemde devlete yüklenen görevler ele alınacak; daha sonra ise maliye sisteminde ortaya konulan amaç ve araç arasında bir karşılaştırma yapılacaktır.

3.1. Devlete Verilen Görev Açısından Değerlendirme

İnsanlık ile varlığını sürdüren kadim bir olgu olan devlet dilimizde "*toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık* (TDK, 2014) olarak tanımlanmaktadır¹¹¹. Arapçada devlet "*değiştirmek, bir halden başka bir hale dönmek; nöbetleşe, birbiri ardına gelmek, dolaşmak, üstün gelmek, zafer kazanmak*" anlamlarına gelmektedir, çoğulu ise düveldir (Davutoğlu, 2003:234). İslam Hukukunun asli kaynağı olan Kuran-ı Kerim'de ise devlet kavramı ile ilgili ayrıntılı bir düzenleme, tanımlama bulunmamaktadır¹¹² (Koyuncu, 2007:1). Kuran-ı Kerim'de "d-v-l" kökünden türeyen kelimeler "*dönüşümlü olmak ve elden ele dolaşan mal*" anlamlarına işaret edecek şekilde iki yerde¹¹³ kullanılmaktadır.

Devlet olgusu, tarihin ilk dönemlerinden bu yana hayatın her aşamasında her toplum için hayatın vazgeçilmez bir parçası olmuştur. İnsan, sosyal bir varlıktır. Onun bu sosyal karakterinin özelliğinin bir sonucu olarak devlet insanla var olagelmıştır (Eryarsoy, 1995:57). Devletin varlığı, toplumlar için kamu düzenini sağlama, birlik ve dirlik içinde yaşama gibi sosyal bir temele sahiptir. Bu itibarla

¹¹¹ Üzerinde görüş birliğine varılmış bir devlet tarifinin olmadığı günümüz bilim insanları tarafından ifade edilmiş bir husustur (Eryarsoy, 1995:55-56).

¹¹² Dolayısıyla İslam Hukukunun açıkça öngörmüş olduğu bir devlet modeli söz konusu değildir. Ancak İslam hukukçularınca kabul edilen görüşe göre, İslam kurallarının bir devlet düzeninin kati suretle olmasının gerektirdiğidir (Koyuncu, 2007:1).

¹¹³ Al-i İmran 140; Haşr 7

devlet, tarihin ilk dönemlerinden itibaren toplumlar için vazgeçilmez bir unsur olmuştur (Menekşe, 2005:194). İnsanlıkla birlikte varlığını sürdüren bu kavram; siyasi gücün mahiyeti, fonksiyonları, yapılanma biçimleri ve ahlaki sınırları daima kültürel zeminin özellikleriyle bağlantısını korumuştur. Bundan dolayı, günümüzde devlet ile ilgili açıklamaların İslam toplumlarında yorum kargaşasına yol açmasının nedeni, kavram olarak taşıdığı anlamın kültürel bağımlı özelliğinde yatmaktadır. Son derece farklı bir siyasi, kültür ve ahlak temeline dayanan İslam medeniyeti; birikimi açısından, devletin gerek teorik gerekse de tarihi ve sosyal bir anlam olarak Batı toplumlarındaki anlamlara denk gelecek şekilde anlaşılmaya çalışılması, ciddi bir algılama ve tanımlama problemi doğurmuştur (Davutoğlu, 2003:235).

Günümüzde yaşanan bu algılama ve tanımlama sorununun giderilmesi amacıyla, devlet kelimesinin İslam'ın erken dönemlerindeki kullanımı ile modern dönemdeki kullanımlarını ortaya koymak ve tarihi süreç içerisinde bu kavramda meydana gelen değişimleri incelemek durumundayız.

Tarihi süreç içerisinde meydana gelen değişimleri üç aşamada ele alabiliriz. Birinci aşamada, devlet kavramı "*zafer, güç; hâkimiyetin dönüşümlü olarak el değiştirmesi*" şeklinde ele alınmıştır. Nitekim Taberi'nin o döneme ait bazı durumları aktarırken, bu anlamlara denk gelecek şekilde "*bizim devletimiz, bu devlet*" gibi ifadeler yer vermiştir. İkinci aşamada ise devlet kelimesi hâkimiyetin değişmesinden çok sürekliliğini ifade eden bir duruma gelmiş, nihai siyasi otorite için kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim Osmanlı Devletini ifade eden "*Devlet-i Al-i Osman*" tabiri bu safhayı örnekleyen bir kullanım şeklidir. Üçüncü ve son aşamada ise, devlet kelimesinin çağdaş siyaset literatüründeki kullanımda kendini gösterir. Bu aşamada kavram tamamıyla, millet-devlet esasına dayalı "*Milletler arası sistemin her bir unsuru*" anlamına gelebilecek şekilde değişmiştir. Devlet kelimesinin geçirdiği bu anlam değişikliğinin son safhası Batı dillerinde ki "*state, staat, etat, stat, stato*" kavramlarının tercüme karşılığı halini almıştır (Davutoğlu, 2003:235).

Devlet örgütlenmesinin İslam tarihi içinde ortaya çıkışı konusunda iki görüş ileri sürülmektedir. Devleti evrensel anlamda siyasi bir güç örgütlenmesi kabul eden birinci görüşe göre; devlet örgütlenmesinin Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke'den

Medine'ye hicretinin ardından ortaya çıktığını ve Medine toplumunun tam ve gerçek anlamda devlet örgütlenmesi özelliklerine¹¹⁴ sahip olduğudur. Modern millet-devlet yapılanmasını kabul eden ikinci görüşe göre ise, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in siyasi olmaktan çok dini bir liderlik oluşturduğunu ve O'nun (s.a.v.) döneminde bugünkü anlamda devlet örgütlenmesinden çok cemaat örgütlenmesinin ön plana çıktığı ileri sürülmektedir (Davutoğlu, 2003:236).

İslam tarihinde devlet oluşumunu, siyasi güç örgütlenmesi açısından ele alındığında bunun ilk izlerini Akabe¹¹⁵ biatlarında görebiliriz. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Mekke'den Medine'ye hicreti sonrasında yaşanan bu olay İslam tarihinde devlet olmanın ilk izlerini taşıdığı belirtilmektedir (Goucher vd., 2004:13). Hz. Peygamber (s.a.v.) önderliğindeki Medine toplumu siyasi güç örgütlenmesinin fonksiyonlarına sahip bir yapılanma ortaya koymaktadır¹¹⁶. Fakat bu yapılanma Batı dünyası siyasi literatürü içindeki devlet anlayışından tamamen farklı olmaktadır. İslam dünyasında din ve devlet ayrımı yapılmaz iken; Batı dünyasında bunların ayrı iki kavram olduğu belirtilmektedir (Lapidus, 1996:3) Bununla birlikte Batı dünyasında görülen devlet yapısı etnik farklılaşmaya dayalı ve siyasi katılımı dar¹¹⁷ olan şehir devletleri¹¹⁸ hâkim iken; İslam dünyasında görülen devlet yapısı¹¹⁹ ise

¹¹⁴ İslam'ın devlet yapısı ve bu yapının işleyişi ile ilgili olarak koymuş olduğu hükümlerin bazı özelliklerini şöyle sıralayabiliriz: Hükümlerin esnekliği, hükümlerin azlığı, hükümlerin genellik ve sürekliliği, hükümlerin İslam'dan ayrılmazlığı. Hükümlerin esnekliği, İslam kurallarının çeşitli çevre ve koşullarda rahatça uygulanabilirliğini; hükümlerin azlığı, hükümlerin esnek olmasının tamamlayıcı olduğunu; hükümlerin genellik ve sürekliliği, İslam'ın kati surette ortaya koyduğu kurallara herkesin riayet etmesi gerektiğini ve bu kuralların belli bir çağa ve döneme değil tüm insanlara ve dönemlere hitap ettiğini; son olarak hükümlerin İslam'dan ayrılmazlığı ise, bu kural sadece İslam'ın devlet ile ilgili hükümleri hususunda değil, tüm konularda yapılan faaliyetlerin İslam'ın aslına aykırı olamayacağıdır (Eryarsoy, 1995:40-42).

¹¹⁵ İslam dininde devlet olma adımları 620-622 yıllarında Akabe biatleri gösterilir. Burada Hz. Peygamber (s.a.v.)'e tam itaat ortaya konulmuştur (Koyuncu, 2007:5; Eryarsoy, 1995:118-119).

¹¹⁶ Hz. Peygamber (s.a.v.) devleti hiçbir zaman gaye olarak görmemiştir. O'nun (s.a.v.) devlet kurma çalışmaları, amaca varmak için bir vasıta. İslam'a göre devletin en temel görevi Müslümanların İslam'ı yaşamalarını kolaylaştırmak ve buna imkan hazırlamaktır (Eryarsoy, 1995:60-61).

¹¹⁷ Demokrasinin beşiği sayılan Atina şehir devletinde siyasi katılım, şehir nüfusunun üçte birinden daha azına yakın iken; Medine toplumunda her kesim için açık bir katılım söz konusu olmuştur (Davutoğlu, 2003:236).

¹¹⁸ İslam'dan evvel Mekke'nin bütün vasıflarıyla; iktisadi, dini, hukuki, coğrafi unsurlarıyla tam bir şehir devleti durumunda olduğuna belirtebiliriz (Tuğ, 1995:90)

¹¹⁹ İslam dünyasında görülen devlet yapısı; Müslümanların yönetimi altında bulunan yerler birer Dar-i İslam'dır (Darül İslam). Müslümanların burada güven içinde yaşayarak dini vazifelerini yerine getirmekte özgürdür. Gayri Müslimlerin hakimiyeti altında bulunan yerlerde ise Dar-i Harbtir (Darül Harb). Bir Darül Harbin, Darül İslam haline gelmesi ya da Darül İslam'ın Darül Harb haline gelmesi mümkündür (Bilmen, 1955:369-70; Eryarsoy, 1995:56).

kendisine temel aldığı inanca dayalı, her türlü üyeliğe¹²⁰ açık özelliğe sahip olmaktadır (Davutoğlu, 2003:236) . Ayrıca bu özellik İslam dininin ana amacını ortaya koymaktadır. Çünkü İslam dini belli bir kavme ya da millete değil, tam aksine tüm insanlığa hitap eden bir din olarak tanımlanmaktadır (Goucher vd., 2004:13).

İnsan hayatının her alanına hitap eden İslam inancı; insan yaşamında siyasal, dini, iktisadi vb. gibi ayrımlar yapıp, bunlardan sadece bir alan ile ilgilenmemekte, yaşamı bir bütün olarak ele almaktadır (Asad, 1980:3). İslam bütündür; din, devlet, sosyal hayat, ekonomi bu bütünün ayrılmaz birer parçalarıdır¹²¹ (Koçak, 2006:153). İslam dini ile devlet olgusu arasında sıkı bir bağlantı bulunmaktadır (Goucher vd., 2004:12). Bundan dolayı; İslam düşüncesinde devlete bir takım görevler yüklenmektedir. Bu görevleri¹²² yasama, yürütme, yargı, mali işler, savunma ve toplumun hayatının düzenlenmesi şeklinde sıralayabiliriz (Hatip, 1995:166). Hz. Peygamber (s.a.v.) bu görevleri uygularken¹²³ Allah'ın koymuş olduğu emir ve yasaklara göre etmiştir. Bu kurallar ise Kuran-ı Kerim'de yer almaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) devlet işleri konusunda diğer insanların görüşlerine önem verir, aldığı kararlar için onlara da danışmıştır (Hatip, 1995:169).

Hz. Peygamber(s.a.v.)'in vefatından sonra, İslam dünyasının karşılaştığı ilk mesele siyasi liderliğin tesisi olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in liderliği vahye

¹²⁰ Şehir devletlerinde kabile-millet-devlet ilişkisi yer almakta iken; Medine'de kabileyi esas alan üyelik anlayışını temelinden sarsan yeni bir siyasi üyelik tanımını ortaya koymuştur (Davutoğlu, 2003:237).

¹²¹ Din ve devletin birbirinden bağımsız olamayacağını ortaya koyan önemli örneklerden birisi; Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hem dini otoriter (Peygamber) hem de devlet başkanı olması durumudur. Eğer ki bu iki kavramın birbirinden ayrı olacağı iddiası geçerli olsaydı, bu durumda dini lider olarak bir kurumun, siyasi lider olarak da ayrı bir kurumun bulunması gerekecekti (Hatip, 1995:163). Burada böyle bir sorunun olmasının nedeni bir medeniyetin terimlerinin başka bir medeniyete uygunluğu tartışmasıdır (Hatip, 1995:177). Anlam kargaşasına neden olan bu tartışmalar ise toplumun kültürün, inancını bilmemekten kaynaklanmaktadır.

¹²² Devlete yüklenen tüm bu görevlerin ortak noktası, Müslümanların dünya nimetleri açısından ileri bir noktaya ulaştırmak değildir. Asıl amaç İslam'ın esaslarının uygulanması ve insanların asil, şerefli ve nezih bir hayat sürmelerinin sağlanması (Eryarsoy, 1995:36) ve İslam dininin yayılmasıdır (Goucher vd., 2004:2). Ayrıca bu görevler yerine getirilirken, İslam'ın asli kaynaklarına aykırı olmadan uygulanmasıdır (Eryarsoy, 1995:121). Yani, yasama ile ilgili kurallar koyarken İslam'ın asli iki kaynağı olan Kuran ve sünnete aykırı kurallar koyamayız. Bu kural diğer tüm fonksiyonların yerine getirilmesinde de geçerlidir.

¹²³ Dış görünüşünde hiç kimseye karşı sorumlu olmayan, mutlak bir monarşi (Hatip 1995:169) gibi görülen yönetim şekli iddiası aslında geçerli bir görüş değildir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in uygulamış olduğu bu yönetim sistemi tüm bu iddiaların ötesindedir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatı incelendiğinde bu iddiaları geçerli olmadığı sonucu ortaya çıkacaktır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) tüm konularda çevresindeki insanlarla fikir alışverişinde bulunurdu (Aktaş, 1995:119)

dayanmıştır. Bu kesin ve tartışmasız liderlikten (Goucher vd, 2004:16) hilafet sistemine geçiş, İslam dünyasının devlet anlayışının günümüze aktarılmasında temel dönüm noktasını teşkil etmiştir. Çünkü Hz. Ebubekir'in halife seçilmesiyle başlayan bu yeni dönemde; siyaset ve devlet olgusu; insanın sorumluluk, kabiliyet ve ehliyet alanı içinde kavranmıştır. Hz. Ebubekir'den sonra gelen üç halife döneminde İslami esaslar çerçevesinde gelişmeye devam etmiştir. Bu dört halife döneminde, devlet anlayışının¹²⁴ belli kurallara oturması ve müesseseleşmesi itibariyle sonraki dönemlere ait uygulamaların uygunluğu konusunda kaynak teşkil etmiştir (Davutoğlu, 2003:237).

İslam düşüncesinde ele alınan devlet kavramının doğuşu ve gelişimi ile Batı dünyasında görülen devlet kavramı arasında temel farklılıkların olduğunu ifade edebiliriz. Batı dünyasında din ve devlet kurumlarının ayrılığı konusunda temel bir düşünce hâkimdir. Tarihsel süreç içerisinde bu iki düşünce dünyasında arasındaki bu farklılık yerini hep korumuştur. İslam düşüncesinde kuşkusuz din ile devlet bir bütün olarak ele alınırken, Batı dünyasında bu kavramlar farklı iki kurum olarak ele alınmıştır (Lapidus, 1996:3-4). Devlet oluşumun Batı dünyasındaki gelişimini incelediğimizde, din ve devlet ilişkisi dört başlık altında ele alınmıştır¹²⁵. Din ve devlet ilişkisinin günümüze yansması bu akımlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu akımları şu şekilde açıklamak mümkündür (Ruhi, 1997:13-15):

- Birinci akımdaki Luther, Calvin ve Bousset gibi düşünürlerin, aynı zamanda papaz olan, öngördükleri din-devlet ilişkisinde devletin dinden bağımsız bir varlığı yoktur. Devlet, dini kaynaklardan oluşan normlar uyarınca varlığını sürdüren bir kurumdur. Devlet, gücünü dinden aldığı için vardır ve bunu sürdürdüğü sürece olacaktır. Bu görüş "teokratik" yaklaşım adıyla bilinmektedir.

¹²⁴ Bu dönemde halifenin belirlenme şekli; genel seçim, aday gösterme, gösterilen adayın halk tarafından uygun görünmesi, çoğunluğun kabulünü alması gibi çeşitli yöntemler ortaya konulmuştur. Bu uygulamalarla birlikte, temel siyasi ve ahlaki kurallara sadık kaldığı sürece esnek ve yenileşmeye açık bir anlayış geliştirilebileceğini göstermektedir (Davutoğlu, 2003:237).

¹²⁵ Batı düşünce dünyasında çeşitliliğin çok olmasının nedeni, her düşüncenin; kendi fiziki, ruhi ve sosyal şartlarının etkisinde kalarak düşüncelerini sistemleştirmeye çalışmış olmasıdır. Bunun sonucunda birbiriyle çelişen yığınla fikir akımları ortaya çıkmıştır (Eryarsoy, 1995:92).

•İkinci akımda yer alan Makyavel, Hobbes, Montesquieu ve J. J. Rousseau gibi siyaset biliminin ve devlet teorisinin önde gelen isimleri tarafından savunulan görüş, siyasetin din üzerindeki üstünlüğü, yani dinin siyasete tabi olmasının gerekliliği şeklindeki görüştür. Makyavel'e göre; devlet bağımsızlaşmalı ve dinin emirlerinden kurtulmalıdır. Ancak dinin devlete yapacağı katkıları göz ardı etmemelidir. Rousseau (1762) "*Toplum Sözleşmesi'nde*" tümüyle devletin ihtiyaçlarına göre tanzim edilmiş ve devlete tabi bir "*sivil dinin*" tesis edilmesi gerektiğini ifade eder. Bu düşünce dünyasında ortaya konulmak istenen düşünce, devlet temelli dinin oluşması ve bunun devletin argümanlarının desteklenmesinin sağlanması şeklindedir.

•Üçüncü akımdaki Tocqueville gibi liberal düşünürlerin ortaya koyduğu ilişki biçiminde dinin özerk bir yapı olması ve devlet gücüne dayanmaması gerektiğini belirtmiştir.

•Dördüncü ve son akımda ise, August Comte'nin kurucusu olduğu pozitivist yaklaşımdır. August Comte'u takiben, Durkheim, Marx ve Renan tarafından paylaşılan bu görüşe göre "*Artık bir Tanrı'ya ve O'nun dinine ihtiyaç yoktur*". Modernleşme din devrini kapatacak ve ortadan kaldıracaktır. Toplumun ihtiyaç duyduğu bu alanı ise dolduracak olan akıldır. Akıl tüm insanların ihtiyacını karşılayacak olan "*insanlık dinini ortaya çıkaracaktır*" şeklinde ortaya konulmaktadır.

Devletin varlığını ve gerekliliğini ortaya koyan gerek İslam dininin gerekse de günümüz Batı dünyasının devlet kavramına atfettiği önem ve yüklediği görevler birbirinden taban tabana farklılaşmaktadır. İslam dini kuralları din ve devlet hayatını ayırmamakta ve devleti dinin kuralları çerçevesinde ortaya koymakta iken; günümüz Batı dünyası bu iki kavramları birbirinden ayırmakta ve farklı iki alan olarak ele almaktadır. Her iki kesimin ortaya koymuş olduğu bu durum ise devlete yüklenen görevleri ortaya koymaktadır. İslam dini toplum hayatında etkin olan bir devlet sistemini ortaya koymakta ve bunun toplumsal anlamda fayda sağladığını ortaya koymakta iken; günümüz Batı dünyası ise, dinden arındırılmış ve seküler bağlamda

şekillendirilmiş bir devlet sistemini ortaya koymakta ve gerekliliğini ifade etmektedir.

3.2. Kamu Maliyesinin Araçları Açısından Değerlendirme

Gelir ve giderler arasındaki ilişkiyi inceleyen ve bunun neticesinde iktisadi hayata etki eden maliye politikasının; kamu gelirleri, kamu giderleri (kamu harcamaları) ve bütçe olmak üzere 3 aracı bulunmaktadır. Günümüz modern mali sisteminin temelini oluşturan bu 3 temel araç gerek devlet gerekse de vatandaş üzerinde birçok etkiye yol açabilmekte, sosyal ve ekonomik hayata müdahalelerde bulunabilmektedir. Örneğin devlet vergi oranlarını indirerek ya da artırarak bireyin kullanılabilir gelirlerini değiştirebilir, kamu harcamalarını artırarak sosyal hayatı düzenleyebilir ya da dengeli bir bütçe politikası amacı güderek refah bir topluma doğru yol alabilir.

Tüm bu etkiler ve işlemler günümüz modern (Batı) maliye sistemi içerisinde ele alınmış, kadim bir olgu olan ve dünya üzerinde geniş bir alana yayılan İslam maliye sisteminin işleyişi göz ardı edilmiştir. Bundan dolayı çalışmanın bu bölümünde maliye politikasının 3 temel aracı olan bu kavramlar ve bu kavramların işleyişi hakkında İslam maliye sistemi ile günümüz modern maliye sistemi arasında karşılıklı bir değerlendirme yapılacaktır.

3.2.1. Vergiler Açısından Karşılaştırma

Günümüz modern maliye sisteminde vergi, devletin kamu giderlerini karşılamak üzere kişilerden (gerçek-tüzel) cebren ve karşılıksız olarak topladığı iktisadi değeri ifade etmektedir (Kenanoğlu, 2013:52). Bu iktisadi değer oluşumunda gerek ismi, şekli ve yapısı gerekse de iktisadi, sosyal ve siyasi yönleri itibariyle zaman içerisinde hep bir değişim içerisinde olmuştur (Turhan, 1982:17).

Bu değişimi etkileyen ve tetikleyen önemli unsurların başında toplumun sahip olduğu ve dayandığı devlet görüşü teorileri gelmektedir. Günümüz modern maliye sisteminin temelini oluşturan bu teoriler 2 gruba ayrılmaktadır:

Rasyonalist/Ferdiyetçi devlet görüşüne dayanan teoriler ve Organik/Kolektivist devlet görüşüne dayanan teoriler.

Modern maliye sisteminin temelini oluşturan bu teorilerden ilki olan, Rasyonalist/Ferdiyetçi devlet görüşü; köken itibariyle 17. ve 18. yüzyıllara dayanmakta ve bu teoriye göre devlet, kişilerin ortak amaçlarını gerçekleştirmek adına kurmuş oldukları bir menfaat topluluğu şeklinde ifade edilmektedir. Buradan hareketle bu devlet anlayışında vergiler ise; devletçe sağlanan hizmetlerin fiyatı şeklinde kabul edilmekte ve vergi ile sunulan hizmet arasında bir ilişki kurulmaktadır (Turhan, 1982:18).

Vergiye kamu hizmetlerinin karşılığı olarak addeden bu teori sonucunda 3 farklı açıklama tarzı ortaya çıkmış olup, şu şekilde sıralanmaktadır (Turhan, 1982:19):

- Vergiyi hizmet bedeli olarak kabul etme,
- Vergiyi sigorta primi olarak kabul etme,
- Vergiyi genel giderlere katılma payı olarak kabul etme.

Vergiye hizmet bedeli olarak kabul eden görüşe göre vergi, devlet tarafından sağlanan hizmetlerin bir bedeli veya fiyatıdır. Vergiyi sigorta primi olarak kabul eden görüşe göre vergi, devletçe sağlanan can ve mülk güvenliği karşılığında alınan bir sigorta primidir. Üçüncü açıklama tarzı olan genel giderlere katılma payı olarak kabul edilen görüşe göre; toplum bir üreticiler birliğine benzetilmekte ve vergi de devletçe sunulan kamu hizmetlerinin sosyal üretime katılması karşılığı ödenen bir pay olarak kabul edilmektedir (Turhan, 1982:20; Akdoğan, 2009:128-131).

Modern maliye sisteminin temelini oluşturan teorilerden ikinci ise Organik/Kolektivist devlet görüşü teorisi. Bu teorinin kökeni Aristo'ya kadar gitmekle birlikte, 19. yüzyılın birinci yarısına dayanmaktadır. Bu görüşe göre devlet; bireylerin oluşturduğu ve toplumdan ayrı üstün bir varlık olup; iktisadi ve sosyal hayatın her sahasında üstlenmiş olduğu görevleri ve gidermek zorunda olduğu

ihtiyaçları en iyi şekilde gerçekleştirmeyi amaç edinmektedir. Bu amacı gerçekleştirmek için ise devlet, her bireyden ödeme gücüne göre vergi yükleyebilmektedir (Turhan, 1982:23-24).

Bu teoriye göre vergi, bir piyasa ekonomisi olayı gibi fayda ya da değişim ile değil; devletin sahip olduğu egemenlik anlayışı çerçevesinde ele alınmaktadır. Ayrıca bu vergiler kamu hizmetlerinin karşılanması amacıyla, ödeme gücüne göre ve tek taraflı olarak devletçe belirlenen zorunlu ödemeler olarak kabul edilmektedir (Akdoğan, 2009:132; Turhan, 1982:23).

Yukarıda iki farklı biçimde ele alınan ve vergiye temel oluşturan düşünce biçimi İslam maliye sisteminde farklılaşmaktadır. İslam maliye sistemi açısından vergiler ele alındığında ise; öncelikle ilk dönemlerde bireylerin, toplumun ortak harcamalarına gönüllü ve yardım niteliğinde katılımı ile başlayan ve devlet teşkilatının oluşmasıyla genel bir nitelik kazanan ve zorunlu bir görev haline dönüşen verginin İslam maliye sistemindeki yeri ve önemi ortaya konulmalıdır. Bu nedenle vergi kavramının İslam hukukunun asli kaynağı olan Kuran-ı Kerim'de ki yerini incelemek durumundayız (Macitoğlu, 2013:52).

Kuran-ı Kerim'de vergi kavramı anlamına gelebilecek birtakım kelimeler (zekat, cizye, fey, haraç) bulunmasına rağmen, bir bütün olarak vergi kavramını kapsayacak bir tanımlama bulunmamaktadır (Macitoğlu, 2013:52). Kavram itibariyle böyle bir kelimenin bulunmaması hasebiyle İslam dininde vergilerin olmayacağını kabul etmek yersiz olacaktır. Çünkü İslam, insanlığın her anına hitap eden ve nizamlar getiren bir dindir. Dolayısıyla böylesine bir dinin toplumda birlikte yaşamının getirmiş olduğu harcamaların finansmanı olan vergileri ele alması kaçınılmazdır.

İslam maliye sisteminde vergilerin kaynağını oluşturan iki unsur bulunmaktadır. Bu unsurlardan birincisi gücünü doğrudan İslam'ın asli kaynaklarından alan ve İslam Hukukundan doğan vergilerdir. Bu vergiler kendi içerisinde Müslümanlardan alınan vergiler ve Gayrimüslimlerden alınan vergiler

olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır (Macitoğlu, 2013:53). Bu gruptaki vergiler Tablo 3.1'de gösterilmektedir.

Tablo 3.1: İslam Maliye Sisteminde Vergilerin Kaynağı

İslam Maliye Sisteminde Vergiler	Müslümanlardan Alınan Vergiler	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zirai Ürünlerden Alınan Vergiler 2. Hayvanlardan Alınan Vergiler 3. Madenlerden Alınan Vergiler 4. Ticaretten Alınan Vergiler 5. Gümrük Vergileri 6. Arızı Vergiler <ol style="list-style-type: none"> 6.1. Sadakatü'l Fıtr 6.2. Harp Masraflarına İştirak 6.3. Olağanüstü zamanlarda Konulan Vergiler 6.4. Bulunmuş Şeylerden Alınan Vergiler <ol style="list-style-type: none"> 6.4.1. Defineden Alınan Vergiler 6.4.2. Lukata Vergileri 6.4.3. DenizdeBulunan Şeylerden Alınan Vergiler
	Gayrimüslimlerden Alınan Vergiler	<ol style="list-style-type: none"> 1. Haraç 2. Cizye

Kaynak: Salih Tuğ (1984); *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

İslam maliye sisteminde kişinin mensup olduğu dine dayalı bir ayırımın yapılması, İslam dininde ortaya konulan bütün prensiplerin ortak noktasını ortaya koymaktadır.

İslam maliye sisteminde vergilerin kaynağını oluşturan ikinci unsur ise, Şer'i vergilerin dışında, yine İslam hukukundan kaynaklanan ancak birinci gruptaki vergiler kadar kesin olmayan vergilerdir. Bu kaynağa göre vergiler, yönetimi elinde

bulunduran idarecilere İslam hukukunun vermiş olduğu takdir yetkisiyle konulmaktadır. Ancak bu yetkinin kullanılması keyfi bir uygulama olmayıp, Şer'i vergilerin ve diğer hazine gelirlerinin kamu harcamaları için yeterli olmadığı durumlarda veya olağanüstü hallerde kullanılabilir (Macitoğlu, 2013:53).

İslam hukukunda bu şekilde konulan vergilere *nevaib* adı verilmektedir. Ayrıca bu vergiler birinci grupta yer alan vergilerin aksine kalıcı vergiler olmayıp, geçici vergilerdir. Nevaib vergilerinin İslam maliye sisteminde yer aldığı en temel kanıtı ise, mal üzerinden zekattan ayrı olarak bir hakkın varlığını bildiren hadislerin bulunması (Kallek, 2007:33) ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Abdulkays kabilesine gönderdiği mektupta, zekat mükellefiyeti yanında zenginlerin ihtiyaç fazlası malları üzerinde fakirlerin hakkı olduğunu belirtmesidir (Hamidullah, 1997:160).

İslam hukukundan kaynaklanan ve idarecilere takdir yetkisiyle verilen bu vergilerin kullanılmasında, idareciler elbette sınırsız yetkilere sahip bulunmamaktadırlar. İdareciler bu takdir yetkilerini kullanırken Şer'i vergilerde esas alınan kurallara riayet etmeli ve Şer'i vergilerde olduğu gibi; bireylere ağır yük yüklememeli ve kişinin iktisadi yaşamında olumsuz etkilere yol açmamalıdır. Ayrıca bu vergilerin tahsilleri de tıpkı Şer'i vergilerde olduğu gibi mükellefin ödeyebileceği en uygun dönemde yapılmalıdır.

Günümüz modern maliye sistemi ve İslam maliye sisteminde yer alan vergilendirme hakkında yapılan bu açıklamalar göz önüne alındığında; vergilendirme açısından bu iki maliye sistemi arasında temel farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu farklılıklardan ilki ve en önemlisi İslam maliye sisteminde vergiler kişinin mensup olduğu dine göre alınmakta iken, modern maliye sisteminde böyle bir ayrımın olmamasıdır. Modern maliye sisteminde, verginin temeli teşkil eden unsur, bireylerin oluşturduğu toplumda üstün bir varlık kabul edilen devletin, amaçlarını gerçekleştirmesi adına tüm vatandaşlardan belli oranlarda ve ödeme güçleri nispetinde alınmasıdır. İkinci farklılık ise İslam maliye sisteminde vergiler ve bu vergilerin oranlarının belli olmasıdır. Ancak modern maliye sisteminde böyle bir özellik bulunmamakta ve vergilerin konusu, mükellefleri ve oranları dönemler itibarıyla değiştirilebilmekte veya kaldırılabilir. Üçüncü farklılık ise, İslam

maliye sisteminde vergi mükellefinin mensup olduğu dini değiştirmesi durumunda bu kişi yeni vergilere muhatap olabilmekte iken, modern maliye sisteminde kişinin muhatap olacağı vergilerin değişmesi mümkün görülmemektedir.

3.2.2. Kamu Harcamaları Açısından Karşılaştırma

İnsanların bir arada yaşama istekleri ve zorunluluğundan dolayı toplumda bir takım ihtiyaçlar ortaya çıkmaktadır. Bu toplumsal ihtiyaçların giderilmesi için ise kamu gelirlerine ihtiyaç duyulmakta ve bu gelirler vasıtasıyla ihtiyaçların giderilmesine yönelik harcamalar yapılmaktadır. Yapılan bu harcamalara kamu harcamaları adı verilmektedir (Akdoğan, 2009:61-62; Şenyüz vd. 2008:28). Başka bir ifadeyle kamu harcamaları, insanların bir araya gelerek oluşturdukları topluluğun ve toplumun ortak ihtiyaçlarını gidermek amacıyla yapmış oldukları parasal harcamalar şeklinde tanımlanmaktadır (Pınar, 2011:35).

Toplumsal ihtiyaçların giderilmesine yönelik olarak yapılan bu harcamalar, toplum üzerinde iktisadi ve sosyal etkiler oluşturması açısından toplumdan topluma, devletten devlete farklılıklar içermektedir (Şenyüz vd. 2008:28). Bu nedenle maliye sistemlerinde kamu harcamalarına atfedilen önemde toplumdan topluma farklılıklar göstermektedir.

Günümüz modern maliye sistemi açısından kamu harcamalarını ele aldığımızda; kamu harcamaları, maliye politikasının araçları arasında yer almakta olup, devletin iktisadi ve sosyal hayata müdahalesini sağlayan önemli bir kavramdır. Sanayileşme ve sanayileşmenin oluşturduğu sosyal sonuçlar; iktisadi hayat ile ilgili düşüncelerin değişmesi; eğitim, sağlık gibi alanların önemlerinin artması; devlete yüklenen sosyal görevlerin genişlemesi gibi gelişmeler ise bu kavramın önemini artırmakta ve devletin amaçlarına ulaşmasında ne denli gerekli olduğunu ortaya koymaktadır (Akdoğan, 2009:83; Mutluer vd., 2007:110-111).

Bu nedenle günümüz modern maliye sistemi açısından önemli bir araç olan kamu harcamaları çeşitli ölçülerden hareketle bir takım sınıflandırmalara tabi tutulmaktadır. Bu sınıflandırmayı şu şekilde sıralayabiliriz (Akdoğan, 2011:84; Bulutoğlu, 1997:218-221):

- Kamu harcamalarının fonksiyonel ayrımı
- Mal ve hizmet alım giderleri - Transfer harcamaları ayrımı
- Verimli giderler - Verimsiz giderler ayrımı

Bu sınıflandırmada yer alan kamu harcamalarının fonksiyonel ayrımına göre, gerçekleştirilmesi öngörülen amaçlara yönelik olarak dikkate alınan hizmetlere yapılan giderler bu ayrıma tabidir. Böylece yapılan giderler; eğitim giderleri, savunma giderleri, sağlık giderleri, sosyal hizmet giderleri, yönetim giderleri şeklinde alt gruplara ayrılabilir (Akdoğan, 2009:84).

Mal ve hizmet alım giderleri ve transfer harcamaları giderlerine göre; devletin üretim faktörü talebi dolayısıyla yapmak durumunda kaldığı giderlere, mal ve hizmet alım giderleri adı verilmektedir. Bu giderler cari harcamalar ve yatırım harcamaları şeklinde ortaya çıkmaktadır. Transfer harcamaları ise mal ve hizmet alımına yönelik olmayıp, toplumun sosyal açıdan güçlü kalmasına yönelik olarak yapılan harcamalardır. Transfer harcamaları yoluyla devlet sahip olduğu mali gücünün bir kısmını yoksul bireylere devretmekte olup, bu kesime bir fon aktarımı sağlamaktadır (Pınar, 2011:36).

Son olarak bu sınıflandırmada yer alan verimli ve verimsiz ayrımına göre; kamu gelirlerinde artışa yol açan veya ekonominin üretim kapasitesini artıran giderlere verimli giderler adı verilmektedir. Bu durumun tam tersi durumunda ise, kamu gelirlerinde artışa yol açmayan veya ekonominin üretim kapasitesini artırmayan giderlere verimsiz giderler adı verilmektedir. Yani bir giderin verimli ya da verimsiz olduğunu gösteren önemli ölçüt; yapılan giderlerin milli gelir üzerinde yapmış olduğu etkidir. Milli gelirden artışa yol açan harcamalar verimli, artışa yol açmayan harcamalar ise verimsiz harcamalar olarak kabul edilmektedir (Akdoğan, 2009:87).

Kamu kurumlarınca belirlenen, kamu hizmetlerini karşılamak amacıyla yapılan ve çeşitli sınıflandırmalara ayrılan bu harcamalar, ayrıca bir maliye politikası aracı olarak kullanılabilir. Ekonomide talep yetersizliği olan bir konjunktürde

yaşanan daralma nedeniyle siyasi idareler talebin artırılması adına kamu harcamalarını artırırken; talebin arzdan fazla olduğu bir konjonktürde yaşanan enflasyon nedeniyle ise kamu harcamalarını azaltabilmektedir (Pınar, 2011:34). İşte günümüz maliye sisteminde kamu harcamaları ekonomiye etkin bir müdahale aracı olarak görülmekte ve kullanılabilir (Eker vd.,2005:43).

İslam maliye sistemi açısından kamu harcamalarını ele aldığımızda ise; İslam dini, toplumun sosyo-ekonomik yaşantısı üzerinde etkiler ortaya koyan kamu harcamalarına ilişkin çok açık ve kesin kural ortaya koymakta (Mannan, 1980:422) ve kamu harcamalarının yapılış amaçlarını şu şekilde sıralamaktadır (İqbal ve Khan, 2004:15):

- Kamu harcamaları, temel ihtiyaçları karşılamalıdır.
- Kamu harcamaları, genel güvenlik ve savunmayı sağlamalıdır.
- Kamu harcamaları, inançların kolaylıkla yapılabilmesini sağlayacak imkânları sunmalıdır.
- Kamu harcamaları, inançları teşvik etmeli ve korumalıdır.

İslam maliye sisteminin kamu harcamaları alanında ortaya koymuş olduğu önemli kuralların başında elde edilen gelire göre harcamaların sınıflandırılması yöntemi gelmektedir (Sıddıki, 1980:155). Yani kamu harcamaları elde edilen gelir kaynağına göre gruplara ayrılmakta ve her grubun harcaması bu gelir kaynaklarından yapılmaktadır. Bu nedenle İslam maliye sisteminde harcamaların yapılabilmesini sağlayan kamu gelirleri şu şekilde gruplandırılmaktadır (Sıddıki, 1980: 155):

- I. Grup: Ganimet geliri, define vergisi, maden vergisi sadakalar,

- II. Grup: Zekât¹²⁶ geliri, Müslüman tüccarlardan alınan gümrük ve geçiş vergileri,
- III. Grup: Gayrimüslimlerden alınan haraç, cizye, gümrük ve geçiş vergileri, arazi kiralardan elde edilen vergiler,
- IV. Grup: Lukata ve mirasçısı olmayan veya Müslüman kimsede kalan sahipsiz tereke

İslam maliye sisteminin gelirler kısmını oluşturan bu kalemler, ayrıca harcamaların nasıl yapılabileceğini de ortaya koymaktadır. Bu gruplandırma arasında yer alan ilk iki grupta yer alan kalemler vasıtasıyla hangi harcamaların yapılacağını ele aldığımızda, bu gelirlerin harcanması gereken yerlerin İslam'ın asli kaynağı olan Kuran-ı Kerim'de belirlendiği ortaya çıkmaktadır. Yani İslam maliye sisteminin temel kaynağı olan Kuran-ı Kerim, bu iki gruptan¹²⁷ elde edilen gelirlerin hangi harcamalara yapılabileceğini belirtmekte ve şu şekilde sınıflandırmaktadır (Aghnides, 2003:395-405; el-Kardavi, 1984:18-19):

- Fakirlere,
- Miskinlere,
- Zekât memurlarına,
- Kölelere,
- Borçlulara,
- Allah yolunda olanlara ve yolda kalmışlara,
- Yolculara,
- Kalplerini İslam'a ısındırılacaklara (Müellefe-i Kulüb)

¹²⁶ Salman Ahmad Shaikh (2010), "*Sources of Public Finance in Islamic Economy*" çalışmasında; zekâtın oranının düşük olmasına rağmen, tüm üretim faktörlerini kapsamı ve geniş bir alana yayılmasından dolayı önemli bir kamu geliri olduğunu ifade etmektedir.

¹²⁷Aghnides (2003:368) bu sınıflandırmada yer alan ganimet için beşte bir devlet payının çıkarılmasından sonra kalan payın savaşa katılanlara verilebileceğini belirtmektedir.

İslam maliye sisteminde harcamaların hangi hizmetlere yapılabileceğini ortaya koyan bir diğer gelir grubu ise; üçüncü grupta yer alan gelir kalemleridir. Bu gelir kalemlerinden elde edilen gelirler; idari harcamalara, ordu ödeneklerine, kamu işlerine ve bütün kamu kurumlarında yapılan hizmetlere aktarılabilmektedir (Sıddıki, 1980:156).

İslam maliye sisteminde gelirlerin hangi hizmetlere yapılabileceğini ortaya koyan son gelir kalemine göre ise; elde edilen bu gelirler şu hizmetlerde kullanılabilmektedir (Sıddıki, 1980:156):

- Yoksul olan hastaların geçiminde ve sağlık masraflarında,
- Tereke bırakmadan ölenlerin cenaze masraflarında,
- Kimsesiz çocukların bakımında ve hukuken kendilerine bakmakla yükümlü kimsesi bulunmayanların bakımında ve buna benzer amaçlarda.

İslam maliye sisteminde ortaya konulan belirli gelirlerin belirli harcamalara yapılması yöntemi, İslam maliye sisteminde tahsis esasının geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Tahsis esasına göre, her gelir kalemi belirtilen harcama kalemleri için kullanılmakta ve bu nedenle her vergi türü ayrı bir mali idare tarafından tahsil edilmekte ve ayrı bir hazineye konulmaktadır (Giray, 2010:51). Ancak bu kural birinci ve ikinci grupta yer alan kamu gelirleri dışında değiştirilebilmesi muhtemeldir. Çünkü bu ilk iki gruptan elde edilen gelirlerin harcanabileceği yerler Kuran-ı Kerim'de ortaya konulmakta ve bu kalemler dışında harcama yapma imkânını ortadan kaldırmaktadır (Sıddıki, 1980:156).

İslam maliye sisteminin asli kaynaklarında ifade edilen bu kamu harcamalarının yapılması ayrıca bir takım ilkelere bağlanmaktadır. Bu ilkeler genel olarak kamu yararı çerçevesinde ele alınmakta ve şu şekilde sıralanmaktadır (Khan, 2001:228-229):

- Tüm harcamalar kamu yararına uygun olmalıdır.

- Harcamalarda öncelik ilkesine uygun davranılmalı ve toplum için en gerekli olan harcamalar yapılmalıdır.
- Harcamalar toplumun çoğunluğu tarafından kabul edilmeli ve çoğunluğun önceliği azınlığın önceliğine tercih edilmelidir.
- Harcamalarda aşırıya gidilmemeli ve harcamalar gereksiz alanlarda kullanılmamalıdır.
- Devlet kamu harcamalarını gerçekleştirirken; ayrımcılık yapmamalı, taraf tutmamalı ve bu harcamaları adilce yerine getirmelidir.

Günümüz modern maliye sistemi ile İslam maliye sistemi hakkında yapılan bu açıklamalar göz önüne alındığında kamu harcamaları açısından iki maliye sistemi arasında temel farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu farklılıkların ilki ve en önemlisi, İslam maliye sisteminde kamu harcamalarında tahsis ilkesi geçerli iken, günümüz maliye sisteminde böyle bir ilke yer almamaktadır. İslam maliye sisteminde yer alan bu ilke ile kamu harcamaları yoluyla toplumda sosyal adaletin sağlanması ve toplumsal refahın artırılmasına vurgu yapılmaktadır. Çünkü toplumda adalet ve refahın sağlanması ilkesi İslam dininin asli kaynağı olan Kuran-ı Kerim'de¹²⁸ güvence altına alınmakta ve harcama yapılabilecek yerler burada sıralanmaktadır. Ancak günümüz maliye sisteminde böyle bir ilke öncelik olarak ele alınmamakta ve elde edilen kamu gelirleri, siyasi otoritelerin belirlediği alanlara harcanabilmekte ve toplumda sosyal adaletin sağlanmasına yönelik harcamalar göz ardı edilebilmektedir.

İslam maliye sistemi ile günümüz maliye sistemi arasındaki ikinci temel farklılık ise; günümüz maliye sisteminde devlet tarafından belirli gruplara yapılan transfer harcamalarının milli gelirden artışa yol açmamasından dolayı verimsiz harcamalar olarak sınıflandırılmakta iken, İslam maliye sisteminde bu gruba yapılan bu fon aktarımını milli gelirden bağımsız olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle İslam maliye sisteminde böyle bir ayırım bulunmamakta ve milli gelirden meydana gelen artıştan ziyade toplumda yaşanan refah artışına önem verilmektedir.

¹²⁸ Tevbe, 60; Bakara, 264-267; Nisa, 112;

3.2.3. Kamu Bütçesi Açısından Karşılaştırma

Devletin gelecekte bir döneme ait gelir ve gider tahminlerinin yer aldığı, bu tahminlerin yürütülüp uygulanması için parlamentonun hükümete yetki ve izin verdiği kanun olarak tanımlanan bütçe; gerek siyasi otoriteye yol göstermesi gerekse de siyasi otoritenin harcama yapabilmesi ve bu harcamaların yapılabilmesi için ihtiyaç duyulan gelirleri kapsamı açısından maliye sisteminde önemli bir yere sahiptir. Bütçenin bu önemi devletin ülke ekonomisindeki yerine ve fonksiyonlarına göre değişmekte olup (Tüğen, 2011:1-2); iktisadi sistemler açısından da farklı şekillerde ele alınmakta ve yorumlanmaktadır.

Bütçeyi günümüz maliye sistemi açısından ele aldığımızda, bütçelerin hazırlanma sürecinde bir takım özelliklerin dikkate alındığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu özelliklerden birincisi, hazırlanan bütçelerin gerek hazırlanmasında ve uygulanmasında gerekse de denetiminde kontrol edilebilmesi ve hedeflenen amaçlara ulaşabilmesi için bazı ilkelere sahip olmalıdır. Bu ilkeleri şu şekilde sıralamak mümkündür (Çoşkun, 1994:44-49; Kalenderoğlu, 2009:225-230):

- Genellik İlkesi: Bütçede devletin bütün gelir ve giderlerinin olduğu gibi, mahsup yapılmadan ayrı ayrı gösterilmesi ve belirli gelirlerin belirli giderlere tahsis edilmemesi (Adem-i tahsis) anlamına gelmektedir.
- Birlik İlkesi: Devletin bütün gelir ve giderlerinin tek bir bütçe içinde gösterilmesi anlamına gelmektedir.
- Açıklık İlkesi: Bütçede yer alan kamu gelir ve giderlerinin herkesin anlayabileceği şekilde gösterilmesini ifade etmektedir.
- Samimiyet (Sübjektif Doğruluk) İlkesi: Bütçe gelir ve gider tahminleriyle uygulama sonuçlarının birbirine uygun olmasını ifade etmektedir.
- Doğruluk (Objektif Doğruluk) İlkesi: Bütçe gelir ve gider tahminlerinin en ileri teknikler, hesaplamalar kullanılarak oluşturulmasını ifade etmektedir.

- Önceden İzin İlkesi: Bütçe gelecek döneme ait olan ve hükümetlere yetki ve izin veren bir kanun olmasından dolayı, bu yetki ve iznin parlamento tarafından mali yıla girilmeden verilmesini ifade etmektedir.

- Giderlerin Bölümler İtibariyle Onanması: Hükümetin hazırlayıp parlamentoya sunduğu bütçenin parlamentoda, kurum ve kuruluşların bütçelerinde ki bölümler itibariyle görüşülmesi ve onanması anlamına gelmektedir.

- Bütçenin Yıllık Olma İlkesi: Bütçelerin genel olarak bir yıllık bir dönemi kapsayan bir süre için uygulanmasını ifade etmektedir.

- Bütçenin Denklik İlkesi: Bütçenin gelir ve gider tahminlerine ilişkin toplam rakamların birbirine denk ve eşit olmasını ifade etmektedir.

- Bütçenin Alenilik İlkesi: Bütçe ile ilgili bütün belgelerin, dokümanların düzenli ve gerçek mali durum hakkında karar vermeye elverişli bir şekilde yayınlanmasını ifade etmektedir.

Günümüz maliye sisteminde bütçelerin hazırlanmasında dikkate alınan bir diğer özellik ise; bütçelerin, iktisadi hayatta yer alan bir takım makro-ekonomik fonksiyonlara sahip olduğu gerçeğidir. Bu makro-ekonomik fonksiyonları şu şekilde sıralamak mümkündür (Bülbül vd., 2005:11-15; Eker vd., 2005:47):

- Konjonktürel fonksiyonu,
- Telafi edici fonksiyonu,
- Kalkınma fonksiyonu,
- Kaynak tahsisi fonksiyonu,
- İstikrarı sağlama fonksiyonu ve
- Gelir dağılımını düzenleme fonksiyonu.

Bütçenin konjonktürel fonksiyonuna göre bütçe, iktisadi hayatta meydana gelen enflasyon ve deflasyon gibi konjonktürel gelişmeler karşısında belirli bir esnekliğe sahip olmalıdır. İktisadi hayatta enflasyonun yaşandığı bir konjonktürde

talepte yaşanan artışı yavaşlatmak adına harcamaların kısılması yoluna gidilerek bütçe fazlası verilmeye ve bu yolla ekonominin yeniden canlanmasının sağlanabilmesi hedeflenmektedir. Enflasyonun aksine iktisadi hayatta deflasyon yaşandığı bir konjunktürde ise, talepte yaşanan azalışı yok etmek adına harcamaların artırılması yoluna gidilerek bütçe açığı verilmesine ve bu yolla ekonomide yeniden canlanmanın sağlanması hedeflenmektedir. Bu şekilde yapılan müdahalelerde amaç, ekonomideki konjunktürel olumsuzlukların etkilerini azaltmakta bütçeden yararlanılmaktadır (Tüğen, 2011:24; Egeli ve Özen; 2013:39-58).

Bütçenin telafi edici fonksiyonuna göre bütçe, özel sektörün yetersiz kaldığı alanlara açık bütçe yoluyla müdahalede bulunması ve böylece ekonominin normal gelişme sürecine tekrar kavuşturulmasını hedeflemektedir. Ekonomide yaşanan bu gelişme neticesinde bütçenin telafi edici fonksiyonu tamamlanmış olacak ve bütçe yeniden denk olarak hazırlanıp uygulanabilecektir (Çoşkun, 1994:31).

Bütçenin kalkınma fonksiyonuna göre bütçeler, ülkelerin ekonomik kalkınma çabalarında önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Ülkeler ekonomik kalkınmada bütçelerden yararlanabilmesi için bütçelerinde yatırım harcamalarına ağırlık vermeli; bütçenin, kalkınma plan ve programlarıyla uyumlu uygulanmasını sağlamalıdır (Egeli ve Özen, 2013:13).

Bütçenin kaynak tahsisi fonksiyonuna göre bütçeler, ekonomideki sınırlı olarak kabul edilen kaynakların toplumsal faydayı en üst düzeyde sağlayacak şekilde kullanılmasına olanak sağlamalıdır (Bülbül vd., 2005:13). Bu amaçla bütçelerin hazırlanması sürecinde kaynakların toplumsal ihtiyaçları karşılayacak şekilde tahsis edilmesi ve bu yönde bir üretimin yapılması beklenmektedir (Egeli ve Özen, 2013:28).

Bütçenin istikrar sağlama fonksiyonuna göre bütçeler; bir ekonomide tam istihdamın ve fiyatlar genel düzeyinde istikrarın sağlandığı durum olarak ifade edilen ekonomik istikrarın gerçekleştirilmesinde bütçe gelir ve gider yapılarının ülke şartları göz önüne alınarak esnek bir hale getirilmesi ve diğer politika araçlarıyla uyumunun sağlanmasını ifade etmektedir (Tüğen, 2011:28).

Son olarak bütçenin gelir dağılımını düzenleme fonksiyonuna göre bütçeler; ekonomide mal ve hizmet üretim süreci sonucunda ortaya çıkan gelirden pay alan üretim faktörlerinin lehine yahut aleyhine müdahalede bulunmasına ve gelir dağılımını yeniden sağlanmasına yardımcı olmasıdır. Bütçeler bu fonksiyonu emek gelirinin payını yükseltmede veya herhangi bir nedenle iktisadi faaliyette katılmayan emek faktörüne gelir sağlama şeklinde yerine getirmektedir (Tüğen, 2010:27).

Ülkelerin bu makro-ekonomik fonksiyonlara mali sistem içerisinde atfettiği önem ülkeler bazında farklılıklar içermekte ve önem derecesi ülkeden ülkeye değişmektedir. Şöyle ki bir ülke bütçe politikasıyla sosyal açıdan gelir dağılımında adaleti sağlamaya odaklanırken, bir diğer ülke ise ekonomik istikrara ya da ekonomik kalkınmaya ağırlık verebilmekte ve o yönde politikalar geliştirebilmektedir (Egeli ve Özen, 2013:12). Bu nedenle günümüz maliye sisteminde bütçe politikaları her ülkenin içinde bulunduğu yapısal koşullara göre farklı uygulamalar içerebilmektedir.

Günümüz maliye sisteminde bütçelerin hazırlanmasında dikkate alınan son özellik ise; bütçenin hazırlanış sürecinde giderlerin gelirlerden önce belirlenmesi ilkesidir. Bu ilke uyarınca devletin sunacağı hizmetlere karşılık olan giderler tahmini olarak belirlenmekte ve bu giderleri karşılayacak olan gelirlerde bu tahmine göre hesaplanmaktadır. Bunun temel nedeni ise yapılacak olan giderlerin fazla olması durumunda bu giderleri karşılaması beklenen gelirlerin, devletin egemenlik hakkını kullanarak gelirlerini artırabilme imkânına sahip olmasıdır (Tüğen, 2011:228).

İslam maliye sistemi açısından bütçeleri ele aldığımız da ise; İslam maliye sisteminde bütçeleme sürecine önem verilmiş ve bütçeler nizami olarak tutulmuştur. Bu önemi Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Medine'de kurduğu İslam devletinde görmek mümkündür. Bu dönemde hazırlanan bütçeler karmaşık olmaktan uzak ve ayrıca çok açık ve basit bir özelliğe sahip olmuştur. Bu açıklığı ve basitliği Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde kurulan devletin küçük olmasıyla ilişkilendirilse de, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra fethedilen Arabistan, Güney Filistin ve Irak

topraklarıyla büyüyen İslam devletinde bu nizam ve basitlik önemini hiç kaybetmemiştir (Mannan, 1980:427).

İslam maliye sisteminde bütçelerin hazırlanması bir takım ilkelere/kaidelere bağlanmıştır. Bu ilkeler yoluyla bütçeler gerek hazırlık safhasında, gerekse de uygulama (tatbik) ve denetleme safhasında ayrıntılı olarak ele alınmakta; ayrıca bütçeleme sürecinin işlemesine yardımcı olmaktadır. Bu bütçe ilkelerini şu şekilde sıralamak ve tanımlamak mümkündür (Yeniçeri, 1984:193):

- Gelirlerin Tahsisi İlkesi: İslam maliye sisteminde yer alan gelirlerin kaynakları ve bu kaynaklardan yapılabilecek giderler, İslam hukukunda açık ve net bir şekilde ortaya konulmaktadır¹²⁹. Bu nedenle İslam maliye sisteminde bütçeleme sürecinde tahsis ilkesi hâkimdir. Ayrıca bu tahsis ilkesi Müslümanlardan alınan gelirlerde olmakla birlikte, Gayrimüslimlerden alınan gelirlerde geçerli olmamaktadır. Gayrimüslimlerden elde edilen gelirlerin harcama alanları için devlete sınırsız yetki verilmektedir (Yeniçeri, 1984:193-194).

- Gelirlerin Tahmini ve Tespiti İlkesi: İslam maliye sisteminde gelirlerin giderlerden önce tahmin ilkesi hâkimdir (Sıddıki, 1980:157). Bu ilke bütçe denkliğinin sağlanmasının ilk koşulu olarak ele alınmakta ve belirlenen gelire göre önemli harcamalara öncelik verilmesini; nispeten önemli olmayan harcamaları ise ertelenmesine veya tamamıyla kaldırılmasına olanak sağlamaktadır. Ancak bu ilke savaş ve doğal afetler gibi olağanüstü dönemlerde geçerli olmamakla birlikte (Mannan, 1980:257), devlete dengeli bir harcama politikası imkânı sunmakta ve böylece mükelleflere yeni vergilerin yüklenmesini engellemektedir (Yeniçeri, 1984:249-253).

- İhtiyaçların ve Giderlerin Belirlenmesi İlkesi: İslam maliye sisteminde devletin bütçeyi denkleştirmesi ve dengeli bir harcama yapabilmesi adına gelirlerini tahmin etmesindeki gibi giderlerini tespit etmeli ve giderleri oluşturan ihtiyaçları da belirlemelidir. Aksi halde kamu gelirlerinin dengeli dağılımı yapılamamakta ve

¹²⁹ Diğer semavi dinlerde yer alan kutsal kitaplarla birlikte dikkate alındığında, sadece İslam dininin Kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim harcama politikasına ilişkin açık ve kesin hükümler önermektedir (Mannan, 1980:421).

toplumda var olan ihtiyaçların önemine göre sıralanması ve ifa edilmesi gerçekleşmeye bilmektedir (Yeniçeri, 1984:257).

- Bütçe Denkliği İlkesi: Gelirlerin tahmini ve tespiti ilkesi ve ihtiyaçlar ve giderlerin belirlenmesi ilkelerinin sonucu olarak ortaya çıkan bütçe denkliği ilkesi, İslam maliye sisteminin önemli bir kuralını ortaya koymaktadır. Bu ilke uyarınca bütçelerin açık vermesi veya fazla vermesi tasvip edilmemektedir. Çünkü bütçenin açık vermesi maliyenin kötü durumda olduğunu ortaya koymaktadır. Bütçenin fazla vermesi ise de, her ne kadar maliyenin iyi olduğunu gösterse de bunun topluma karşı zararlı olmasından dolayı uygun görülmemektedir (Yeniçeri, 1984:261). Bu nedenle İslam maliye sisteminde denk bütçe ilkesi hâkimdir (Mannan, 1980:429; Giray, 2010:55)

- Zaman İlkesi (Bütçe Devresi): İslam maliye sisteminde gelirler genel itibariyle yıllık tahsil edilmesinden dolayı, bütçeleme sürecinin de yıllık olarak düzenlenmesi ele alınmakta ve kabul görülmektedir (Yeniçeri, 1984:267).

- İktisadilik ve İsraftan Kaçınma İlkesi: İktisadilik ve israftan kaçınma ilkesi ile kamu harcamalarının "*en az masrafla en çok iş yapabilmesi*" durumu ele alınmaktadır. Bu ilke kamu gelirlerinin gerekli ve verimli alanlara yönlendirilmesine, ayrıca kamu harcamalarında israftan sakındırılmasına olanak sağlamaktadır. Böylece devletin etkin bir kamu geliri ve gideri politikası uygulamasına ve mükelleflere yeni vergilerin konulmasının engellenmesine katkı sağlanmaktadır (Yeniçeri, 1984:271).

- Ayrılık İlkesi: İslam maliye sisteminde yer alan ayrılık ilkesi gereğince her mülki idarenin kendi bütçesini hazırlamasını kapsamaktadır (Yeniçeri, 1984:274; Giray, 2010:55). Yani merkezi idareye bağlı bulunan taşra teşkilatının ya da eyalet idaresinin kendi bütçesini yapmasını ve uygulamasını içermektedir. Ayrıca bu ilke, devletin sunmuş olduğu kamu hizmetlerini yansıtan ve kamu gelir ve giderlerini gösteren tek bir bütçe yerine; her bir idarenin kendi bütçesini ayrı ayrı yapmasını ifade etmektedir.

Günümüz maliye sistemi ile İslam maliye sisteminde yer alan bütçeler hakkında yapılan bu açıklamalar göz önüne alındığında, bütçeleme açısından her iki

maliye sistemi arasında temel farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu farklılıklardan birincisi bütçelerin sahip olduğu ilkelerde ortaya çıkmaktadır. Günümüz maliye sisteminde yer alan genellik ilkesi uyarınca, devletin bütün gelir ve giderleri mahsup işlemi yapılmadan (gayri safi usulde), bütçede ayrı ayrı gösterilmelidir. Ayrıca belirli gelirler belirli giderlere tahsis edilmemelidir. Ancak İslam maliye sisteminde bütçeler safi yönetime göre düzenlenmekte ve elde edilen vergilerden, mahalli hizmetlere yapılan harcamalar çıkarıldıktan sonra kalan tutar merkeze gönderilmektedir (Sıddıki, 1980:230). Yine günümüz maliye sisteminin aksine, İslam maliye sisteminin bütçe yapısında tahsis ilkesi hâkimdir. Tahsis ilkesi uyarınca, belirli gelirler belirli giderlerde kullanılmakta ve bu ilke İslam'ın asli kaynağı olan Kuran-ı Kerim'de yer almaktadır.

İslam maliye sisteminde yer alan tahsis ilkesince harcama yapılacak yerler dikkate alındığında aslında, İslam dininde yer alan maliye sisteminin önem verdiği konular ortaya çıkmaktadır. Bu konular ise; toplumda sosyal adalete önem vermek, fakirliği ve yoksulluğu azaltmak, toplumsal zenginliği sağlamak şeklindedir (el-Kardavi, 1984:18-20).

Ortaya konulan iki maliye sistemi arasında farklılığın meydana geldiği ikinci ilke, günümüz maliye sisteminde birlik ilkesi hâkim iken; İslam maliye sisteminde ayrılık ilkesinin hâkim olmasıdır.

Günümüz maliye sistemi ile İslam maliye sisteminde bütçeleme sürecinde farklılığın meydana geldiği üçüncü ilke ise, bütçelerin hazırlanış süreçlerinde ortaya çıkmaktadır. Günümüz maliye sisteminde bütçelerde yer alan gider kalemleri, gelir kalemlerinden önce belirlenmektedir. Yani gelirin kaynağını ve miktarını giderler oluşturmaktadır. Ancak İslam maliye sisteminde bu durumun aksine, önce gelirler belirlenmekte ve elde edilecek gelirlere göre harcama düzeyi belirlenmektedir. Her iki sistemde ele alınan bu gelir-gider döngüsü tahmininin birbirinden farklı olması ortaya şu sonuçları çıkarmaktadır:

- Günümüz maliye sisteminde geliri belirleyen unsur gider olmasından dolayı, kamu hizmetlerini sunacak olan devlete harcama yapmasında kolaylık sağlamak ve

önem derecesi düşük olan ya da harcaması yapılması gerekmeyen hizmetlere kolaylıkla harcama yapabilmeyi teşvik etmektedir. Ancak İslam maliye sisteminde gideri belirleyen unsur gelir olduğu için kamu hizmetlerinin sunumunda önemli ve gerekli harcamalara öncelik verilmekte ve toplumun ihtiyaçlarına yönelik harcamalar yapılabilmesine olanak sağlamaktadır.

- Günümüz maliye sisteminde geliri belirleyen giderler olduğu için giderlerin gelirlerden fazla olması durumunda, devlet egemenlik yetkisini kullanarak mükelleflere ek vergiler uygulayacak ve mükellefin vergi yükünde artışlar meydana gelecektir. Ancak İslam maliye sisteminde, gideri belirleyen gelir olduğu için harcamalar, tahsil edilecek olan gelirler nispetinde yapılacak ve böylece mükelleflere ek vergilerin konulmasına ihtiyaç duyulmayacaktır.

İslam maliye sisteminde yer alan gelirlerin giderleri belirlemesi ilkesi ile günümüz maliye sisteminde yer alan giderlerin gelirleri belirlemesi ilkesi, ortaya bütçe denkliliğini belirten yeni bir ilkeyi ortaya koymaktadır. Bütçe denkliliği ilkesi, her iki sistemde de ele alınmakla birlikte farklı yorumlamalara tabi tutulmaktadır. Günümüz maliye sisteminde giderlerin önceden belirlenmediği için gelirlerin giderleri karşılayamadığı durumlarda, ek vergilere ya da borçlanmaya başvurulmakta ve bütçe denkliliği bu yolla sağlanmaktadır. Ancak İslam maliye sisteminde, gelirlerin giderleri belirlemesinden dolayı, bütçe denkliliği ilk anda sağlanabilmektedir.

Günümüz maliye sistemi ile İslam maliye sisteminde yer alan bütçelerin birbirinden farklı oldukları son özellik ise, bütçelerin sahip olduğu makro-ekonomik fonksiyonlardır. Maliye sisteminde yer alan konjonktürel, telafi edici, kalkınma, kaynak tahsisi, istikrar sağlama ve gelir dağılımını düzenleme fonksiyonu devletlerin ortaya koymuş oldukları politikalara göre ülkeden ülkeye değişmekte ve önem derecesi farklılaşmaktadır. Ancak İslam maliye sisteminde bu fonksiyonların önem derecesi ve kullanım şekli, modern maliye sistemine göre nispeten daha basit ve sadedir. İslam maliye sisteminde bu fonksiyonlardan gelir dağılımını düzenleme fonksiyonuna ayrı bir önem atfedilmektedir. Gelir dağılımını düzenleme fonksiyonuna atfedilen önemi İslam maliye sisteminde yer alan tahsis ilkesinde,

bütçenin denkliliği ilkesinde ve gelirlerin giderlerden önce belirlenmesi ilkesinde bulmak mümkündür.

3.3. Kamu Maliyesi Amaçları açısından Değerlendirme

Kamu gelirleri ile kamu giderleri arasındaki ilişkiyi ele alan ve bunlar arasındaki dengeyi gösteren kamu bütçesini inceleyen kamu maliyesi, sahip olduğu bu araçları kullanarak; gelir ve kaynak dağılımında adaleti, ekonomik istikrarı ve ekonomik büyüme ve kalkınmayı gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Ancak sözü edilen bu amaçlar, ülkelerin sahip olduğu iktisadi, siyasi ve sosyal düzeylerine uygun olarak çoğaltılabilmekte veya sınırlandırılabilir (Eker vd., 2005:37). Ayrıca bu amaçlar; ekonominin ulaştığı gelişme aşamasına, maliye politikasını yürütenlerin değer yargılarına, ülkede genel kabul görmüş iktisadi ve sosyal amaçlara ve siyasal tercihlere göre değişebilmektedir¹³⁰ (Türk, 2011:17).

Maliye politikası amaçlarının belirlenmesinde ve uygulanmasında bir takım etkenlerin hâkim olduğu varsayımından hareketle çalışmanın bu bölümünde belirtilen maliye politikası amaçları, günümüz maliye sistemi ile İslam maliye sisteminde atfedilen önem ele alınacak ve her iki sistem arasında bir değerlendirme yapılacaktır¹³¹.

3.3.1. Gelir Dağılımında Adaletin Sağlanması Amacı Açısından Karşılaştırma

Bireyin ve toplumun sosyo-ekonomik refahı; gelir, kaynak ve servet dağılımındaki eşitlik ve adaletin derecesine bağlı olmasından dolayı tarih boyunca her ekonomik sistemde ve toplumda bu amacın sağlanmasına büyük önem

¹³⁰ Örneğin gelişmiş ülkelerde tam istihdamın sağlanması, üretim düzeyinin maksimuma çıkarılması ve fiyatlar genel düzeyinde istikrarın sağlanması gibi amaçlar öne çıkarken; gelişmekte olan ülkelerde temel amaçlar ise, kalkınma için ihtiyaç duyulan hızlı bir gelir artışını ve sermaye birikimine yönelik alanlarda yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle maliye politikası amaçlarının belirlenmesinde zaman ve mekân faktörleri etkin olabilmektedir (Eker vd., 2005:37).

¹³¹ Chapra (2011:22); İslam maliye sisteminin amaçlarını günümüz maliye sisteminin aksine şu şekilde sıralamaktadır: İslam'ın sosyal yasaları çerçevesinde ekonomik refah, evrensel kardeşlik ve adalet, adaletli gelir dağılımı, sosyal refahın sınırları içinde bireyin özgürlüğü. Tabakoğlu (2013, 79-91) ise, İslam iktisat/maliye sisteminin amaçlarını/ilkelerini şu şekilde sıralamaktadır: Evrenin dengesi sağlamak, insanın dengesi sağlamak, toplumun dengesi sağlamak. İslam iktisat/maliye sisteminde bu ilkelerden toplumun dengesini sağlamada ise şu ilkelerden yararlanılmaktadır: İsrafın bertaraf edilmesi, servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ile adil gelir dağılımı, bağımsızlığın sağlanması ve iktisadi istikrar.

verilmiştir. Bu amacın günümüzdeki önemini ve geçerliliğini ortaya koyan en önemli kanıt ise; hala dünya nüfusunun büyük kısmının fakir, buna karşılık ise çok küçük bir kısmının zengin olmasıdır (Encum, 1995:83). Ancak bu kavram günümüz maliye sisteminde hâkim olan neo-liberal iktisat anlayışı çerçevesinde sahip olduğu önemi giderek kaybetmektedir. Bunda şüphesiz maliye politikasının diğer amaçlarına verilen önemin rolü büyüktür (Aydoğuş, 2010:1).

Günümüz maliye sisteminin gerçekleştirmeyi hedeflediği gelir ve kaynak dağılımında adalet ilkesi önceleri devletin müdahale alanı dışında kabul edilmiştir. Klasik iktisadın gerekçelendirdiği bu düşünceye göre; devlet piyasaya müdahalede bulunmamalıdır. Çünkü piyasada hâkim olan "*görünmez el*" ilkesi ile piyasadaki aksaklıklar yok olacak ve iktisadi hayatta denge sağlanacaktır. Ancak bu düşünce yapısı 1929 Buhranında yerini Keynesyen düşünceye bırakmıştır. Keynesyen düşünce ile birlikte devletin iktisadi hayatta aktif rol alması düşüncesi yaygınlaşmış ve gelir ve kaynak dağılımında adalet ilkesi de bu düşünce ile birlikte iktisat-maliye literatüründeki yerini almıştır. Daha sonraları ise bu amaç, neo-klasik iktisatçıların geliştirmiş oldukları marjinal fayda teorisi¹³² ile birlikte iktisadi esaslara dayandırılmış ve günümüz uygulamalarındaki yerini almıştır (Ulusoy, 2011:301-302).

Günümüz maliye sisteminde devletler bu amaca ulaşabilmek için bir takım araçlar kullanabilmektedirler. Bu araçları şu şekilde sıralamak mümkündür (Türk, 2011:20; Eker vd., 2005:41-42):

- Vergi sisteminde yer alan istisna ve muafiyet oranlarını ve miktarlarını artırmak.
- Devlet tarafından sunulan transfer harcamalarını artırmak,
- Artan oranlı olan gelir vergilerinde etkinliği sağlamak

¹³² Söz konusu bu teoriye göre; gelir arttıkça gelirin marjinal faydası giderek azalan bir seyir izlemektedir. Bu nedenle toplum üyelerinin gelirden sağladığı faydalarının toplamının, yani toplum refahının en yüksek düzeye ulaşabilmesi, gelir dağılımında mutlak eşitliğin sağlanmasına bağlıdır. Dolayısıyla devletin yüksek gelir gruplarından düşük gelir gruplarının lehine gelir transferi yaparak yeniden dağıtıcı bir maliye politikası izlemesi, toplumsal fayda ve refahı olumlu yönde etkilemektedir (Ulusoy, 2011:302).

- Harcama üzerinden alınan vergileri artan oranlı vergiler haline getirmek,
- Veraset vergilerini dik artan oranlı vergiler haline getirmek,
- Yüksek gelir grubundan düşük gelir grubuna kaynak aktarımını sağlamak,

Gelir ve kaynak dağılımında adaleti sağlama ilkesine ulaşmak için kullanılan bu araçlarla birlikte, esas hedeflenen amaç önceleri toplumda sosyal adaleti sağlamak ve toplumsal refahı artırmak şeklinde olup; bu amacı siyasal, ahlaki ve sosyal bir hedef olarak kabul edilmiştir (Ulusoy, 2011:30). Ancak günümüz maliye sisteminde düşük gelir grubuna yapılan bir harcama düşük gelirli kesimin çalışma motivasyonunu ve üretkenliğini olumlu bir şekilde etkilemek için kullanılmakta ve bu nedenle düşük gelir gruplarına yapılan bu harcamalar bir nevi yatırım harcamaları olarak kabul edilmektedir (Pınar, 2011:27). Yani düşük gelirli kesimi canlandırmak ve onları da piyasa etkin bir hale getirebilmek için bu harcamalar yapılmakta ve böylece piyasa girişim gücünü ve miktarını artırarak, maliye politikasının bir diğer amacı olan büyüme ve kalkınmaya ivme kazandırılması hedeflenmektedir (Eker vd., 2005:42).

Bu durum günümüz iktisat/maliye sisteminin oluşmasında büyük etkiler oluşturan iktisatçılar/maliyeciler arasında da tartışma konusu olmuştur. Nitekim gelir ve kaynak dağılımının amacını ve gerekliliğini inceleyen David Ricardo, döneminde yaşayan diğer bir iktisatçı olan Maltus'a yazdığı mektupta bu durumu şu şekilde ifade etmiştir (Ünsal, 2005:600):

“Size göre iktisat/maliye bilimi ulusal refahın artış nedenlerini araştırır. Bana göre ise iktisat bilimi, ulusal refahın artışının üretime katılanlar arasında nasıl bölüşüldüğünü araştırmalıdır. Gün geçtikçe birincisinin boş ve aldatıcı olduğuna, ikincisinin ise bilimin gerçek amacını yansıttığına daha çok inanmaktayım”.

Yukarıda ifade edilen bu durum günümüz maliye sisteminin nihai hedefinin ne olduğunun hala tartışmalı olduğunu ortaya koymaktadır.

İslam maliye sistemi açısından gelir ve kaynak dağılımında adalet ilkesini ele aldığımızda ise; öncelikle İslam dini¹³³, bir toplumda fakirlerin ve zenginlerin olabileceğini ortaya koymaktadır. Yani sanılanın aksine, İslam dini ne salt bir eşit mülkiyet anlayışını ne de tam özel mülkiyet bağlamında düşük gelir ile yüksek gelir arasında bir gelir uçurumu olmasını kabul etmektedir. Bu nedenle İslam dininin zengin ile fakirlerin birlikte yaşamasını kabul eden bu görüşü sayesinde toplumda gelir ve kaynak dağılımının önemi ve gerekliliği ortaya çıkarılmaktadır (Encum, 1995:87).

Bu düşünceden hareketle İslam dini ortaya çıktığı ilk günlerden itibaren sosyal hayatı değiştirmeye ve yeni kurallar çerçevesinde dengeli bir hale getirme gayreti içinde bulunmuştur (Kurt, 2010:5). Bu amaçla toplumda sosyo-ekonomik koşulları düzenleme ve gelir dağılımında adaleti sağlamaya yönelik olarak; kaynakların dağılımında adalet, fonksiyonel dağılımda adalet ve ferdi dağılımda adalet şeklinde üç aşamalı bir sınıflandırmayı ortaya koymuştur. Bu üç aşamalı sınıflandırmayı şu şekilde açıklamak mümkündür (Encum, 1995:87-90):

- **Kaynakların Dağılımında Adalet İlkesi:** Bu ilke İslam inancında yer alan ve iktisadi-mali sistemin temelini oluşturan "*Mülk Allah'ındır*¹³⁴" kuralının (Soylu, 2003:38) ve gerçeğinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ilke, İslam dininde sosyal mülkiyetin kurumsal düzenlenmesiyle tabii (doğal) kaynakların adalete dayalı bir paylaşımı teşvik etmektedir. Bu ilke uyarınca nehirler, nehir kıyıları, çaylar, bölgesel avlanma yerleri, su havzaları ve mera alanları gibi insan çabası ile ortaya çıkmayan doğal kaynakların bütün vatandaşlara ait olduğu belirtilmektedir.

- **Fonksiyonel Dağılımda Adalet İlkesi:** İslam dini emek, sermaye, girişimci ve doğa gibi üretim faktörlerinin üretim süreci sonucunda üretilen gelirden pay alma hakkına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Yani İslam dini, üretim sürecine giren

¹³³ Genel olarak dinler, yoksulların ve düşük gelirli kesimlerin korunmasını teşvik eden bir tutuma sahiptir. Bu dinlerden her ne kadar Yahudiler yoksulluğun hafifletilmesi, köleliğin kaldırılması türünden Tevrat'ın ilkelerini yalnız Yahudilere ait olarak görse de, Yahudilik dini fakirleri ezen zenginlere karşı uyarılarda bulunmaktadır. Hıristiyanlık dini ise, bu kuralı genele yaygın olarak kabul görmektedir. Ancak İslam dini, gelir dağılımı dengesinin kurulması, sosyal adalet ve eşitlik anlayışını dinin temel kuralları arasında kabul etmektedir. Bu nedenle Kuran-ı Kerim'de yer alan Tevhid ve ahiret günü inancı sosyo-ekonomik adalet ile yakından kavramlardır (Kurt, 2010:1).

¹³⁴ Şura, 49

her üretim faktörünün üretim sürecindeki katkısına göre gelirden pay alabilme hakkına sahip olduğunu ifade etmektedir. Ancak İslam dini bu üretim sürecinin sağlıklı işlemesi hakkında bir takım kurallar ortaya koymakta ve gelirden pay alabilme durumunu bazı kurallara bağlı tutmaktadır. Örneğin üretim sürecinde aktif rol alan girişimcinin faizle iş yapmasını ve buradan gelir elde etmesini kesin bir dille yasaklamaktadır. Ayrıca İslam dini faize ek olarak vurgunculukla aşırı kar elde etmeyi, tekelleşmeyi, spekülasyonu, aldatici reklamı ve hilekârlığı yasaklamaktadır.

- Ferdi Dağılımında Adalet İlkesi: İslam dini gelirden adalet ilkesini sadece kaynak dağılımında veya fonksiyonel dağılımında yer alan üretim sürecini düzenlemekle kalmamakta, ayrıca üretim sürecine aktif bir şekilde katılmayan bireyleri de dikkate alarak gelir dağılımında adalet ilkesine ulaşmayı hedeflemektedir. İslam dini bu hedefe ulaşabilmek için ise şu araçları kullanmaktadır: Zekât¹³⁵, sadaka, miras (Haq, 2013:34), faizsiz borç (karz-ı hasen), fitr sadakası, adaleti sağlamaya yönelik ek vergiler.

İslam dininin ortaya koymuş olduğu bu sınıflandırmaya göre; gelir dağılımında adaletin sağlanması bu üç aşamalı işlemde sonra sağlandığı ifade edilmektedir. Yani İslam dini kurallarına göre gelir dağılımında adaletin sağlanmasının ilk aşaması, bütün varlıkların Allah'a ait olduğunu kabul etmek ve insanların bu varlıklar üzerinde sadece bir tasarruf hakkının olduğunu fark etmektir. Bu nedenle İslam dininde insan emeğine dayanmadan ortaya çıkan doğal kaynakların mülkiyeti bütün topluma ait olmaktadır. İkinci aşaması ise, üretim sürecine dâhil olan üretim faktörlerinin bu süreçte ortaya çıkan gelirden pay alırken bir takım kurallar ortaya koymasıdır. Başka bir ifadeyle üretim faktörleri, bu süreçte serbest hareket edememekte ve bir takım kısıtlamalara tabi tutulmaktadır. Gelir dağılımında adaletin sağlanmasını sağlayan son aşama ise, ilk iki aşamaya dâhil olamayan ve herhangi bir nedenden dolayı hiç gelir elde edemeyen ya da istenilen düzeyde bir gelire sahip olamayan emek faktörüne bir takım araçlar vasıtasıyla gelir aktarımında bulunmasıdır. Bu aşama

¹³⁵ Abdelbaki (2013:133-153), "*The Impact of Zakat on Poverty and Income Inequality in Bahrain*" isimli çalışmada; zekâtın yoksulluğu ortadan kaldırdığını ve toplumda adil bir gelir dağılımını sağladığını ifade etmektedir. Bu nedenle zekâtın toplanmasında ve belirtilen yerlere harcanmasında yasal düzenlemelerin yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

sonucunda gelir dağılımında adaletin sağlanmasının İslam maliye sisteminde nihai hedef olarak ortaya konulmaktadır¹³⁶.

Günümüz maliye sistemi ile İslam maliye sisteminde gelir ve kaynak dağılımında adaleti sağlama ilkesi hakkında yapılan bu açıklamalar dikkate alındığında ortaya bir takım farklılıklar çıkmaktadır. Birinci farklılığa göre; günümüz maliye sisteminde gelir dağılımında adalet amacına atfedilen önem ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanmasından kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü devletler düşük gelirli kesimlere yönelik olarak gelir dağılımını sağlama amacı neticesinde, bu kesime belirli bir harcama gücü vermekte ve bu da piyasada hareketliliğe yol açmaktadır. Ancak bu durumu İslam maliye sistemi açısından değerlendirdiğimizde ise, İslam dini toplumsal adalet ve refahın sağlanmasına yönelik olan bu amaç, İslam maliye sisteminin asli kaynağı olan Kuran-ı Kerim'de ve sünnette yer verilmekte olup; maliye sisteminde devlete yüklemiş olduğu temel görevleri arasında tanımlamaktadır.

Her iki sistem arasında ortaya çıkan ikinci farklılık ise; günümüz maliye sisteminde devlet piyasada oluşan gelir dağılımına ilk aşamada müdahale etmemekte ve üretim faktörleri üretim süreci sonucunda kendilerine düşen payı almaktadır (birincil gelir dağılımı). Bu dağılımda bir adaletsizlik olması durumunda devlet bu dağılıma müdahale etmekte ve geliri zarar gören kesimlere yönelik olarak yeniden dağıtmaktadır (ikincil gelir dağılımı) (Ünsal, 2005:599-600). Ancak bu durum İslam maliye sisteminde ele alındığında ise¹³⁷; günümüz maliye sisteminin aksine, gelir dağılımı kaynakların dağılımında ve özellikle fonksiyonel gelir dağılımı aşamasında sağlandığı ortaya çıkmaktadır. Yani İslam maliye sistemi gelir dağılımında adaleti, gelir dağılımının meydana gelmesinden sonra değil, tam aksine gelirin meydana

¹³⁶ İslam maliye sisteminin gelir dağılımını sağlama fonksiyonu, diğer mali sistemlerde yer alan uygulamalarla kıyaslandığında; İslam maliye sisteminin ne sosyalist düzeyde ele alındığı gibi salt bir devletçi yapıyı kabul etmekte ne de kapitalist düzeyde ele alınan özgürlüğü kabul etmektedir. İslam maliye sistemi bu iki sistemin dengeli hali olan orta yolu tercih etmekte ve gelir dağılımını bu bağlamda ele almaktadır (Haq, 2013:34-40).

¹³⁷ Vergil (2014:140-141), *İslam İşbirliği Teşkilatı Ülkeleri Gelir Eşitsizliği ve Fakirlik Analizi* çalışmasında; İslam İşbirliği Teşkilatına üye olan ülkelerin kahir ekseriyetinin de gelişmiş ülkelere göre gelir dağılımının çok bozuk ve fakirliğin yaygın olduğunu ortaya koymuştur. Burada üzerinde durulması gereken asıl konunun gerek maliye sisteminde gerekse de iktisadi sistemde gelir ve kaynak dağılımına bu denli önem veren bir Semavi dine mensup olan bu ülkelerin nasıl bu durumda olduğu gerçeğidir.

gelmesinden önce sağlamayı hedeflemektedir. Bu nedenle faizden, aşırı karla vurgunculuktan, tekelleşmeden, spekülasyon yoluyla gelir elde etmeyi yasaklamaktadır. Eğer ortaya konulan bu ilkelere rağmen İslam maliye sisteminde gelir dağılımında adalet sağlanmaz ise; devlet zekât, sadaka, faizsiz borç, fitr sadakası gibi araçları kullanarak ferdi gelir dağılımında adaleti sağlamayı hedeflemektedir¹³⁸.

3.3.2. Ekonomik İstikrarın Sağlanması Amacı Açısından Karşılaştırma

Günümüz maliye sisteminin temel amaçları arasında olan ve özellikle gelişmiş ülkelerde maliye politikası ile eşanlı olarak kabul edilen ekonomik istikrarı sağlama amacına (Pınar, 2011:25) ulaşılması genel olarak fiyat istikrarının ve tam istihdamın aynı anda sağlanması şeklinde ifade edilmektedir¹³⁹. Ancak bu durumun gerçekleşmesi mümkün görülmemektedir. Çünkü bu iki amaç arasında sürekli bir çelişki mevcut bulunmaktadır¹⁴⁰ (Eker vd., 2005:38).

Ekonomik istikrarın sağlanmasının ilk koşulu olan fiyat istikrarının incelenmesi durumunda; günümüz ekonomilerinin en büyük sorunu ve maliye sistemlerinin önemli amacı olan fiyat istikrarı (Eker vd., 2005:39), dengeli bir fiyat düzeyinin olmasını ifade etmektedir. Yani fiyatlarda sürekli bir artışın (enflasyon) ya da sürekli bir düşüşün (deflasyon) olmadığı bir maliye sistemini amaçlamaktadır¹⁴¹.

¹³⁸ Ne Yazık ki günümüz maliye sistemi, bu sorunu sadece fonksiyonel gelir dağılımında ele almakta ve ferdi gelir dağılımını ise göz ardı etmektedir. Ayrıca günümüz de yer alan gelir dağılımı teorisi daha çok üretken hizmetlere değer biçme teorisi şeklinde ele alınmaktadır (Mannan, 1980: 215).

¹³⁹ Ancak George Leland Bach (1950:155), "*Economic Requisites for Economic Stability*" çalışmasında bu tanımlamanın şu dört nedenden dolayı yetersiz olduğunu ifade etmektedir: Terimlerin anlamlarını kaybetmesi (Gerçek fiyat nedir?), reel çıktı hedeflerini içermesi açısından başarısız olması, devletin bu amaçlardan hangisine ulaşabildiğini incelemesinde başarısız olması ve istihdam ve çıktı düzeyinde devletin rolünün hangisi olduğu hakkında açık ifadeler barındırmaması.

¹⁴⁰ Fiyat istikrarı ile tam istihdam arasında ki çelişki, enflasyon oranı ile işsizlik arasında meydana gelmektedir. Bu ilişkiye A. W. Phillips, parasal ücretler ile işsizlik oranları arasındaki değişimleri incelemek yoluyla işsizlik oranı düşük olduğu dönemlerde parasal ücretlerdeki değişiklik oranının büyük olma eğiliminde olduğunu ortaya koymuştur. Phillips tarafından yapılan bu çalışma daha sonraları işsizlik ve enflasyon arasında uygulanmış ve ortaya şu sonuç çıkmıştır: İşsizlik oranı yüksek olduğunda enflasyon düşük olmakta; işsizlik oranı düşük olduğunda ise, enflasyon oranı yüksek olmaktadır (Eker vd., 2005:38).

¹⁴¹ Günümüz iktisadi sistemde fiyatlar, arz ve talebe göre belirlenmekte olup; arza göre saptanmış efektif talebin bir ölçüsü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle talepte meydana gelen artışlar fiyatlarda artışa yol açmakta, bu durum ise üreticiyi daha fazla üretmeye sevk etmektedir. Böylece arz

Fiyat hareketlerinde yaşanan bu değişmelerin yol açtığı istikrarsızlıklar, paranın değerinde dalgalanmalara neden olmakta ve paranın temel fonksiyonu olan değişim aracı olması özelliğini ortadan kaldırmaktadır. Bu durum ise, iktisadi ve mali hayatta belirsizliklerin oluşmasına yol açmaktadır. İktisadi ve mali hayatta meydana gelen bu istikrarsızlık hali ise, bir taraftan paranın mübadele fonksiyonunun ve değer saklama fonksiyonunun işlemez bir hale gelmesine diğer taraftan ise gelir ve servetin adil bir şekilde dağılmasına engel olmaktadır. Ayrıca bu durum haksız kazançların ve hakkaniyete uygun olmayan zararların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Orman, 2010:209-210).

Ekonomik istikrarın sağlanmasının ikinci koşulu olan tam istihdamın incelenmesi durumunda ise, ekonomide mevcut bulunan bütün üretim faktörlerinin tam olarak kullanılmasını ve boşta (atıl) bulunmamasını ifade etmekle birlikte; günümüz maliye ve iktisat sisteminde bu kavram daha çok üretim faktörlerinden emek kavramı üzerinde yoğunlaşmaktadır (Eker vd., 2005:39).

Fiyat istikrarı ve tam istihdamın gerçekleşmesi sonucunda meydana gelen ekonomik istikrar, ekonomide potansiyel üretim düzeyinin sağlanmasına (Pınar, 2011:25) ve bütün üretim faktörlerinin üretim sürecinde aktif rol almasına olanak sağlamaktadır. Bu nedenle günümüz maliye sisteminde bu amaca büyük önem atfedilmektedir. Esasında bu amaca atfedilen önem, ekonomik büyüme ve kalkınma amacına verilen önemin ve gerekliliğın sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Yani günümüz maliye sisteminde fiyat istikrarının ve tam istihdamın sağlanması ekonomide herhangi bir enflasyonist¹⁴² veya deflasyonist hareketlerin bulunmaması

ve talep arasında fiyat sorunu meydana gelmektedir. Bunun en temel nedeni ise; piyasada tam rekabetin gerçekleşme durumunun mümkün olmamasıdır (Mannan, 1980:291-292).

¹⁴² Ekonomide meydana gelen enflasyonist baskılar toplumda iktisadi, sosyal, siyasal ve ahlaki bir takım etkilere yol açmaktadır. Genel olarak günümüz iktisat/maliye sisteminde bu alanlardan iktisadi etkiler üzerinde durulmakta ve önem verilmekte; diğer alanlar ise göz ardı edilmektedir. Ancak enflasyonun sosyal ve ahlaki ilkeler üzerindeki etkileri göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir durumdur. Enflasyonun sosyal hayata etkisi, sosyal yapı ve sosyal sınıflar arasında ki ilişkileri olumsuz şekilde etkilemekle ortaya çıkmaktadır. Enflasyon nedeniyle gelir ve servet adaletsiz bir şekilde dağılmakta ve toplumda zengin ile fakir şeklinde keskin bir ayrışma ortaya çıkmaktadır. Bu durum ise toplumda "*enflasyon fakirleri*" ile "*enflasyon zenginleri*" şeklinde ortaya iki yeni grubun çıkmasına olanak sağlayacaktır. Tüm bu etkiler ise toplumda huzursuzluk, istikrarsızlık ve gerginliğin oluşmasına neden olacaktır (Orman, 2010:215-216).

Enflasyonun etkide bulunduğu diğer alan ise ahlaki ilkelerdir. Enflasyon ahlaki ve manevi değerler üzerinde büyük tahribata yol açmaktadır. Bu tahribatın en çok yaşandığı alan ise; iş, meslek ve ticaret

ve bütün üretim faktörlerinin verimli alanlarda kullanılması sonucunda milli gelir düzeyinin yükselmesi ve ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanması anlamına gelmektedir (Eker vd., 2005:40). Bu nedenle devletler maliye politikasının bu amacına ulaşmak için kamu gelirleri, kamu giderleri ve kamu bütçesi araçlarını etkin olarak kullanmakta ve ekonomiye müdahale etmektedir.

Ekonomik istikrarı sağlama amacını İslam maliye sistemi açısından değerlendirdiğimiz ise; İslam maliyesi, bilinmezliğin ve belirsizliğin ortadan kaldırılması ve istikrarın hâkim olması prensibini kabul etmektedir¹⁴³ (Tabakoğlu, 2013:91). Çünkü bir maliye sisteminde bilinmezliğin ve belirsizliğin yer alması, maliye sisteminin etkin olarak çalışmadığını ve bu sistemde aksaklıkların olduğunu ortaya koymaktadır. Bu aksaklıkların var olması ve kalıcı bir hale dönüşmesi ise, maliye sisteminde yer alan mükelleflere ve dolayısıyla da topluma yeni mükellefiyetlerin getirilmesine yol açmaktadır. Bu durum ise, toplumda sağlanması beklenen toplumsal refahın ve adaletin sağlanamadığı ve bu amaçlardan sapmaların olduğunu ortaya koymaktadır.

İslam maliye sisteminde sosyal adaletin ve toplumsal refahın sağlanmasının esaslarından olan ekonomik istikrarın gerçekleştirilmesinde üç önemli unsur ortaya çıkmaktadır. Bu unsurları şu şekilde sıralamak ve tanımlamak mümkündür (Tabakoğlu, 2013:91-95):

- Üretimin Yüksek Seviyede Tutulması: İslam iktisat/maliye sistemi kapitalizmin dayandığı kitlesel üretim olgusu yerine, ihtiyaca yönelik üretim fikrini kabul etmektedir. İhtiyaca yönelik üretim uygulaması ilkesi sayesinde kitle üretim yapılmamakta ve bu da yoğun tüketimi engellemektedir. Bu durumun sağlanması ise; büyük sanayi yerine küçük sanayi yapısının ortaya çıkmasını teşvik etmektedir. Küçük sanayi kollarının ortaya çıkması ve yaygınlaşması ise, piyasada kaliteli

ahlakında ortaya çıkmaktadır. Enflasyonist bir ortamda bireyler daha çok kazanma adına bu ilkelere ödün vermekte ve haksız gelir elde etmeyi sürdürmektedir (Orman, 2010:217).

¹⁴³ İslam iktisat/maliye sistemi istikrarlı bir sistemin meydana gelmesini teşvik etmekte ve bunun sağlanmasında faizin yasak olmasının önemli bir gösterge olduğunu ortaya koymaktadır (Mirakhor ve Zaidi, 1987:210). Çünkü faizin yaygın olduğu bir sistemde konjonktürel hareketler keskin olarak meydana gelmekte ve bu nedenle toplumsal refah sağlanamamaktadır.

üretimin gerçekleşmesine ve daha fazla istihdamın sağlanmasına olanak sağlayacaktır.

- İstikrarlı ve Reel Para Sisteminin Geçerli Olması: İslam maliye sisteminde hâkim olan bilinmezliklerin ve belirsizliklerin giderilmesi ilkesi sonucunda, İslam maliye sistemi istikrarlı ve reel bir para sistemini savunmaktadır. İstikrarlı ve reel bir para sisteminin sağlanması ise, parasal genişlemenin kontrol altına alınmasıyla gerçekleşmektedir. Çünkü enflasyon gibi konjonktürel bir hareketin ortaya çıkmasına neden olan sebep gerçek talep artışından ziyade parasal genişlemede yaşanan artışlar sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle İslam maliye sisteminde istikrarlı ve reel para sisteminin gerçekleştirilmesinin temel koşulu, konjonktürel hareketlere neden olan parasal genişlemenin kontrol altına alınması şeklinde ortaya çıkmaktadır.

- Fiyat ve Kalite Denetiminin Sağlanması: İslam maliye/iktisat sisteminde yer alan fiyat ve kalite denetiminin sağlanması genel olarak piyasada tekeli müdahalelerin olmadığı ve üretim ile tüketim arasında ki süreçte aracılardan ortadan kaldırılmasını; böylece mal ve hizmetlerin üreticiden tüketiciye en kısa yolla intikal ettirilmesinin gerçekleştirilmesini ifade etmektedir. Bu sürecin başarılı olarak gerçekleştirilmesi sonucunda ise, fiyatların genel dengesi sağlanacak ve enflasyonun iki önemli sebebi olan ticari kesimin aşırı büyümesi ve tekeli güçlerin¹⁴⁴ ortaya çıkması engellenmiş olacaktır. Böylece toplumsal refahın artırılmasında ve adaletin sağlanmasında önemli yol kat edilmiş olacaktır.

İslam maliye sisteminde fiyatların dengeli bir şekilde sağlanması topluma verilmiş olan bir imtiyaz değil, tam aksine bir hak olarak kabul edilmektedir. Başka bir ifadeyle istikrarlı bir fiyat politikasının sağlanması devlete yüklenen en önemli görevler arasında yer almakta olup; bu görev neticesinde piyasada sağlıklı bir rekabet ve işbirliğinin sağlanmasında önemli bir adımın atılmasına olanak sağlanacaktır (Mannan, 1980:293-294).

¹⁴⁴ Tekellerin, spekülasyonların, kaçakçılıkların ve karaborsacılığın toplumda oluşturduğu zararlar ve İslam dininin bu konu hakkında ki açıklamaları için bkz: Mannan, (1980: 299-301).

Günümüz maliye sistemi ile İslam maliye sisteminde yer alan istikrarı sağlama amacı açısından yapılan bu açıklamalar dikkate alındığında, her iki sistemde de istikrarı sağlama amacının öne çıktığı göze çarpmaktadır. Ancak bu iki sistem arasında temel farklılık ise, bu amaca atfedilen önemde ve bu amacın uygulanış şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Günümüz maliye sisteminde istikrarı sağlama amacına atfedilen önem, ekonomik büyüme ve kalkınma amacına verilen önemin sonucu olarak ele alınmakta iken; İslam maliye sisteminde bu amaca atfedilen önem gelir dağılımında adaletin sağlanmasına ve toplumsal refahın artırılmasına yönelik olarak ele alınmaktadır.

3.3.3. Ekonomik Kalkınmanın Sağlanması Amacı Açısından Karşılaştırma

Maliye ve iktisat literatüründe özellikle İkinci Dünya savaşı sonra önem kazanan ekonomik büyüme ve kalkınma kavramları (Eker vd., 2005:40), günümüz maliye sisteminin temel konuları arasında yer almaktadır. Bu kavramlardan büyüme, üretim ve kişi başına gelirin artmasını ifade etmekte iken; kalkınma ise, büyüme ile birlikte sosyal ve kültürel yapıda da yüksek standartlara ulaşma anlamına gelmektedir (Colander, 1998:485). Kapsam itibariyle daha geniş olan iktisadi kalkınma, iktisadi değerlerin nicelik ve nitelik bakımında değişmesi ve bu değişimin toplumun sosyo-ekonomik yapısında katkılar sunmasından dolayı iktisadi büyümeyi kapsamakla birlikte; iktisadi büyüme olmaksızın iktisadi kalkınmanın gerçekleşmesi kabul edilmemektedir (Ersoy, 1987:194). Yani iktisadi büyüme gerçekleşmeden iktisadi kalkınmanın meydana gelmesi beklenmemekte, aynı zamanda her iktisadi büyümenin de iktisadi kalkınmaya yol açacağı düşüncesi de geçerli görülmemektedir.

Dünya üzerinde farklı biçimlerde ve büyüklüklerde ekonomiler yer almaktadır. Bu ülkelerden bazıları çok zengin olmakla birlikte bazıları da yoksul durumdadır. Ayrıca bu ülkelerin bazılarında hızlı bir büyüme ve kalkınma yaşanırken, diğerlerinde ise bu olaylar meydana gelmemektedir. Ancak ülkelerin kahir ekseriyeti

bu iki nokta arasında -zenginlik-fakirlik, gelişmişlik-gelişmemişlik¹⁴⁵- sıkışıp kalmaktadır (Jones, 1998:3). Bu nedenle günümüz maliye sisteminin nihai hedefi olarak kabul edilen ekonomik büyümenin ve iktisadi kalkınmanın gerçekleştirilmesi durumu, ülkelerin iktisadi yapılarının gelişmişliğine göre değişebilmektedir (Pınar, 2011:26). Örneğin ekonomik büyüme, gelişmekte olan ülkelerde kişi başına düşen gelirin çok düşük olmasından dolayı ön planda tutulmakta ve diğer bütün maliye politikası amaçları ve araçları bu amaca hizmet etmekte iken; gelişmiş ülkelerde ekonomik büyümeden ziyade kalkınmaya önem verilmektedir. Ayrıca gelişmiş ülkeler sadece kalkınma amacına yönelik olarak faaliyet göstermemekte, aynı zamanda diğer maliye politikası amaçlarının da gerçekleştirilmesini hedeflemektedir.

Gelişmekte olan bir ekonomide ulaşılması planlanan büyüme hedefine ülkelerin ilgisi özellikle İkinci Dünya savaşı sonrasında artış eğilimi göstermiştir. Bunun temel nedeni ise¹⁴⁶, gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki uçurumun görünür hale gelmesi ve bu durumun gerek istatistiksel verilerle gerekse de yaşam standardında yaşanan gelişmelerle desteklenmesi ve gelişen teknolojik yenilikler yoluyla da tüm dünyaya yayılmasıdır (Ersoy, 1987:192). Bu nedenle gelişmekte olan ülkelere, gelişmiş ülkelerin sahip olduğu istatistiksel değerlere ve yüksek yaşam koşullarına ulaşabilmeleri, yani ekonomik büyüme ve kalkınmayı gerçekleştirmeleri adına bir takım önerilerde bulunulmuştur. Bu öneriler şu şekildedir (Tabakoğlu, 1987:243):

- Hızlı nüfus artışının düşürülmesi,
- Üretim faktörlerini amaçlara yönelik olarak sömürülmesi¹⁴⁷

¹⁴⁵ Azgelişmiş olarak tanımlanan bu ülkelerin genel olarak özellikleri şu şekilde sıralanmaktadır: Kişi başına düşen gelirin, tasarrufların, dünya ticaretinde ki paylarının ve ülkedeki eğitim seviyesinin düşük olması; ülke ekonomisinde tarımsal faaliyetlerin ağırlıkta olması ve teknolojik gelişmişlik açısından geri kalmaları (Tabakoğlu, 1987:242; Ersoy, 1987:195-196).

¹⁴⁶ İkinci Dünya savaşı sonrasında dünya üzerinde gelişmiş bölgelerde birçok yeni ulus devletlerinin siyasi bağımsızlıklarını kazanması ve bu devletlerin siyasi bağımsızlıklarını iktisadi bağımsızlıkla güçlendirmek istemeleri; iktisadi büyümeyi ve kalkınma konusunu ülkeler arasında önemli bir konuma getirmiştir (Ersoy, 1987:192).

¹⁴⁷ Üretim faktörlerinin sömürülmesinden maksat; ekonomik büyüme ve kalkınma amacına yönelik olarak üretim faktörlerinden maksimum düzeyde yararlanması durumunu ortaya koymaktadır. Günümüz gelişmiş ekonomilerinin mevcut aşamalarına gelmeleri bu yolla sağlanmaktadır. Ancak bu durum, israf ağırlıklı bir iktisadi sistemin oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca bu kaynaklar o kadar hor

- Tasarrufların artırılması,
- Yatırımların artırılması,
- Teknolojik gelişmenin sağlanması

Günümüz maliye sisteminin ulaşmayı hedeflediği ekonomik büyüme ve kalkınma amacına yönelik olarak yapılan bu öneriler neticesinde ülkeler; gelir ve kaynak dağılımında adalet ve ekonomik gibi amaçlarından feragat edebilmekte, hatta bu amaçları, ekonomik büyüme ve kalkınma amacını sağlamaya yönelik olarak kullanabilmektedirler (Eker vd., 2005:42). Ayrıca bu amaca ulaşmak için maliye politikası araçları olan kamu gelirleri, kamu giderleri ve kamu bütçesini aktif olarak kullanabilmektedirler (Türk, 2011:19).

Bütün bu maliye politikası amaçlarının ve araçlarının ekonomik büyüme ve kalkınma amacına yönelik olarak kullanılması, günümüz maliye sisteminde önemli olan iktisadi yapının olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü iktisadi yapının geliştirilmesiyle sosyal yapının da gelişeceği varsayılmaktadır (Ersoy, 1987:200). Bu varsayımın dayandığı temel nokta ise Adam Smith'in ortaya koymuş olduğu şu ilkede ortaya çıkmaktadır: Bireyin kendi çıkarları peşinden koşması toplumun genel faydasına olmaktadır. Yani bireysel çıkarlarda yaşanan artışlar toplumsal artışlara yol açmaktadır (Ünsal, 2005:32).

İslam maliye sistemi açısından ekonomik¹⁴⁸ büyüme ve kalkınmayı ele aldığımız da ise; İslam dininin bu amaçlara atfettiği önem, bu amaçların sosyal yapıya kattığı değerden kaynaklanmaktadır (Ersoy, 1987:201). Başka bir ifadeyle ekonomik büyümede ve kalkınma da yaşanan olumlu gelişmeler, sosyal yapıyı doğrudan etkilemekte ve toplumsal faydayı artırmaktadır. Bu nedenle İslam maliye

ve serbest kullanılmakta ki, günümüz gelişmiş ekonomileri bu hammadde kaynaklarına ömür biçmektedirler (Tabakoğlu, 1987:243).

¹⁴⁸ Günümüz maliye/iktisat sisteminde ekonomik büyüme Solow-Swan modeli ve İçsel büyüme modelleri çerçevesinde açıklanmakta ve milletlerin nasıl iktisadi birikim oluşturduklarını ortaya konulmaktadır. Ancak bu modeller Batı eksenli düşünce akımı çerçevesinde ele alınmakta ve İslam dünyasının bu modelleri uygulaması bir nevi Batılılaşma anlamına gelmektedir. Bu nedenle İslam dünyası kendi dünya düşüncesi kuralları çerçevesinde bu amaçlara ulaşmayı hedeflemesi kaçınılmaz bir sonuçtur (Sarıbaş, 2014:15-28).

sistemi ekonomik büyümenin ve kalkınmanın ortaya çıkmasını desteklemekte ve varlığını devam ettirmesini şu üç nedene bağlamaktadır (Mannan, 1980:462-465):

1. İslam dini hayatı maddi ve manevi hayat olarak ayırmamakta, bir bütün olarak kabul etmektedir. Bu nedenle iktisadi hayatta yaşanan olumlu gelişmeleri hem maddi hem de manevi anlamda ele almakta ve bu yolla sosyal yapının da geliştirilmesini savunmaktadır (Sadeq, 1987:44; Ahmed, 2011:62).

2. İslam dini, ekonomik büyüme ve kalkınmada yaşanan gelişmeler sonucunda toplumda yaşanacak olan olumsuzlukları yok edebilmekte ya da sınırlandırabilmekte ve böylece toplumsal refahı hedefleyebilmektedir.

3. İslam dini çerçevesinde yaşanan ekonomik büyüme ve kalkınma, toplumda yaşanan yerleşik değerlerin yıpranmasına ve ahlaksal bir boşluğun doğmasına neden olan etkileri yok edebilmekte ve toplumda yaşanması muhtemel toplumsal felaketlerin önüne geçebilmeyi amaçlayabilmektedir.

Günümüz maliye sistemi ile İslam maliye sisteminin amaçları arasında yer alan ekonomik büyüme ve kalkınma amacına yönelik olarak yapılan bu açıklamalar dikkate alındığında ortaya şu sonuçlar çıkmaktadır: Öncelikle, her iki sistemde de iktisadi büyümeye ve kalkınmaya önem atfedilmektedir. Ancak her iki sistemin birbirinde farklılaştığı nokta burada ortaya çıkmaktadır. Çünkü günümüz maliye sisteminin ekonomik büyümeye ve kalkınmaya atfettiği önemin nedeni *iktisadi yapının* iyileştirilmesi iken; İslam maliye sisteminde ise *sosyal yapının* iyileştirilmesidir.

Günümüz maliye sistemi ile İslam maliye sisteminde ekonomik büyüme ve kalkınma arasında ortaya çıkan diğer bir sonuç ise günümüz maliye sisteminde; maliye politikasını amaçları sıralandığında iktisadi büyüme ve kalkınma nihai amaç olarak görülmekte ve ilk sırada yer almaktadır. İslam maliye sisteminde ise bu durumunun tam aksine ekonomik büyüme ve kalkınma nihai amaç olarak değil bir ara amaç olarak kabul edilmekte ve gelir ve kaynak dağılımında adaleti sağlama amacına yönelik olarak ele alınmaktadır (Sıddıqı, 1992:15).

SONUÇ

Din ve ekonomi bağlamında İslam maliye sisteminin gelişimi ile İslam maliye sisteminin günümüz maliye sistemiyle karşılaştırılmasını ele alan bu çalışmada, ilk olarak din ve ekonomi kavramları üzerinde durulmuştur. Çünkü bu kavramlar sanılan aksine birbirinden ilgisiz kavramlar olmayıp, tam aksine birbirini etkileyen ve her daim etkileşim içerisinde olan olgulardır. Nitekim mevcut literatürde din ve ekonominin iç içe olduğunu ve dini kurallar ve dini kurallar çerçevesinde bir ekonomik sistemin mümkün olabileceğini ifade eden iktisatçı ve din sosyologları bu alanda birçok çalışma ortaya koymuşlardır.

Din ve ekonomi arasında etkileşimi inceleyen isimlerin başında Adam Smith gelmektedir. Adam Smith, tasarrufu ve çok çalışmayı öven ve üretken olmayan emeği yeren Protestanların önemli bir kolu olan Calvinistlerden derinden etkilenmiştir. Bu nedenle *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (Ulusların Zenginliğinin Nedenleri ve Doğası Üzerine Bir İnceleme)* isimli çalışmasında, iktisadi sistemin oluşmasında dinin etkisinin ve gücünün farkında olunması gerektiğini; dini inançların ve kurumların özgür ve açık olmaları kaydıyla yararlı olabileceğini ifade etmiştir.

Bu ilişkiyi ele alan bir diğer iktisatçı ise Max Weber olmuştur. Max Weber *Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism (Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu)* isimli çalışmasında, din ve ekonomi arasında pozitif bir ilişki olduğunu ele almış ve sanayi devriminin ortaya çıkmasında ve kapitalizmin gelişmesinde Protestan ahlakının önemli bir rolünün olduğunu ortaya koymuştur.

Din ve ekonominin farklı bir alan olduğunu belirten Ömer Demir ise *Din Ekonomisi: İnanç, Zenginlik ve Mutluluk* isimli çalışmasında, bu iki kavramın farklı iki alan olmasına karşın, bu iki alanın bir kesişim kümesinin bulunduğunu ifade etmiştir. Bu çalışmanın aksine din ve ekonomi arasında bir ilişki bulunduğunu ve dinin kuralları çerçevesinde bir iktisadi hayatın varlığını kabul eden Rodney Wilson ise *Economics, Ethics and Religion: Jewish, Christian and Muslim Economic* isimli çalışmasında, Semavi dinler olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet açısından din

ve ekonomi ilişkisini ele almakta ve din kuralları çerçevesinde bir iktisadi hayatın mümkün olduğunu ortaya koymuştur.

Bu olguların ilişkide olduğunu ve birbirini etkilediğine dair inancın artması sonucunda, bu alanlarda meydana gelen çalışmaların sayısında artışlar meydana gelmiştir. Bu artışlar ise kaçınılmaz olarak Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi Semavi dinlerden olan dinlerin iktisadi sistemler üzerindeki etkileri inceleyen çalışmaların sayısında artışa yol açmıştır. Bu çalışmaların başında kuşkusuz Mannan'ın İslam dininde yer alan ekonomik sistem hakkında ortaya koyduğu *Islamic Economics: Theory and Practice (İslam Ekonomisi: Teorik ve Pratik)* isimli çalışması gelmektedir. Mannan bu çalışmasında, İslam dininin genel yasaları ve ekonomik kuralları; İslam dininin ortaya koyduğu ekonomik sistem ile diğer ekonomik sistemleri; İslam dininde üretimi, tüketimi, gelir ve servet dağılımını; İslam dininde ticaret ve ticari ilişkileri vb. konuları ele almaktadır. Ahmet Tabakoğlu İslam dinindeki iktisadi hayatı konu alan *İslam İktisadına Giriş* isimli çalışmasında ise, İslam iktisadının kaynaklarını ve İslam iktisadının özelliklerini; İslam iktisadının tarihsel gelişimini; İslam iktisadı bağlamında üretimi, tüketimi ve bölüşümü incelemiştir. Ayrıca aynı çalışmasında, İslam iktisadında kamu maliyesini ve İslam ülkelerinin ekonomik güçlerini ele almıştır. İslam dininin ortaya koyduğu iktisadi konuları bölümler halinde ele alan Servet Armağan ise *İslam Ekonomisi* isimli çalışmasında İslam dininin, iktisadi konuları geniş bir şekilde ele aldığını ve bu iktisadi konular üzerinde detaylı kurallar getirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca çalışmanın iktisadi konuları, mikro (para, arz-talep ve sosyal refah) düzeyde değil, makro düzeyde ele alındığını ortaya ifade etmiştir.

Konuyu gerek tarihsel bir süreç gerekse de İslam iktisat düşünce tarihinin kaynakları çerçevesinde ele alan Sabri Orman ise *İktisat, Tarih ve toplum* isimli çalışmasında, farklı zamanlarda ele almış olduğu çalışmaları derlemiş ve konuyu sistematik bir şekilde incelemiştir. Konuyu tarihsel süreç açısından inceleyen diğer iki isim ise; Abdülaziz Düri ve Cengiz Kallek olmuştur. Abdülaziz Düri *İslam İktisat Tarihine Giriş* isimli çalışmasında, bir yandan İslam toplumlarının biyografisini anlamada iktisat tarihinin önemine dikkat çekmiş ve diğer yandan sosyo-ekonomik

ve politik alanların kamu hayatındaki ilişkisini ortaya koynuştur. Cengiz Kallek ise *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi: Harac ve Emval Kitapları* isimli çalışmasında, İslam medeniyetinin bin beş yüz yıllık bir süredir âleme ve insanlara kurallar koyan bir kurum olduğunu ve bunun iktisat düşüncesi tarihindeki etkilerini belirtmek amacıyla çalışmayı ele aldığını belirtmiştir. Bu amaçla çalışmada, haraç ve emval kavramlarının anlam ve içeriklerini açıklamakta ve bunlara ait geniş bir literatür vermiştir.

Faruk Yılmaz ise, ülkemizde İslam ekonomisi üzerine yapılan çalışmaların sayısının henüz yeterli bir seviyeye ulaşmamasından dolayı sekiz ayrı çalışmadan meydana getirdiği *İslam Ekonomi Felsefesi* isimli çalışmasında, İslam ekonomisinin amaçlarını; İslam ekonomisinde kalkınmayı; İslam'da sosyal güvenlik sistemi ve zekât ve maliye politikası gibi konuları derlemiştir. Umer Chapra ise *İslam ve İktisadi Kalkınma* isimli çalışmasında, İslam dini açısından ekonomik kalkınmayı; Seyid Kutub *İslam'da Sosyal Adalet* isimli çalışmasında sosyal adaleti; Ali Soylu ise *Kuran'da Servet Dağılımı* isimli çalışmasında, servet dağılımını ele almıştır.

Din ve ekonominin bir bütün olduğu gerçeğinin kabul görmesi üzerine bu kapsamda İslam ekonomisinin teorisi ve uygulaması hakkında ortaya konulan bu çalışmalar neticesinde, İslam dininin etkilediği maliye sisteminin varlığı ve gerekliliği üzerinde tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu durumun ortaya çıkarılması adına geçmişte ve günümüzde çalışmalar yapılmış ve halen yapılmaktadır. Dini kurallar çerçevesinde bir maliye sisteminin, İslam maliye sisteminin, mümkün olduğunu ortaya koyan eserlerin başında Abbasi halifesi Harun Reşid döneminde İmam Ebu Yusuf tarafından yazılan *Kitabu'l Haraç* isimli çalışma gelmektedir. Ebu Yusuf bu çalışmada Harun Reşid devrine kadar gelen İslam devletinin maliyesini ele almış ve devlet gelirleri, giderleri, beytülmal, vergi konuları ve çeşitleri, vergi adaleti, vergilerin tahsili, vergi mükellefi vb. konuları İslam dini çerçevesinde ortaya koymuştur. İslam maliye sistemini ele alan bir diğer isim ise, Aghnides olmuştur. Aghnides iki kısımdan oluşturduğu *İslam'ın Mali Hükümleri* isimli çalışmasının birinci kısmında İslam hukukunun kaynakları açısından genel bir değerlendirme yapmış, ikinci kısmında ise maliye sistemine ait İslam düşünürlerinin görüş ve

düşüncelerini ortaya koynuş ve bu bağlamda; İslam maliye sisteminin gelir ve giderlerini incelemiştir. Bu çalışmaya eş olabilecek bir çalışma ise Sıddıki tarafından ele alınmıştır. Sıddıki *İslam Devletinde Mali Yapı* isimli çalışmasında, bin yıldan fazla bir süredir ayakta duran ve kapitalist veya sosyalist olmayan bir toplumun gelişmesinde yardımcı olan İslam maliye sistemini ana çizgileriyle ele almıştır. Bu kapsamda çalışmasını kamu gelirleri, kamu giderleri ve bütçeler şeklinde oluşturmuştur.

İslam maliye sistemine ilişkin bu üç temel çalışma, İslam maliye sistemini genel kurallar çerçevesinde ele almakta olup, spesifik bir alan hakkında bilgi içermemektedir. Başka bir ifadeyle bu çalışmalar, İslam maliye sistemi hakkında genel bir çerçeve ortaya koymaktadır. Ancak son zamanlarda bu genel çerçeveyi oluşturan parçalar hakkında çalışmalar ele alınmıştır. Kuşkusuz bu çalışmaların başında Salih Tuğ tarafından ortaya konulan çalışma gelmektedir. Salih Tuğ *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı* isimli çalışmasında, İslam dininin ortaya çıkmasından sonra mali alanda meydana gelen kuralları incelemiş ve bu bağlamda İslam vergi hukukunun ortaya çıkışını ele almıştır. Bu çalışmayı takiben Mehmet Erkal *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları* isimli çalışmasında, İslam'ın ilk dönemlerindeki vergi hukuku uygulamalarını incelemiştir. Son olarak ise Celal Yeniçeri, maliye sisteminin önemli araçlarından olan bütçeleri incelemekte ve *İslam'da Devlet Bütçesi* çalışmasında İslam devleti bütçesini ortaya koymuştur.

İslam maliye sistemini gerek genel hatlarıyla gerekse de bölümler halinde ele alan bu çalışmalar genel olarak İslam maliye sisteminin genel kuralları hakkında bilgiler içermekte olup, İslam maliye sisteminin amaç ve araçlarını ortaya koymaktan uzaktır. Nitekim bu açığı giderebilmek adına Muhammed Nejatullah Sıddıqı *Islamic Finance in Islamic Perspective* isimli çalışmasında İslam maliye sisteminin fonksiyonlarını incelemiştir. Ancak bu çalışma günümüz modern maliye sisteminin sahip olduğu fonksiyonları açıklamaktan öteye geçememiştir.

Bu nedenle bu çalışmada dini ve iktisadi hayatın bir bütün olduğu ve bu varsayımdan hareketle İslam dini çerçevesinde oluşturulan bir maliye sisteminin

kaynakları, tarihsel gelişimi ile günümüz maliye sistemiyle amaç ve araç açısından bir kıyaslanması ele alınmış ve değerlendirmeler yapılmıştır.

İslam dini, insan hayatının her anına ve alanına hitap etmekte ve nizamlar getirmektedir. Ortaya koymakta olduğu bu nizamlar ise birbirinden farklı ve ilgisiz olmamakta, tam aksine birbirini destekler nitelikte olmaktadır. Bu durumu maliye sistemi açısından değerlendirdiğimiz de; İslam dini, maliye sistemi alanına ilişkin detaylı kurallar getirmekte ve maliye sisteminin gerekliliğini ve amacını ortaya koymaktadır. Bu gerekliliği ve amacı ise, İslam maliye sisteminin genel kaynağı olan Kuran-ı Kerim'de, sünnette, icmada ve kıyasta; ayrıca bu asli kaynakları destekleyen ve tarihsel süreçte işlerliğini ortaya koyan kelimeler, tefsir, tasavvuf, edeb, tarih, coğrafya, lahiya, adaletname, kanunname, sefaretname, siyasetname ve fütüvvetname gibi özel kaynaklarda bulmak mümkün olmaktadır. Bu kapsamda çalışmada İslam maliye sisteminin genel yapısı hakkında değerlendirmeler içeren bu çalışmada kaynakların, genel kaynaklar ve özel kaynaklar şeklinde sınıflandırılmasının temel nedeni; bu kaynakların İslam dininde sahip oldukları önem derecesidir. Bu önemi ortaya koyan esas unsur ise bu kaynakların çıkış noktasıdır. Bu nedenle genel kaynaklar olarak ifade edilen kaynaklar, İslam dininin temel esaslarını ortaya koyan ve İslam dini üzerinde yapılacak çalışmaların temel referans ve çıkış alanı olup; tüm alanlarda geçerli olmaktadır. Özel kaynaklar ise, bu temel yapıya aykırı olmamak üzere ortaya konulan ve genel kaynakları destekleyen yardımcı kaynaklardır.

İslam dininde fikri ve bedeni faaliyetin amacı verilmiş olan mutlak bilgiyi bulmak ve o hedefe ulaşma amacı olmasından dolayı; İslam maliye sisteminde ortaya konulan amaçlar ve bu amaçların yerine getirilmesini sağlayan araçlar, diğer tüm kurallarda olduğu gibi bir bütünlük arz ettiği ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda İslam maliye sisteminde yer alan kamu gelirlerinin toplanmasında kişinin mensup olduğu dini dikkate alması ve bu duruma göre vergilendirmesi; kamu giderlerinin gerçekleştirilmesinde tahsis ilkesinin bulunması ve elde edilen gelirlerin bu ilke uyarınca yapılması ve son olarak kamu gelirleri ile giderleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bütçelerin hazırlanmasında önce gelirlerin toplanması daha sonra ise giderlerin

yapılması, İslam dini çerçevesinde ortaya konulan esas amaçları destekler nitelikte olmaktadır.

Ayrıca ortaya konulan bu araçlar vasıtasıyla gerçekleştirilmesi hedeflenen amaçlardan olan gelir ve kaynak dağılımında adalet, ekonomik istikrar ve ekonomik büyüme ve kalkınmayı sağlama amaçlarından İslam maliye sisteminin gelir ve kaynak dağılımına önem vermesi ve diğer tüm amaçların bu amaca uygun olarak geliştirilmesini ortaya koyması, İslam dininde fikri ve bedeni faaliyetin nedenini desteklemektedir. Son olarak bu amaçların sağlanmasında ve araçların kullanılmasında günümüz maliye sistemi ile İslam maliye sistemi arasında bir kıyaslama yapıldığında her iki sistemin birbirinden keskin bir şekilde ayrıştığı ve farklılaştığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

İnsan hayatını maddi ve manevi dünya şeklinde gruplara ayırmayan ve her ikisini bir bütün olarak kabul eden İslam dininin maliye sistemine getirmiş olduğu kurallar tarihsel süreç içerisinde izlendiğinde ve bu kuralların genel olarak değerlendirildiğinde İslam maliye sisteminin insana ve insanca bir yaşama önem verdiği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda İslam maliye sistemi uygun/helal şekilde para kazanmayı ve bu kazançtan sadaka, sadaka-ı fitr ve zekât gibi ödemeleri yapmayı kabul etmekte ve devlete adil bir maliye sisteminin oluşturulması görevini yüklemektedir. Tüm bu uygulamaları ise gerek İslam dininin ortaya çıkışında (Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde) gerekse de Dört Halife döneminde, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlı devletinin belli bir döneminde bulmak mümkün olmaktadır. Ancak Osmanlı devletinde "*sonun başlangıcı*" olarak kabul edilen Tanzimat Fermanının kabulü ile İslam dini çerçevesinde ortaya konulan bir maliye sisteminden uzaklaşmakta ve tüm dünyayı etkisi altına alan Batı eksenli bir maliye sistemi uygulamasına geçilmektedir. Bu durum ise İslam maliye sisteminde ortaya konulan kamu gelirleri, kamu giderleri ve kamu bütçesi ilkelerini ortadan kaldırmakta ve bu ilkelerin aksi bir durumunu ifade eden kuralların meydana gelmesine zemin hazırlamaktadır. Ancak bu dönemlendirme yapılırken dikkat edilmesi ve gözönüne alınması gereken bir husus ortaya çıkmaktadır. Bu husus tarihsel süreç içerisinde İslam dini adına önemli görevler üstlenen sözkonusu

devletlerin faaliyet gösterdikleri dönemlerde uygulanan maliye sistemi uygulamaları ve bu uygulamaların İslam dini ile bütünleştirilmesi durumudur. Bu dönemlerde uygulanan her mali olayın ve uygulamanın İslam dini ile bütünleştirilmesi, bu alanda yapılacak çalışmalarda dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta olarak ortada durmaktadır. Bu nedenle bu dönemlerde meydana gelen mali uygulamaların İslam dini ile bütünleştirilmesinden kaçınılması ve bu dönemlerin İslam dininin genel kaynakları çerçevesinde ele alınması gerekmektedir.

Sonuç olarak din ve ekonomi bağlamında İslam maliye sisteminin tarihsel süreç içerisinde dönemsel şekilde uygulanışı ile günümüz maliye sistemi ile arasında amaç ve araç karşılaştırılmasını ele alan bu çalışmada; küreselleşmenin ve modernleşmenin yaşanmasıyla din kuralları çerçevesinde ortaya konulan bir maliye sisteminin giderek yok olduğu ve onun yerine küresel bağlamda bir maliye sisteminin olduğu gerçeği ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

- Abbott, Lyman (1889); "Christianity versus Socialim", *The North American Review*, Vol. 148, No. 389, pp. 447-453
- Abdelbaki, Hisham H. (2013); "The Impact of Zakat on Poverty and Income Inequality in Bahrain", *Review of Integrative Business and Economics Research*, Vol. 2(1), pp. 133-153
- Acar, Mustafa (2010); "İslam ve Küresel İktisadi Düzenin Geleceği," *Sosyal Piyasa Ekonomisi İslam'daki Algılanışı Çalıştayı*, 23-24 Eylül, Ankara, s. 209-220
- Aghnides, Nicolas P. (2003); *İslam'ın Mali Hükümleri*, (Çev.: Servet Armağan), İnsan Yayınları, İstanbul
- Ahmad, Shaikh Mahmud (1981); "Judaism and Interest", *Islamic Studies*, Vol. 20, No. 1, pp. 47-82
- Ahmed, Hurşid (2011); "İslam'da Ekonomik Kalkınma", *İslam Ekonomi Felsefesi*, (Çev. Fatih Kul), (Haz. Faruk Yılmaz). Berikan Yayınevi, Ankara
- Akdoğan, Abdurrahman (2009); *Kamu Maliyesi*, Gazi Yayınevi, 13. Baskı, Ankara
- Akgündüz, Ahmet ve Said Öztürk (1999), *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul
- Aksun, Ziyatur ve Şehbenderzade Ahmet Hilmi (1982), *İslam Tarihi: Din, Düşünce ve İslam*, Ötüken Yayınları, 2. Cilt, İstanbul
- Aktan, Coşkun Can ve Abdullah Burhan Bahçe (2007); "Kamu Tercih Perspektifinden Oyun Teorisi", *Modern Politik İktisat Kamu Tercih*, (Der.: Coşkun Can Aktan ve Dilek Dileyici), Seçkin Yayınevi, Ankara
- Aktaş, Hamdi (1995); "İslam Anayasa Hukuku," *İslam İlk Döneminde Anayasa Sorunları*, (Der.: Vecdi Akyüz), Beyan Yayınevi, İstanbul.
- Akyıldız, Ali (2011); "Tanzimat", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 40, İstanbul
- Altundağ, Şinasi (1947); "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt V, Sayı 1-5, ss. 189-197
- Apaydın, H. Yunus (2000); "İçtihat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, İstanbul
- Armağan, Servet (2005); *İslam Ekonomisi*, Yıldönümü Yayınları, İstanbul

- Asad, Muhammad (1980); *The Principles of State and Government in İslam*, University of California Press,
- Aycan, İrfan (1999); "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 39, Sayı 1, s. 147-174
- Aydın, Mahmut (2010); "Hıristiyanlık," *Yaşayan Dünya Dinleri*, (Der.: Şinasi Gündüz), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- Aydın, Mahmut (2011); *Anahatlarıyla Dinler Tarihi Tarih, İnanç ve İbadet*, Ensar Yayınları, Samsun
- Aydoğuş, Osman (2010); "Türkiye'de Sınıfsal Gelir Bölüşümü", *İktisat ve Toplum*, Sayı 2, ss. 1-6
- Aykaç, Mehmet (1997); *Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara
- Bach, George Leland (1950); "Economic Requisites for Economic Stability", *The American Economic Review*, Vol. 40, No. 2, pp. 155-164
- Balcı, İsmail (2011); "İslam," *Anahatlarıyla Dinler Tarihi Tarih, İnanç ve İbadet*, (Der.: Mahmut Aydın), Ensar Yayınları, Samsun
- Baltacı, Cahit (2007); *İslam Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul
- Barkan, Ömer Lütfi (1940); "Ziya Karamürsel", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 2, s. 501-521
- Barkan, Ömer Lütfi (1953); "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar -1", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 15, No. 1-4, ss. 238-250
- Barthold, Wilhem ve Fuat Köprülü (2004); *İslam Medeniyeti Tarihi*, Akçağ Yayınları, 3. Baskı, Ankara
- Beed, Clive (2006); "What is the Relationship of Religion to Economics?", *Review of Social Economy*, Vol 64, No. 1, pp. 21-25
- Beisner, Calvin ve S. Borgquist (1989); "The Christian World View Economics", *Economics Committee of the Coalition on Revival*
- Bilici, Nurettin (2004); *Vergi Hukuku*, Seçkin Yayınevi, 8. Baskı, Ankara
- Bilmen, Ömer Nasuhi (1955); *Hukuki İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Cilt 3, Bilmen Yayınevi, İstanbul.

- Birişik, Abdülhamit (2011); "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 40, İstanbul
- Bloch, Marc (1983); *Feodal Toplum*, (Çev.: Melek Fırat), Kırmızı Yayınları, İstanbul
- BOA (1999); *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz: Osmanlı Dönemi I*, Yayın No 41, Ankara
- Boettke, Peter (2005); "Religion and Economics," *Faith and Economics*, Number 46, pp. 1-23
- Bruce, S. (2008); *Fundamentalizm*, Polity Press, Cambridge
- Bulutoğlu, Kenan (1976); *Türk Vergi Sistemi*, Değişik Yayınları, İstanbul
- Bulutoğlu, Kenan (1997); *Kamu Ekonomisine Giriş Devletin Ekonomik Bir Kuramı*, Filiz Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul
- Bülbül, Duran, Haydar L. Ejder ve Özgür Şahan (2005); *Devlet Bütçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara
- Calance, Madalina (2012); "Free Economy in a Jewish Perspective", *Munich Personal Repec Archive*, Paper No. 41675
- Cevdet, Ahmet (1994); *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, Bedir Yayınları, cilt 1, İstanbul
- Cezar, Yavuz (1984); "Tanzimat'ta Mali Durum", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 38, Sayı 3-4, ss. 291-342
- Cezar, Yavuz (1985); "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul
- Cezar, Yavuz (1986); *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII yy.dan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul
- Chapra, M. Umer (2002); *İslam ve İktisadi Kalkınma*, (Çev.: Adem Esen), Cantaş Yayınları, İstanbul
- Chapra, Muhammed Ömer (2011); "İslam Ekonomisinin Amaçları", *İslam Ekonomi Felsefesi*, (Çev. Faruk Yılmaz), Berikan Yayınevi, Ankara
- Chiswick, Carmel U. (2010); "Economics and Religion", *IZA Discussion Paper No. 4868*
- Chodorow, Adam S. (2008); "Biblical Tax Systems and The Case For Progressive Taxation", *Journal of Law and Religion*, Vol 23, No. 1, pp. 51-96

- Choudhury, Masudul Alam (1982); "Principles of Islamic Economics", *Islamic Studies*, Vol. 21, No. 2, pp. 89-107
- Colander, David C. (1998); *Macroeconomic*, Mc-Grow Hill Company, Third Edition, United States
- Cowan, David (2011); "Economics and Christianity", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, First Edition, (Edited by George Thomas Kurian)
- Çakır, Coşkun (2001); *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul
- Çoşgel, Metin (2004); "The Economics of Ottoman Taxation", *Department of Economic Working Paper Series*, p.1-25
- Çoşkun, Gülay (1994); *Devlet Bütçesi Türk Bütçe Sistemi*, Turhan Kitabevi, 4. Baskı, Ankara
- Davies, Antony (2004); "The Role of Religion in the Economy," *International Journal on World Peace*, Vol. 21, No. 2, pp. 37-42
- Davudoğlu, Ahmed (1997); *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, Bedir Yayınevi, İstanbul
- Davutoğlu, Ahmet (2003); "Devlet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul
- Demir, Ömer (2013); *Din Ekonomisi: İnanç, Zenginlik ve Mutluluk*, Sentez Yayınları, Bursa
- Demir, Ömer ve Mustafa Acar (2005); *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Adres Yayınları, Ankara
- Demirci, Mehmet (2009); *Tarihten Günümüze Tasavvuf Kültürü: Makaleler*, Vefa Yayınları, İstanbul
- Devrim, Fevzi (2002); *Kamu Maliyesine Giriş*, İlkem Ofset, İzmir
- DİB (2012); *İlmihal: İman ve İbadetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 20. Baskı, Ankara
- Dinler, Zeynel (1998); *İktisada Giriş*, 4. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa
- Döndüren, Hamdi (1991); "İslam," *Şamil İslam Ansiklopedisi*, İstanbul
- Dönmez, İbrahim Kâfi (2013); "Zahir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul

- Duri, Abdulaziz (1991); *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (Çev.: Sabri Orman), Endülüs Yayınları, İstanbul
- Ebu Yusuf (1973); *Kitabu'l Haraç*, (Çev.: Ali Özek), Hisar Yayınları, İstanbul
- Edizdoğan, Nihat (2006); *Kamu Maliyesi*, Ekin Yayınevi, Ankara
- Egeli, Haluk ve Ahmet Özen (2013); *Teoride ve Uygulamada Bütçe Politikası*, Altın Nokta Yayınevi, 2. Baskı, İzmir
- Eker, Aytaç, Asuman Altay, Mustafa Sakal (2005); *Maliye Politikası: Teori, İlkeler ve Yöntemler*, Birleşik Matbaacılık, 5. Baskı, İzmir
- Ekinci, Necdet (1991); "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Mali Politikasına Bakış", *Belleten*, Cilt LV, Sayı 214, ss. 757-796
- Eliaçık, R. İhsan (2013); *Sosyal İslam Dinin Direği Paylaşımıdır*, 5. Baskı Destek Yayınevi, İstanbul
- El-Kardavi, Yusuf (1984); *İslam Hukukunda Zekat Cilt 2*, (Ter.: İbrahim Sarmış), Kayıhan Yayınevi, İstanbul
- Encum, Muhammed İkbâl (1995); "İslam'da Gelir ve Servet Dağılımı", *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, (Çev. Ahmet Kemerli), Cilt 3, Sayı 3, ss. 83-98
- Erdem, Eren (2013); *Abdestli Kapitalizm*, 8. Baskı, Destek Yayınevi, İstanbul
- Erdem, Hüsamettin (1990); "Dini Ahlak ve İlahi Dinlerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık'daki Bazı Ahlaki Meselelere Mukayeseli Bir Yaklaşım," *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, s. 225-254
- Erginay, Akif (1994); *Kamu Maliyesi*, Savaş Yayınları, Ankara
- Erkal, Mehmet (2009); *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, İSAM Yayınları, İstanbul
- Er-Rudani, İmam Muhammed bin Muhammed bin Süleyman (1996); *Büyük Hadis Külliyyatı: Cilt 2*, (Ter: Naim Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul
- Ersoy, Arif (1987); "İktisadi Kalkınma ve Denge İlişkisi", *İktisadi Kalkınma ve İslam*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, (Haz. Ahmet Tabakoğlu ve İsmail Kurt), İstanbul
- Falay, Nihat (2000); *Maliye Tarihi Ders Notları*, Filiz Kitapevi, İstanbul
- Fase, M. M. G. (2005); "Notes and Communications on Economics and Religion", *De Economist*, No. 1, pp. 85-106

- Fığlalı, Ethem Ruhi (1997); *Din ve Devlet İlişkileri*, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla.
- Fretheim, Kjetil (2012); *Religion in Development*; Master Thesis, Norwegian School of Theology
- Friedman, Hershey H. (2001); "The Impact of Jewish Values on Marketing and Business Practices", *Journal of Macromarketing*, Vol. 21, pp. 74-80
- Furseth, I and Repstod P. (2006); *An Introduction to the Sociology of Religion: Classical and Contemporary Perspectives*
- Gencer, Bedri (2012a); *İslam'da Modernleşme 1839-1939*, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara
- Gencer, Bedri (2012b), "Bizzat İslam Düşüncesi Olarak Fıkıh," *Mostar Dergisi*, Sayı 84, s. 8.
- Giray, Filiz (2010); *Maliye Tarihi*, Ezgi Yayınları, Bursa
- Goucher, Candice, Charles LeGuin ve Linda Walton (2004); *In the Balance: Themes in World History*, McGraw-Hill, Boston.
- Guiso, Luigi, Paola Sapienza ve Luigi Zingales (2002); "People's Opium Religion and Economic Attitudes," *National Bureau of Economic Research*, Working Paper No. 9237
- Gül, Ali Rıza (2010); "İslam İktisat Düşüncesinin Kuran'daki Temelleri," *Sosyal Piyasa Ekonomisi İslam'daki Algılanışı Çalıştayı*, 23-24 Eylül, Ankara, s. 35-89
- Gülsoy, Ufuk (1999); "Islahat Fermanı", *Türkiye İslam Ansiklopedisi*, Cilt 19, İstanbul
- Günay, Ünver (1986); "İktisadi Ahlak ve Din," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, 109-128
- Gündüz, Şinasi (2010); *Yaşayan Dünya Dinleri*, 3. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- Günenç, Halil (2000); *Büyük Şafii İlmihali*, Yasin Yayınları, İstanbul
- Güran, Tefik (1989); *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Güran, Tefik (2011); *İktisat Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul

- Güvel, Enver Alper ((2010); "Liberal İslam İmkânı Üzerine Bir Değerlendirme," *Sosyal Piyasa Ekonomisi İslam'daki Algılanışı Çalıştayı*, 23-24 Eylül, Ankara, s. 221-233
- Hamidullah, Muhammed (1997); *el-Vesaike's-Siyasiyye: Hz. Peygamber Döneminin Siyasi İdari Belgeleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul
- Hamidullah, Muhammed (2003); *İslam'a Giriş*, Beyan Yayınları, İstanbul
- Hamidullah, Muhammed (2007); *İslam Müesseselerine Giriş*, (Çev.: İhsan Süreyya Sırma), Beyan Yayınları, İstanbul
- Haq, S. Ghiasul (2013); "Distribution of Income and Wealth in İslam", *South East Asia Journal of Contemporary Business, Economics and Law*, Vol. 2, Issue 2, pp. 34-40
- Harman, Ömer Faruk (2001); "İslam," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul
- Hatip, Abdülaziz (1995); "İslam Anayasa Hukuku," *Hz.Peygamber (s.a.v.) ve Hulefa-i Raşidin Döneminde İslam Devlet Başkanı*, (Der.: Vecdi Akyüz), Beyan Yayınevi, İstanbul.
- Hitti, Philip K. (2011); *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev.: Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul
- Iannaccone, Larry (2000); "Economy," *Religion and Social Institutions*, (Der.: Helen Rose Ebaugh)
- Iannaccone, R. Laurence (1998); "Introduction to the Economics of Religion," *Journal of Economic Literature*, Vol. XXXVI, pp. 1465-1496
- İkbal, Munawar and Tariqullah Khan (2004), *Financing Public Expenditure: An Islamic Perspective*, Islamic Development Bank Islamic Research and Training Institute, Jeddah
- İnalcık, Halil (1964); "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu", *Belleten*, Cilt XXVIII, Sayı 112, s. 603-622
- İnalcık, Halil (1964); "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, Cilt XXVIII, Sayı 112, s. 623-649
- Jones, Charles I. (1998); *Introduction to economic Growth*, W. W. Norton and Company, United States
- Kalenderoğlu, Mahmut (2009); *Kamu Maliyesi, Bütçe ve Borçlanma*, Seçkin Yayıncılık, 8. Baskı, Ankara

- Kallek, Cengiz (2004); *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi: Harac ve Emval Kitapları*, Klasik Yayınları, 2. Baskı, İstanbul
- Kallek, Cengiz (2007); "Nevaib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul
- Karagöz, İsmail (2007); *İnsan Din ve Peygamber*, 2. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- Karagöz, İsmail (2010); *İslam'ın Ana Kaynakları Kuran ve Sünnet*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul
- Karal, Enver Ziya (1964); "Gülhane Hattı Hümayununda Batının Etkisi", *Belleten*, Cilt XXVIII, Sayı 112, s. 581-601
- Kaymakçı, Özgün Burak (2012); "Seküler Bir Alan Olarak İktisat ve Din İlişkisi", *İnsan ve Toplum*, s. 119-134
- Kazıcı, Ziya (1986); "Osmanlılarda Örfi Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, s. 285-310
- Kazıcı, Ziya (2005); *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayınları, İstanbul
- Kazıcı, Ziya (2006); *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul
- Keister, Lisa A. (2011); "Religion and Attainment", *Sociological Focus*, Vol. 44, No. 4, pp. 354-383
- Kenanoğlu, M. Macit (2013); "Vergi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul
- Keyder, Çağlar (1979); "Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi", *Toplum ve Bilim*, Sayı 8, ss. 35-43
- Khan, Muhammed Akram (2001); "Public Finance in İslam", *Islamic Studies*, Vol. 40, No. 2, pp. 227-256
- Koçak, Muhsin, Nihat Dalgın ve Osman Şahin (2013); *Fıkıh Usulü*, Ensar Yayınları, İstanbul
- Koçak, Mustafa (2006); *Batı'da ve Türkiye'de Egemenlik Anlayışının Değişimi: Devlet ve Egemenlik*, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- Koyuncu, Nuran (2007); "İslam-Osmanlı Hukukunda Devlet Kavramı," *Üniversite ve Toplum Dergisi*, Cilt 7, Sayı 3, s. 1-14.

- Köksal, Mustafa Asım (1987); *Hz. Muhammed (a.s.) ve İslamiyet*, Şamil Yayınevi, Cilt 1, İstanbul
- Kuran, Timur (1986); "The Economic System in Contemporary Islamic Thought: Interpretation and Assessment", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 18, No. 2, pp. 135-164
- Kuran, Timur (2012); *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*, (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- Kurpalidis, G. M. (2007); *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Çev.: İlyas Kamalov), Ötüken Yayınları, İstanbul
- Kurt, Abdurrahman (2010); "Sosyo-Ekonomik Dengenin Oluşumunda İslam'ın Rolü", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, ss. 1-19
- Kutub, Seyyid (1980); *İslam'da Sosyal Adalet*, (Çev.: M Beşir Eryarsoy), Düşünce Yayınları, İstanbul
- Küçük, Abdurrahman, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük (2011); *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara
- Lapidus, Ira M. (1996); "State and Religion in İslamic Societies," *Oxford University Press on Behalf of The Past and Present Society*, No. 151, pp. 3-27.
- Lifshitz, Isaac ve Joseph E. Gorra (2011), "Judaism, Commerce, and Free Markets", *Evangelical Philosophical Society*
- Mannan, M. A. (1980); *İslam Ekonomisi: Teorik ve Pratik*, (Çev.: Bahri Zengin ve Tevfik Ömeroğlu), Fikir Yayınları, 4. Baskı, İstanbul
- McCleary, M. Rachel ve Robert J. Barro (2006); "Religion and Economy," *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 20, Number 2, pp. 49-72
- Meeks, M. Douglas (2014); " Economics in the Christian Scriptures ", *The Oxford Handbook of Christianity and Economics* (Edited by: Paul Oslington), Oxford University Press
- Menekşe, Ömer (2005); "İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Maverdi ve Nizamülmülk Örneği," *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı 3, s. 193-211.
- Mills, Paul (1989); *Interest in Interest: The Old Testament Ban on Interest and Its Implications for Today*, Jubilee Centre Publications
- Mirakhor, Abbas ve Iqbal Zaidi (1987); "Stabilization and Growth in an Open Islamic Economy"; *International Institute of Islamic Economics*, pp. 209-246

- Mutlu, Abdullah (2009); *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2009/390, Ankara
- Mutluer, Kamil, Erdoğan Öner ve Ahmet Kesik (2007); *Teoride ve Uygulamada Kamu Maliyesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul
- Nelson, Robert H. (1998); "Economic Religion Versus Christian Values", *Journal of Markets and Morality*, No. 2, pp. 142-157
- Nienhaus, Volker (2010); "Sosyal Piyasa Ekonomisiyle Karşılaştırmalı Olarak İslami İktisadi Düzenin Esasları: Sistematik Bir Üst Bakış," *Sosyal Piyasa Ekonomisi İslam'daki Algılanışı Çalıştayı*, 23-24 Eylül, Ankara, s. 185-208
- North, Douglass C. (2010); *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, (Çev.: Gül Çağalı Güven), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- OECD (2013); <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=REV> (Erişim Tarihi: 07.04.2014).
- Olgun, Hakan (2010); "Protestanlık", *Yaşayan Dünya Dinleri*, (Der. Şinasi Gündüz), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara
- Orman, Sabri (2010); *İktisat, Tarih ve Toplum*, Küre Yayınları, İstanbul
- Ortaylı, İlber (2008); *Tarihin İzinde*, 13. Baskı, Profil Yayınları, İstanbul
- Ökçün, A. Gündüz (1971); *Türkiye İktisat Kongresi 1923- İzmir*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 262, Ankara
- Öngören, Raşit (2011); "Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 40, İstanbul
- Özcan, Azmi (1998); "Hilafet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17, İstanbul
- Özgüdenli, Osman Gazi (2009); " Selçuklular: Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, İstanbul
- Özsoy, İsmail (2012); "Sebahattin Zaim'in Güzel İnsanı ve Toplum Adamı," *Sebahattin Zaim, İslam ve Ekonomi Sempozyumu II*, s. 59-65
- Pakalın, Mehmet Zeki (1977); *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930) -4 Cilt*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No. 180, Ankara
- Pamuk, Şevket (2010); *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi:1500-1914*, İletişim Yayınevi, İstanbul

- Pehlivanlı, Hamit (2006); *Tarih: Selçuklulardan Bugüne*, (Der.: Ahmet Nazihi Turan), Grafik Yayınları, Ankara
- Pekin, Tevfik (1987); *Ekonomiye Giriş*, Bilgehan Yayınevi, İzmir
- Pınar, Abuzer (2011); *Maliye Politikası: Teori ve Uygulama*, Turhan Kitabevi, 4. Baskı, Ankara
- Sacks, Jonathan (2010); "Judaism's Religious Vision and the Capitalist Ethic", *Religion and Liberty*, Vol. 11, No. 6
- Sadeq, A. H. M. (1987); "Economic Development in İslam", *Journal of Islamic Economics*, Vol. 1, No. 1, pp. 35-45
- Saikh, Salman Ahmed (2010); "Sources of Public Finance in an Islamic Economy", *Munch Personal Repec Archive*, Paper no. 22998
- Sarıbaş, Hakan (2014); "İktisadi Büyüme ve Batılılaşma" *Türkiye İslam İktisadi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, ss. 15-28
- Savaş, Vural Fuat (1999); *İktisadın Tarihi*, Siyasal Kitapevi, Ankara
- Sayın, Abdurrahman Vefik (1999); *Tekâlif Kavaidi: Osmanlı Vergi Sistemi*, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 1999/352, Ankara
- Schumpeter, Joseph A. (2006); *History of Economic Analysis*, London
- Shaw, J. Stanford (1975); "The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, pp. 421-459
- Shaw, J. Stanford (1978); "Ottoman Expenditures and Budgets in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, pp. 373-378
- Sıddıki, S.A (1980); *İslam Devletinde Mali Yapı*, (Çev.: Rasim Özdenören), Fikir Yayınları, İstanbul
- Sıddıqı, Muhammed Nejatullah (1992); *Islamic Finance in Islamic Perspective*, Centre for Research in Islamic Economic, Jeddah
- Sinanoğlu, Mustafa (2001); "İslam," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul

- Skousen, Mark (2011); *İktisadi Düşünce Tarihi Modern İktisadın İnşası*, (Çev.: Mustafa Acar, Ekrem Erdem ve Metin Toprak), (Editörler: Mustafa Acar ve Ömer Demir), Liberte Yayınları, Ankara
- Smith, Adam (2006); *Milletlerin Zenginliği*, (Çev.: Haldun Derin), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- Soylu, Ali (2003); *Kuran'da Servet Dağılımı*, Pınar Yayınları, İstanbul
- Stark, Rodney ve Roger Finke (2000); *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Universty of Colifornia Press
- Sur, Fadıl Hakkı (1949); "Maliye Tarihine Kısa Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 4, s. 246-276
- Südi, Süleyman (1996), *Defteri Muktesid- Osmanlı Vergi Düzeni*, (Çev. Mehmet Ali Ünal), Fakülte Kitapevi, Isparta
- Sümer, Faruk (2009); " Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, İstanbul
- Şahin, Harun (2013); "Osmanlı Bütçe Sisteminin Tekâmülü: 1839-1922", *International Journal of Social Science*, Volume 6, Issue 2, p. 853-868
- Şener, Abdüllatif (1990); *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul
- Şenyüz, Doğan, Metin Erdem ve İsmail Tatlıoğlu (2008); *Kamu Maliyesi*, Ekin Yayınevi, 6. Basım, Bursa
- Şimşek, Ümit (2011); *Kuran'ın ve Kâinatın Dilinden İman Esasları: İslam İnanç İlmihali*, 2. Baskı Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- Tabakoğlu, Ahmet (1985); *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul
- Tabakoğlu, Ahmet (1987); "İslam İktisadı Açısından Karşılaştırma", *İktisadi Kalkınma ve İslam*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, (Haz. Ahmet Tabakoğlu ve İsmail Kurt), İstanbul
- Tabakoğlu, Ahmet (1999); "Osmanlı Maliye Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara
- Tabakoğlu, Ahmet (2010); "İslam İktisadı ve Modern Kapitalizm," *Sosyal Piyasa Ekonomisi İslam'daki Algılanışı Çalıştayı*, 23-24 Eylül, Ankara, 91-133

- Tabakoğlu, Ahmet (2012); "İktisat Öznesi Olarak İnsan," *Sebahattin Zaim, İslam ve Ekonomi Sempozyumu II*, s. 41-55
- Tabakoğlu, Ahmet (2013); *İslam İktisadına Giriş*, Dergâh Yayınları, İstanbul
- Tamari, Neir (1987); *With All Your Possessions: Jewish, Ethics, and Economic Life*, Macmillan, Newyork
- Tarı, Recep (2010); *Ekonometri*, Umuttepe Yayınları, 6. Baskı, Kocaeli
- TDK(2014);http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5326c2c6038499.84320746 (Erişim Tarihi: 17.03.2014).
- Tuğ, Salih (1984); *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları
- Tuğ, Salih (1995); "İslam Anayasa Hukuku," *Medine'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Vazettiği Yeryüzündeki İlk Anayasa*, (Der.: Vecdi Akyüz), Beyan Yayınevi, İstanbul.
- Turan, Osman (1993); *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul
- Turan, Osman (2010); *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, 13. Baskı, İstanbul
- Turhan, Salih (1982); *Vergi Teorisi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No. 2913, İstanbul
- Tüğen, Kamil (2011); *Devlet Bütçesi*, Başsaray Matbaası, 10. Baskı, İzmir
- Türk, İsmail (2011); *Maliye Politikası: Amaçlar, Araçlar ve Çağdaş Bütçe Teorileri*, Turhan Kitabevi, 24. Baskı, Ankara
- Uludağ, Süleyman (1992); "Batın İlmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul
- Ulusoy, Ahmet (2011); *Maliye Politikası*, Lega Kitabevi, 5. Baskı, Trabzon
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1978); "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Bellekten*, Cilt XLII, Sayı 165, ss. 67-93
- Üçok, Bahriye (1968); *İslam Tarihi: Emeviler Abbasiler*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara
- Üdeh, Abdülkadir (2012); *Seküler Ceza Hukuku Kurumlarıyla Mukayeseli İslam Hukuku: Genel Hükümler*, (Çev.: Ali Şafak), Kayıhan Yayınları, İstanbul

- Ülgener, Sabri F. (2006a); *Zihniyet ve din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul
- Ülgener, Sabri F. (2006b); *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul
- Ünsal, Erdal (2005); *Makro İktisat*, İmaj Yayıncılık, 6. Baskı, Ankara
- Ünsal, Erdal (2005); *Mikro İktisat*, İmaj Yayınları, 6. Baskı, Ankara
- Üstünel, Besim (1988); *Ekonominin Temelleri*, 5. Baskı, Ankara
- Vergil, Hasan (2014); *İslam İşbirliği Teşkilatı Ülkeleri Gelir Eşitsizliği ve Fakirlik Analizi*, Değişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul
- Waterman, A. M. C. (1996); "In What Sense, if Any, is Economics Distinct from Religion and Why Does it Matter," *Forum for Social Economics*, Vol. 25, No. 2, pp. 9-14
- Weber, Max (2013); *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çev.: Latif Boyacı), Yarın Yayınevi, İstanbul
- Welch, Patrick J. and J. J. Mueller (2001); "The Relationships of Religion to Economics", *Review of Social Economy*, Vol. 59, No. 2, pp. 185-202
- Wilson, Rodney (1997); *Economics, Ethics and Religion: Jewish, Christian and Muslim Economic Thought*, Macmillan, London
- Yaraşlı, Genç Osman (2005); *Türkiye'de Vergi Reformu*, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Başkanlığı, Yayın No: 2005/367, Ankara
- Yaşa, Menduh (1980); *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür Yayını, İstanbul
- Yavuz, Yusuf Şevki (2002); "Kelam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, İstanbul
- Yavuz, Yusuf Şevki ve Abdurrahman Çetin (1991); "Ayet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul
- Yazıcı, Nesimi (2010); "Selamlama," *Sosyal Piyasa Ekonomisi İslam'daki Algılanışı Çalıştayı*, 23-24 Eylül, Ankara, s. 5-8
- Yeniçeri, Celal (1984); *İslam'da Devlet Bütçesi*, Şamil Yayınevi, İstanbul

Yıldırım, Suat (2011); *Anahatlarıyla Kuran-ı Kerim ve Kuran İlmine Giriş*, Ensar Yayınları, İstanbul

Yılmaz, Faruk (2011); *İslam Ekonomi Felsefesi*, Berikan Yayınevi, Ankara

Yiğit, İsmail (1995); "Emeviler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul